

Юрій Мушкетик

СМЕРТЬ СОКРАТА

У К Р А І Н С Ъ Р К А Л І Ш Е Р Р А Ш У Р А

Юрій Мушкетик

СМЕРТЬ СОКРАТА

FOLIO

У К Р А І Ї С Ь К А   Л І Т Е Р А Т У Р А

Юрій
Мушкетик

СМЕРТЬ СОКРАТА

*Повісті,
оповідання*

Харків
«Фоліо»
2008

ББК 84(4УКР)6
М93

Серія «Українська література»
заснована у 2006 році

Друкується за виданням:
Мушкетик Ю. М. Селена. — К.: Дніпро, 1990

Художник-оформлювач
Б. П. Бублик

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»

ISBN 978-966-03-4577-5

© Ю. М. Мушкетик,
© Б. П. Бублик, художн.
оформлення, 2006
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2006

СМЕРТЬ СОКРАТА

ПОВІСТЬ

ТРИ СТРИЧІ СТРАТЕГА З СОКРАТОМ

СТРИЧА ПЕРША СОКРАТ ЩЕ ЖИВИЙ

Над містом котився важкий, тисячоголосий гомін. Він народжувався десь там, по темних вузьких завулках, на запилюжених дорогах за міськими ворітьми — короткими перемовками, сонними вітаннями, скрипом коліс, брязкотом металу, старечим покашлюванням — сотнями маленьких струменців, котрі плинули, вбирали в себе інші й врешті вихлюпували на агору. Часто, з похлипом, калатав рибний дзвін, тугі м'ячі ударів злітали вгору й падали на пласкі покрівлі будинків, скочувались униз, і тут їх чавили, втоптували в ще холодний брук сотні підшов. Міцних, з волової шкіри, важких дерев'яних, елегантних, обкованих сріблом з хитромудрими карбованими написами черевиків метеків, вершників, рабів, різьбярів, виноробів, софістів, гончарів, архонтів, селян. Агора клекотіла, вирувала, дихала одними велетенськими грудьми. Агора вбирала всіх. Не заслужить пошани афінянин, котрий о цій порі знехтує її, додивлятиметься ранкові сні на м'яких подушках... Агора — це життя. Це провість на врожай, чутки про війну, мудра бесіда філософа, придбана потрібна річ і корисні знайомства.

Стратег Феоген простував на удари дзвона, котрі оповіщали, що з Пірея, з порту, прикотили вози з рибою. Риба з моря — не тільки користь, улюблена їжа, а й утіха для ока, й кожного разу диво і якась несподіванка. Легкі стратегові кроки тонули у важкому тупоті трьох пар ніг, взутих у дерев'яні сандалії. Двоє рабів несли корзини, один — патерицю стратега. Щоправда, Феоген сьогодні не збирався нічого купувати. Але, певна річ, негоже йому, Феогену, йти на агору з одним рабом. Могутні мовчазні скіфи незримо несуть на крутих плечах неущербну печать Феогенового дому. Міцний і древній рід Феогена. Ратними й державними подвигами роду списано немало герм головного портика храму Зевса. І сам Феоген уже втретє стратег афінський. Один із десяти. Обраних волею народу, покликаних обері-

гати закони й дбати про міць держави. Вершити Божу й на-родну волю. Покликаних...

Але слова гірчили в стратеговій душі. Він солодив їх сам і сам споживав. Насправді ж істина, котра стояла за ними, побита цвіллю, поточена шашелем. Багато літ тому державну міць Афін тримали на своїх плечах архонти — й не втримали, і, щоб не впала, щоб не розбилась, мушили підставити свої плечі військові стратеги. Аби захистити її списками й щитами. І вже не тільки од ворогів зовнішніх. Оберігати демократію, пильнувати законів, по котрих та ж демократія ступала невзутими ногами. Але не стачило й їхніх сил. І втратили свою силу колись могутні й несхитні закони. Держава хиталася, як підрубане дерево. Останнього удару завдала їй металева, колись союзна, а тепер ворожа Спарта. Феогену й сьогодні впам'ятку день, як із м'яких афінських джерельних криниць пили шоломами воду бронзовогруді лакедемоняни, як купалися в райдужних фонтанах, як походжали по стінах Акрополя ворожі вартіві. Ворог пішов, але він шукає нагоду вернутися знову. Вернутися, поки меч афінян не одточений і поки не виткані нові вітрила на трієри. Важкі тіні стоять за плечима у Феогена. І пам'яттю тих тіней, їхніми мертвими клятвами він почуває відповідальність за меч і за вітрила. Вдень і вночі не дає йому спокою важка думка. Він виносив її, як мати дитину. Феоген знає, як спорядити дитину в світ. Немало знатних людей хилиться до нього, прислухається до його слів. Вони допоможуть йому вкласти важку, єдино справедливу думу в затуманену голову афінського демосу, вдмухнути відвагу в його запалі груди.

Двоє метеків, котрі, важко похитуючись, ішли назустріч Феогену, несучи на довгій тичині пов'язаних за ноги гусей, дали йому дорогу. За ними притиснувся до стіни, пропускаючи стратега, юнак у пурпурнім гіматії, шанобливо схилив голову. І те ледь-ледь залоскотало м'якими лапками по душі Феогена.

А думка знову ступала в протоптаний слід: «Ще можна вернути Афінам спокій і могуть. Ще не вмерли шаноба й розважливність, треба тільки поєднати їх із вірою й мужністю».

Ось і рибний ряд. У ніздрі вдарив запах застоюного моря, перемішаний із запахом річкової лепехи. Тут тіснява й темінь. Сусідні ятки гончарного ряду стоять так близько, що двоє людей ледве можуть розминутися. Скільки вже збираються перебудувати рибний ряд, скільки наверхано слів на зібранні, але ніхто не зрушив і цеглини. Гончарі кивають на рибарів, а ті погрожують поперекидати ятки

з череп'ям. У кінці ряду — величезні вози-колісниці торговця Фріга. Фріг — хитрий метек, на котрого ще й досі не знайшли закону наглядачі-агрономи. Адже, щоб торговці рибою надто не піднімали ціну, їм заборонено поливати рибу водою. Аби не протухла, мусять поспішати, збувають по невисокій ціні. А Фріг возить рибу з Пірея у величезних кадовбах-зрізах. І тут, ще живу, раби викладають її на прилавок.

Біля Фрігових возів, як завше, шарварок. Регіт, прицмокування й прицокування, і над усім — тонкі поклики рабів, що носять рибу. Здебільшого товпляться довкола возів молоді люди, але є поміж них і поважні громадяни. Он стоїть Анїт, поет і політик, чомусь хмурить важкі брови. Анїт не просто знайомий Феогена. Обидва сподіваються, що весільні вінки з'єднають їхні будинки. Хоч і уникають говорити про це, аби не перебігти дорогу долі.

Знову гухкає регіт, здається, то одірвався й котиться по крутосхилу важкий камінь, збиваючи менші. Анїт гидливо морщиться, одвертається. Одначе чого сміються люди? Феоген мацає натовп очима, і враз його погляд зупиняється біля самих зрізів.

Феоген відчуває, як йому тенькає жилка на колись пораненій скроні. Сократ. Він теж не сміється. Стоїть, нахиливши лобату голову, й, здається, дивиться кудись убік.

Гаразд, що софіст не бачить його: Феоген не має бажання вести бесіду з Сократом. Мало йому й так клопотів, мало своїх дум і гризоти. Щойно йому хоч на якийсь мент розгодинилося на серці, й він спивав ранок, як чисту джерельну воду, й не хотів у неї ані краплі цикути чи бодай терпкого вина. Бридкий софіст не пропустить нагоди погострити на ньому зуби. Феоген має й свої, непритуплені, але нащо стратегові та змага.

Феоген хотів повернути у бічну вуличку, вже ступив крок і — зупинився. Він завчасу помітив у кінці її живий вир, почув вереск і тупіт. Хльоскав батіг, лаялись раби — селянин гнав на продаж табун свиней, мабуть, заблудився, не втрапив на свій ряд. Брудні, зачучвірені тварюки крутились на місці, як помрачені, раби шмагали їх бичами, намагаючись збити докупы. Одна потороча метнулася вбік, тернула по ногах Феогена, стратегів раб ударом сандалії одкинув її назад у табун. Одначе на білім, як лебедине крило, гіматії стратега лишилися чорні пасмуги.

Але це було не найгірше. Феоген повів краєм ока і впевнився, що даремно гадав, буцім Сократ не дивиться на нього. На товстих, вивернутих губах філософа блукала посмішка.

— Що, Феогене, — мовив Сократ, коли стратег підійшов ближче до возів, — ти вибрав поміж двоногими й чотириногими?

Стратег поморщився, мовби наступив на сколопендру. Одначе тут же подумав, що, коли тебе штовхають у калюжу, найкращий спосіб не стати посміховиськом — потягнути за собою нападника.

— Твоя правда, Сократе, — мовив, роблячи рукою порух, мовби зчищає багнюку з гіматія, — я таки не знав, де забруднюся більше. Тому й вагався, бо не бачив одміни.

— Чому ж не пішов із ними? Все-таки признав себе ближчим до нас?

Сократ говорив рівним, спокійним голосом. Він стояв, зіпершись однією ногою на колесо, схрестивши на грудях руки. Важкі, волосаті, вузлуваті, нестеменно руки раба, а не вільного громадянина. І сам був важкий, кремезний, немов обкопаний, але не підрубаний корч. Пронизливі, гострі очі, кошлаті брови, великий і круглий, як земляний горіх, ніс, широчезний рот — справжня потвора, дикий варвар, а не благородний еллін. І звідки в цьому корчі така гостра думка, така невиситимість пізнання?!

Стратегове лице теж не чистої еллінської вроди: занадто смагляве, зрослі на перенісці брови, але чоло високе й горде, в усій поставі, в кожному поруху — благородна розважливість, певність себе й своїх справ. У погляді — твердість і та ж певність, і тільки надто глибоко приглянувшись, можна помітити на дні притемнених криничок-очей неспокійні сплески. Одначе навіть той неспокій зроджений чимось значним, великим.

— Ні, Феогене, — провадив далі Сократ, — не брудню я, а зчищаю бруд. Тільки не з гіматіїв, а з душ.

— Хіба, Сократе, душами вже володієш ти, а не боги? — лукаво запитав стратег.

— Боги. Просто я їхній чистильник.

— Сам напросився чи вони помітили тебе? — вже вочевидь глузував Феоген. — Запросили на своє зібрання, ще й проголосували черепками.

— А тоді одержали по три оболи й розійшлися по домівках¹, — мовив Сократ тим же голосом, що й Феоген; здавалося, він просто викінчив стратегову думку.

Натовп вибухнув реготом. Це таки було смішно — боги отримують по три оболи, — хоч трохи й святотатно. Та

---

¹ Афіньський демос на той час остаточно зубожів. Громадяни, котрі засідали в суді, а також члени ради п'ятисот — основного виконавчого органу народних зборів — отримували в день по три оболи.

й не всі вловили, що розмова вже переступила межу звичайних обопільних кпинів, що за цими словами стояло щось більше. Либонь, вловили Сократові друзі: Крітон, Сіммії, Кебет. Вони не сміялись, дивилися на Сократа, і в їхніх очах світилися настоєга й тихе прохання. Одначе жоден із них не зважувався зупинити вчителя.

А Феогенові розгорялася в грудях злість на Сократа й росло невдоволення собою. Адже мимохіть дав Сократові в руки химерні віжки двозначностей, буцім не знав, що в такий спосіб передає всю колісницю розмови, що софіст провезе по таких крутосхилах, де Феогенові, щоб не впастити, доведеться хапатися за самого візника. Й тому поклав одразу зійти на тверду землю:

— Я бачу, тобі, Сократе, вже не до серця й наша рада, й наші порядки. Може, тобі й демократія не подобається?

— А що воно таке, демократія? — запитав філософ. І така покірна наївність світилася в його очах (а за нею — знав те напевно — так глибоко була прихована підступність), що стратег на мить розгубився.

— Невже ти не знаєш? — розвів руками.

— І все ж? — наполягав Сократ.

— Ну це... Коли править сам народ. Коли всі рівні. Чи, може, не так?

— Так, — погодився Сократ. — Хочеш, я ось тут, не сходячи з місця, покажу нашу демократію.

Феоген не знав, що відповісти.

— Ну ж бо...

Сократ вказав пальцем на зріз, у котрому зяхали ротами тунці та червонобородки, звивалися велетенські морські вугри й плескав хвостом витрішкуватий скат.

Феоген оглянувся на Аніта, на інших, але здивування яріло на всіх обличчях.

— Оце й є афінська демократія, — по довгій мовчанці мовив Сократ. — Тут усі рівні. Всім не стає чим дихати.

Стратег ішов через регіт, немов через каламутні хвилі. Вони плескали в спину, перекочувались через нього, але він не оглядався. Йшов і йшов, а хвилі гналися — все менші й менші — до грудей, до колін, до кісточок, — відстали. Тільки тепер Феоген оглянувся. Оглянувся на чийсь кроки. Позаду понуро брів Аніт. На мить Аніт зупинився, потім пішов швидше й знову уповільнив крок. Очевидячки, вагався: наздоганяти йому стратега чи ні. Коли б Феоген покликав Аніта, той, напевне, підійшов би. Але стратег узяв з рук раба патерицю й пішов далі. Він упирався патерицею дужо, аж кресали іскри з-під бронзового наконечника. А в стратега-

вих грудях знову вирував вогонь, а думка зблискувала, мов меч голпіта. Той вогонь запалило усвідомлення своєї поразки, відчуття провалля, над котрим стояв допіру. Він постояв лише хвилину, а ті стоять і далі. Сократ навмисне веде їх до чорної невідомості. «Що треба софісту? Чому взяв у звичку пирскати на всіх отрутою? Чому нападає на закони, ганьбить державу? Задля власної користі? Хоче возвеличити власне ім'я? Але ж уже зажив слави. Має шану, має учнів».

І зміївся сумнів, що хапає не всю ящірку, а тільки її хвіст, котрий лишається в руках. Опріч усього, Сократ не вельми шанує самого себе. Принаймні тіло. Що має він, окрім пари сандаліїв та дірявого хітона? Який статок зібрав за свій некороткий вік? А може, оце вона й є, вища гордіня, коли дух з'їдає власне тіло?

Та для чого возвеличуватись таким лихим способом?

А може, Сократ бачить те, чого не бачить він, стратег афінський? Може, боги поклали на філософові плечі відповідальність більшу, ніж на його, стратегові?

Феогенова думка підносила здогади й одразу ж рубала їх. Як те може статися? Він, Феоген, об'їздив півсвіту й побачив, що кругом панує морок, тиранія та варварство. Все побачене освітило йому путь, і він рішуче підставив власне плече під нележку сандалію великої Афіні.

Феоген спробував зупинити свою розгарячу думку. Пройти назад по власних слідах. Так, він не вперше слухав Сократа. І не може сказати, що слова філософа порожні. Що це плюсклі, струхлявілі всередині горіхи. В них є своя суть, своя правда. Сократ бачить болячки навіть під найтовщою одежиною і кричить про них, зриває одежину.

Але ті слова згубні для міста. Ба й ліки він шукає зовсім не там, де треба шукати, де їх знаходили предки. Він каже, що болячки душі страшніші за болячки тіла. Може, це й так. Але коли загине тіло, загине й душа. Її не можна передати без тіла тим, хто прийде за нами. Далеким-далеким. Та й навіщо?

Феоген відчув, як йому від тих думок почало стугоніти в скронях. Диво, як можуть захоплюватися словоплетивом молоді люди, навіть ефеби¹. Сидіти незрушно годинами й дивитися, як креслить по піску палицею свої магічні кола філософ. Забувши за грища, за бойові вправи.

Тяжка дума кружляє в стратеговій голові, як орел над лютим побоїщем. А бій справді йде, нещадний і лютий. Хоч не чути брязкоту бойових мечів і стогону конаючих.

---

¹ Ефеби — юнаки вісімнадцяти років, котрі щойно скінчили палестру (школу).

Бій у серцях і умах. І все менше й менше лишається бійців, тих, що можуть тримати справжнього меча. Й журно хилить чоло Афіна-войовниця. Померк, потьмянів її щит. Пригасає вогонь на Акрополі.

Біля афінських стін сьогодні немає ворогів. Одначе місце в осаді. Афіняни тримають у ній самих себе. Пошесть зневіри розповзлась по місту. Невіри в закони, встановлені самими громадянами. А що є в світі вище за ці закони! Ось вони, на фронтоні портика Зевса, списані всіма славними предками, завойовані ними в тяжкій боротьбі з царями, з тиранами. То не фарба червоніє на пантеліконському мурі — кров батьків!

Феоген важко потер чоло. Він нестямився, як опинився тут. Мабуть, подумав, його вела вища сила, й то неспроста. В цьому є віщий знак. Ще один знак долі. Щойно він слухав отруйні Сократові софізми, котрими той хоче стерти написані ось тут закони. А його, стратега, доля привела до них. Він таки покликаний пильнувати законів, стати на їхній сторожі.

Портик Зевса — афінське серце. Тут горить державний вогонь, тут пишуть нові закони. На отой камінь ступав він сам, Феоген, складаючи клятву вірності Афінській державі.

Чорна дума не відступає од Феогена. Кружляє й кружляє, б'є по пам'яті важким крилом. Вона летить кудись і прилітає знову, щоб карати, щоб не дати заспокоїтись. Це вона повертає його погляд праворуч. Серед отих он колон довкола кам'яних ослінців щовечора збираються громадяни. Вони приходять послухати Сократа. Й не тільки діди, котрі страшать довгої ночі, хочуть відсунути її якомога далі, а й юнаки, для яких сон — гірський мед, а втома — нерозбавлене вино. Що веде їх сюди? Чого шукають в Сократових словах? Істини?.. Якої? Хіба батьки не подбали про них, не знайшли її? Ось вона, на цих стінах. Справжня, навічна. Живить же під її лагідним крилом, звеселяйте серця, захищайте її од ворогів. Ми подарували її вам. Чого ви ще хочете?

«А може, й не істиною клопочуться вони, — шукає стратег заспокійливих слів. — Кипить, бунтує молода кров, і вони гамують її в словесних змагах. Для них гостре слово — як вістря меча. Та й не завше вони приймають його од Сократа». Феогенові спливає на пам'ять, як нещодавно нагодився в цирульні на палку суперечку поміж Мелетом і Сократом. Щоправда, Мелет уже не юнак, але довкола товпилися молоді люди й ніхто з них не втручався в суперечку.

Стратега вивів із тяжкої задуми дружній дотик до плеча. Феоген підвів голову. Перед ним стояв Нікарх, його давній

приятель. Нікарх старший від Феогена на кілька весен, у свій перший бойовий похід Феоген ішов під рукою лохага Нікарха.

Нікарх повертався з агори, двоє рабів, котрі ступали за ним, згинались під вагою плетених корзин. Раби Феогена чекали на свого господаря в тіні під кам'яною стіною, наймолодший, Савр, спав, прихилившись спиною до мурування.

— Хайре!¹ — привітався Нікарх і подав своїм рабам знак, щоб ішли далі. Феоген відповів на вітання втомленим помахом руки.

— Клянусь Герою, ти йшов до мене в гості, — сказав Нікарх, — і ти знаєш, що жоден кухар в Афінах не може приготувати палтуса так, як мій. А ото в корзині палтус, найкращий на все море.

Феогенові думки кружляли далеко від страв. Але відмовитися — це назавжди образити Нікарха, старого воїна й добродішного громадянина. Мусив прийняти запрошення.

* * *

Сонце котилося за гори, воно було червоне, немов залитий кров'ю щит пельтаста². Вузкий віконний проріз наполовину затуляли гілки смоковниці, від неї падала на підлогу химерна зубчаста мережка. Заглиблений у свої думки, Феоген не почув, коли зайшов Тімасій. Оглянувся на обережне синове покашлювання. Тімасій мав стомлений вигляд, під його очима крилатилися сірі тіні.

— Ти сьогодні забарився, сину, — сказав стратег. — Був у палестрі?

— Я не був у палестрі, батьку, — одказав Тімасій.

— Либонь, у гімнасії³?

— Я не був і в гімнасії, — так само спокійно сказав син.

— Ти не ходив туди і вчора, й позавчора. — Легкий вітерець досади війнував на серце стратегові. Але воно вловило щось більше, вдарило гучно, насторожено. — Чи, може, те вже не треба тобі? Тоді спробуй, я побачу, як будеш захищатися.

Різким помахом стратег зірвав зі стіни легкий шкіряний щит і кинув Тімасію. Так само швидко й не по літах спритно вхопив короткого єгипетського меча, став у бойову позу. Але йому не довелося зробити жодного випадку. Юнак упіймав щит, обкрутив у руках, ніби бачив уперше, й повісив назад на дерев'яний кілочок:

— Треба, батьку, думати про захист душі, а не тіла.

---

¹ Радуйся!

² Пельтаст — напівлегкий піхотинець, що мав на озброєнні круглий щит.

³ Гімнасії — загальноосвітня школа.

Феогена трохи здивували й трохи розсмішили ці слова. Це була хвилинка омани, яка навіть пригасила недавню неясну тривогу.

— Тепер я знаю, чого ти тинявся позавчора по агорі, — мовив Феоген суворо. А за тією суворістю — легка іронічність і м'яка жура. — Ти купував вінок Іно. Тепер це стало звичаєм. А я свій перший вінок твоїй матері приніс на лезі меча.

— Я не ходив до Іно...

— Тоді де, де пропадав? — тупнув ногою стратег, аж сполохано дзвякнув бронзовий світильник у кутку.

— Я, батьку, був у Сократа.

Стратег хитнувся, неначе вражений отруйною стрілою. Першої миті відчув тільки тупий біль удару, а вже далі повільно потекла по жилах отрута.

Це справді скидалося на удар. Несамохіть розімкнулися пальці правої руки, дзвякнув по каменю меч. Феогенові чомусь пригадалось, як колись у персидським поході, після загибелі стратега, воїни обрали стратегом Харміна, котрий вельми прагнув того. Хармін справді дав лад війську, всю ніч готувався до битви, тільки на хвилю задрімав перед ранком, і тут його смертельно вжалив скорпіон. Отак і він, Феоген, готувався до битви на чужому полі, а ворог тим часом заповз до його власного дому.

Думки мчали навалом, немов важка кіннота в атаку: «То ось чому він ходить останні дні такий покірний. Он куди прослалася його путь. Богопротивні Сократові слова вже звили гнізда у вухах сина».

Й інша, трохи заспокійливіша, думка: «А може, ще не звили. Сливе, ще можна прогнати їх». Кіннота промчала, спадав їдкий колючий пил.

— Що ж ти шукаєш, сину, в Сократа? — запитав якомога спокійніше.

Тімасій стояв і дивився ясними, чистими очима на батька. І був сам ясний та чистий, правдивий і нехитрий.

— Істину, батьку.

— А хіба це не істина? — повів рукою за вікно.

— Сонце — істина, і смоковниця теж, однаке це істини буття, а не думки. Себто короткочасні, минаючі істини. А оце — зовсім не істина, — показав на зброю, розвішану по стінах.

У кімнаті запала мовчанка. Важка й тривожна, як перед жертвним молінням. Її перетинало тільки сюрчання цикади, яке долітало з саду, тонке й гаряче, мов кінчик стріли в польоті.

— А Іно, сину? Вона любить тебе, — тихо, майже пошепки, мовив Феоген. — Ти дарував їй вінки.

Юнак похилив голову, на його щоках спалахнули червоні заграви.

— Жіноча любов — недовговічна істина.

Але з того, як розгорялися заграви на Тімасієвих щоках, було видно, що зараз він не до кінця вірив у власні слова, що в його душі йшла борня, важка й нещадна. Борня поза його волею. Тімасій не осягав цього. Одначе гаразд осягав Феоген. У його душі теж ішла важка змага. Весь день носив у ній роздратування, намагався приспати, приколисати його, а гострі пазурі черкали й черкали, а тепер враз увіп'ялися в серце. Але мусив не показувати того сину, мусив витягти по кігтику. Холодний розум підказував: злістю не допоможешся. Треба рятувати сина. Витягати його з інших пазурів. І тут йому в поміч може стати лише одно — кохання. Дочка Аніта, громадянина поважного й багатого, справді чарівна, Феогенові в дику дивовижу, як може син не помічати того, син, котрого змалечку привчали цінувати красу. Як може обміняти палку мову жагучих очей Іно на суху полову Сократових слів, лебедині руки коханої — на шорсткі софізми, родинне щастя — на пустку самотника, живі бажання серця — на примарну маячню. Либонь, Сократ сам за молодості не краєв би ваганнями серця. Та й хіба можна покласти одну біля одної, нехай і на різні шальки божих терезів, любов і думка! То різні терези й одмінні шальки. Терези серця й мозку. Юності й старості. Палких бажань і холодної безнадії. Їх ніколи не можна зрівноважити в одній людині. Час сам виважує то одну, то іншу.

Але як вкласти усе те Тімасію в голову! Коли в його власному серці давно перевіявся навіть попіл любові.

— Так; сину, — мовив тихо. — То короточасна істина. Яку вже ніколи не можна буде вернути. Для неї народжуються люди, для неї живуть. А зараз — іди. Ти засмутив моє серце.

Тімасій пішов. А божевільна кіннота думок вертала назад, і вже Феоген почувався, як повержена пішаниця, й просто в мозок били копита, й червоний туман застеляв очі. Він тільки тепер осягнув усю небезпеку. Небезпеку втрати всіх Тімасіїв. Гостро, всім серцем почував відповідальність за їхню долю. Перед тими, котрі полягли під Марафоном, і під Салоніками, і під Сардами, перед тими, які дивляться з поховальних стел за стінами зовнішнього Кераміка.

Перед пам'яттю Солона й Клісфена, Перікла й Конона. Мертві кличуть до бою живих. Кличуть підняти з пороку меч, вияснити, вигострити лезо. Не софісти, не балакуни

потрібні Афінам, а воїни. Не під лінивими платанами місце Тімасіїв, а в гімнасіях і прикордонних фортецях.

Страшно так думати батькові. Хіба йому не шкода сина! Але ще страшніше гніву богів і людської неслави. Чорним крилом впала стратегові на чоло важка задума, звела в одну хмару густі брови, потьмарила погляд. Почувався немов на дні глибокої ями. Де шукати виходу? Яким робом пробитися нагору? Кого кликати на поміч?

Важко й довго мислив стратег. Думка блукала в пітьмі, немов сліпець у глухім провулку. Боляче ранилась, падала, підводилася знову. Але не зупинялася. Поволі промацувала дорогу. Єдину з цього кута. Аж поки пішла прямо.

Феоген терпко потер чоло, підвівся. В його очах знову застрибали живі відсвіти.

Легко підняв з підлоги меч. Кинув його з лівої руки в праву, повів навкіс. Червоно зблиснуло в скісних променях призахідного сонця лезо. Стратег помацав гостре жало пальцем, уже спокійно і впевнено почепив зброю на мідний цвях.

* * *

Феоген пошукав очима молоток, але на перекошеному косяку дверей чорніла сама дірка від витрухлого кілочка. Феоген двічі гупнув кулаком по старих розсохлих дошках, хвильку зачекав і вдарив ще раз.

— Оге!

Двері відчинив сам господар. На його круглім, сардонічним виду не відбилосся ні здивування, ні невдоволення. Нахиливши важку лобату голову, запросив гостя. Переступивши поріг кімнати, стратег побачив, що господар не сам. На довгих вузьких ослінчиках під східною стіною сиділи Крітон, Сімій і Херократ — близькі Сократові друзі й учні. Щоправда, Сократ уперто впевняв усіх, буцім він нікого й нічому не вчить, що ті, хто приходить до нього, самі шукають хідники в лабіринті життя. В кутку біля дверей стояли купою столувальні дошки, на підлозі валялися корінці виноградних грон, кісточки маслин. Одна дошка лишилася на дерев'яних підставках, на ній стояла металева скринька, біля котрої лежав папірус. Це трохи здивувало стратега: адже знав, що Сократ не вельми кохається в думках, відданих папірусу або глині.

Стратегів прихід був повною несподіванкою для Сократових друзів. І хоч їхні обличчя, як те й годиться, не виражали нічого, опріч приязні та спокійної задуми, але й задума, і спокій були такі дерев'яні, такі неприродні, що обличчя скидалися на маски комічних акторів, котрих спантеличений автор випхнув на сцену в трагедії.

— Сократе, — твердо поставив перед себе коштовну па-лицю Феоген, — я прийшов до тебе для пильної розмови. Я не можу перебрати на себе клопотів усіх громадян, але я знаю, що багатьом з них болить те, що я хочу виповісти тобі. Тільки тобі.

Сократ жестом запросив гостя сідати, а сам стояв, схрестивши руки на грудях. По останніх Феогенових словах гості попідводилися, стратег подякував їм поглядом.

— Сподіваюся, ти не прийшов ділити зі мною знайде-ний скарб, — мовив Сократ. Погляд його очей був прямий, відвертий, в куточках товстих губ притаїлась посмішка.

— У моєму серці сьогодні немає місця для жартів, — спробував Феоген стерти її.

Сократ посміхнувся, й стратег побачив, що посмішка та була щирою, майже дружньою.

— А звідки ти знаєш, що вони підуть і не розкажуть, буцім ми вдвох із тобою ділили одне ложе гетери? Поглянь, як важко вони думають у цю мить, як хочуть відгадати, чого ти прийшов. Я певен: те, що вони домислять, буде більше, ніж те, що хочеш ти сказати.

У Сократових словах, як і завше, була правда.

— Я прийшов до тебе як до громадянина.

— Вони теж громадяни. Закони демократії проголошу-ють, що серед рівних нема таїни.

Звичні до всього, Сократові друзі, одначе, почувалися мультко. Сцілла й Харібда, з якого боку не пливи. Феоген те бачив і розумів.

— Гаразд, — мовив, — я теж прошу вас — лишіться. Сли-ве, ви допоможете мені. — І посміхаючись: — Бо справді не збираюся ділити ані ложа гетери, ані краденого золота. А тільки — мудрість і досвід вашого вчителя.

Крігон, Сіммії і Херократ видивлялися мережки своїх сандалій, не виказуючи здивування. Те не личить поважно-му громадянинуві. А Феоген відчув якесь полегшення, на-віть бадьорість. Отак буває, коли літнього дня довго не зва-жуєшся, а тоді заходиш у прохолодну ріку.

— Але я прийшов не тільки по велінню власного сер-ця, — казав він до Сократа. — Я тримаю раду з багатьма поважними мужами нашого міста. Й вони попросили ме-не... Ні, спочатку я хочу дещо запитати.

— Запитуй, — мовив філософ, — я знаю дуже мало, але коли щось знаю — не стану ховатися з тим.

— Тоді скажи, Сократе, яке місто дало світу Солон і Пе-рікла?

— Вони народилися в Афінах, — мовив Сократ.

- А Фідія та Поліклета?
- Це — афінські майстри.
- А Есхіла, Софокла, Евріпіда?
- Теж афінські громадяни.
- Тоді скажи, кого з великих народила Спарта?
- Нікого, Феогене. Вона породила дух...
- Чекай, Сократе, дух — то боже діло. А ми не можемо

впоратися з земними. — Стратег зітхнув і провадив далі: — Ти правду сказав: усі вони — афінські громадяни. Вони возвели чудові храми, поставили небаченої краси статуї. Вони змусили весь світ чудуватися нашим містом. Вони донесли ім'я афінянина до найдальших кінців землі. Ми були багаті й дужі. Славні й щасливі. Були донедавна. А тепер ми розорені. Чужоземні сандалії залишили сліди на наших спинах. У місті лютує недовір'я, остракізм. — Феоген що далі говорив, то більше й більше запалювався. Він уже вірив, що кидає власний живий вогонь в Сократові груди. — І тепер нам треба відновитися. Насадити виноградники, збудувати нові кораблі, видобути з копалень руду і зробити з неї меч, щоб відтяти руку нападникові. Отож нам треба майстрів рудних і корабельних, воєначальників і воїнів. Он скільки мудрих людей нам потрібно. В наших палестрах, гімнасіях багато хороших юнаків. Але їх ще треба вчити. Вищої науки. І ми хочемо, щоб це зробив ти.

Сократові друзі аж попідводилися зі своїх лежаків. Пильно зорили на свого вчителя, але чи він не помічав їхніх молитовних поглядів, чи не хотів помічати. Дивився поверх голів, посміхався дитинно-наївно. Своїм думкам, стратеговим словам?

— З усіх країв приїздитимуть до тебе учні, — казав далі Феоген. — Вони понесуть твою славу в найдальші кутки землі. Зерна твоїх слів проростуть на всіх ланах.

— А якої науки я мав би їх вчити? — тихо запитав Сократ.

— Ну, як любити це море, це сонце... — повів рукою до вікна.

— Але ж це буде ваше сонце, ваше море, — так само тихо сказав філософ, — себто це буде не моя наука, а ваша. І ваша любов.

— І наше, й твоє...

— У кожного своє море, своє сонце. Так само, як серце, як думка. А то вже буде ваша думка. Та, котра потрібна вам.

— «Вам», «нам»... — Чорний крук роздратування закружляв над Феогеновим серцем, черкнув крилом. — А хіба ми — це не ти?

Сократ похитав головою. Крук сів, випустив кігті.

— А хіба наша держава — не твоя? Хіба ти не мушиш дбати за неї так само, як ми?

Сократ знову похитав головою. Крук ударив дзьобом, раз, удруге, втретє.

— І хіба наша демократія не одна для всіх? Тільки одні боронять, а інші гублять її. Забирають у неї захисників, воїнів. Обснують їх липкими словами софізмів, затуманюють голови й розгартують душі. Нас губиш ти, Сократе. Насамперед ти.

Філософ сидів, як і перше, склавши руки на грудях. Жоден мускул, жодна жилка не тіпнулись у нього на обличчі.

— Так, ось ми вже й маємо звинувачення проти Сократа, — мовив. — Що ж, давайте розглянемо його. Але спочатку скажи, Феогене, хто ж згубив демократію? Не сьогодні ж вона підупала? Я сам захищав її мечем, вже недужу й хирляву.

— Ну, вороги... — розгублено розвів руками стратег.

— Ти ж допіру сказав, що вороги тільки скористалися нашою слабкістю. Ми не доглянули її ще в колиці. Й загнули її. І відаєш чому? Бо ми — демократи для себе. Спочатку садовили сад для всіх. А потім там сіла купка людей і не пустила інших.

— Неправда, — заперечив Феоген. — У нас кожен має в зібранні голос.

Сократ, либонь за звичкою, креслив пальцем на дошці невидимі кола. Його не збурили, не вивели з рівноваги Феогенові слова. Він вів бесіду, дбаючи лише про одне: щоб співбесідник правильно зрозумів його. Страх і жадова, палкість бажань і отрута непевності — він уже давно позбувся їх. Суєтність світу стояла за його плечима, він осягав її розумом, а не серцем.

— Має голос, а не владу, — сказав він. — Справді, хто править у нас? Ви — стратеги, оратори-демагоги, котрі провадять через збори свої псефізми. Себто правлять ті, хто багатший і спритніший. Так поведлося.

— Дивно слухати твої слова, — сказав Феоген. — За тобою виходить, буцім нашу державу зачинали не мудрі люди. Чи, може, мені одібрало пам'ять? Може, й справді ми не мали Перікла, не мали золотого віку?

Густий вечірній промінь падав із вікна Сократові на голову. Освітлював голову, а все тіло тонуло в сірих померках, від того здавалося, що велика, з відстовбурченими вухами голова живе осібно од тіла. А може, здавалося не від того чи й зовсім не здавалося. Сократові пальці тепер уже

перебирали звичайний ремінець, нога човгала потертою сандалією, а голова думала щось своє, далеке од життєвого дріб'язку. На мить Феогенові стало моторошно. Він відчув, як його власна голова стиснулась, а відтак стиснулась, поменшала й думка, і віра.

Сократова голова пожувала товстими губами, посміхнулася.

— Але хіба не від тих днів і почалися наші злигодні! Всі великі, навіть наймудріші, не так дають, як забирають. Вони плодять заміри, як кішка кошенят, і сподіваються, що з тих кошенят виростуть леви. Перікл возвеличив державу й воднораз прирік на загибель. Бо підносив її власною волею, забираючи волю у всіх.

Запала важка мовчанка. Вони обидва почували її, як двозезого меча з одбитим держаком.

Хтось мусив піднімати меч першим. Підняв Феоген:

— Чому ж, коли так, не прагнеш перемінити все на краще? Чому мовчиш на Народних зборах, чому не хочеш бодай мізинцем торкнутись до державного керма?

— А хіба те можливо? — мовив Сократ. — Коли жоден із нас не вміє кермувати своєю душею? — Сказав це так щиро, майже наївно, як може сказати лише переконана в своїй правоті дитина. І було видно, що він не цінує сам себе, не втішається власними словами. Йому хочеться, щоб у нього в душі панувала гармонія, а її немає.

Феоген дивився на філософа й знову бачив тільки його голову. Вона все більшала й більшала, накочувалась на стратега, загрожуючи розчавити. Феоген відчував це мозком і тілом.

— Що ж хочеш ти? — запитав тихо. — Що шукаєш?

— Я не хочу нічого, — сказав Сократ. — Я тільки хочу знати, хто я, хто ти, хто ми всі. Я хочу пізнати це — навчитися володіти своїм духом, своїм розумом. Хочу пізнати істину. Істину життя людського. Нехай кожен із нас пізнає себе. Спробує затоптати в собі зло. Нехай не намагається нав'язати себе. Нехай один розум не накладає кайдани на інший. Бо, може, він маліший і дрібніший. Нехай вони сукупно помислять.

Сократові слова котились, як важкі кам'яні колеса. Принаймні так почував їх стратег. І вже не намагався зупиняти. Дивився Сократові в очі й бачив, що ті слова породжені його вірою, його серцем, його думками. Червоним спалахом стратегові сяйнуло на мить, що, може, й думки ті більші за самого Сократа, за його життя. Але він одразу ж затоптав той вогник. Що від того йому, Феогенові? Що від

того афінянам? Коли доля їхнього міста поставлена на вістря меча.

Стратег ятрився злістю, ледь стримував себе.

Важкі й богопротивні Сократові слова. Тільки в них, у їхній державі кожному вільно промовляти те, що йому наснує хворобливий мозок. У будь-якій іншій ті слова запхнули б назад у пельку мечем. Але Сократ не може поцінувати навіть того.

Одначе Феоген мусить скінчити словесне коло спокійно, як і почав. Дивно й смішно було б, якби він кинув на списи чужих глузів свій сміх. Силою волі стиснув свої чуття.

— Щоб шукати істину, треба спочатку мати тихий куток, — мовив чи то собі, чи мовчазним слухачам. — Навіть твої злі слова захищає наш меч. Отож і виходить, що, перш ніж володіти духом, треба навчитися володіти мечем.

— Наші думки розбігаються в дрібному, — почухав кінчик носа Сократ. — Я б тільки переставив їх між собою: перш ніж взяти в руки меч, треба подумати, чи треба його брати.

— Якщо дуже довго думати, ворог встигне відрубати думки разом із головою.

Це були останні слова, котрі сказав стратег. Вони пролунали як докір і як пересторога водночас. Пересторога, на котру, проте, Сократ нітрішки не зважив. Бо сказав друзям, що коли б ішлося про його власну голову, то тут не було б великої втрати. Він кпив над собою, власною потворністю і ще над чимось, чого стратег уже не вловив. І не став слухати далі. Він підвівся й попрощався.

Ішов по вулиці, ступав важко, неначе ніс жорновий камінь. Ледве чутно ступала позаду луна, принишкла й стривожена. І стояв мовчазно біля своїх воріт поет Аніт, скорботними очима дивився вслід стратегові.

...Наступного ранку чорними лебедями розлетілися по місту тривожні вісті. Падали на пласкі покрівлі, де зустрічали сонце афіняни, зривалися й мчали далі, важко метляючи покаліченими крилами: поет Аніт виставив у портику архонта звинувачення проти Сократа.

СТРІЧА ДРУГА СОКРАТ ЩЕ ЖИВИЙ

Тімасій дивився на втомлене море, дивився й не бачив його. Хвилі байдуже бігли на берег — не наздоганяли, не підгонили одна одну, тихі й покірні, зморено засинали на теплім піску. Народжені для бігу, бігли, аби померти.

Тімасій сидів на пласкому ніздрюватому камені, позаду кругліли ще камені — великі, облизані солоними губами моря, сірі й лискучі, вони скидалися на черепи облісілих циклопів. А може, й справді їх наверхав з гори розгніваний циклоп?

Незабаром сюди мав прийти учитель. О такій порі ясної днини він завжди приходив до моря. І море, і вчитель — вони обоє як діти. Тімасій якось бачив їх на самоті. Вони кепкують одне з одного і думають про щось одне, в обох плеска застигла вічність і струменить така мінливість, яких годі побачити ще десь. Ото улюблений камінь учителя. Ли-бонь, сьогодні він востаннє розстелить на ньому хітон.

Та думка струснула Тімасієм, як вихор самотнім деревцем. Адже так. Завтра має звершитися суд над філософом. І сьогодні тут зберуться Сократові друзі, аби хоч якось забігти наперед долі. Аби затримати вчителя в своїх обіймах, застерегти од непокірних слів.

Це Критій покликав Тімасія. Він відає, як тепліє вчитель серцем до хлопця. Тімасію самому вдивовижу, за віщо його так любить учитель. За те, що ніколи не лукавив перед ним? За дитинну наївність, за всі оті уперті «чому», «навіщо»? За щире відданість?

Сливе, Тімасієве слово, Тімасієве прохання могли б сколихнути вчителеву душу. Він мусить просити...

Мусить сказати вчителеві...

Плакала Тімасієва душа, сльози незримо падали в море, виповнювали його. І ось воно вже лизнуло Тімасієві сандалії, посунуло по камені, вода пінилася, лизала коліна, груди, обійняла за ший — і враз сховала з головою.

Тімасій розплющив очі, одігнав видиво. Повів рукою, й груди йому знову пропекла схована в складці гіматія віть лавра. Її принесла рабиня Іно. Лаврова гілка, перевита білою стрічкою, — то знак навічного прощання, останнього привіту. Сьогодні ще можна втопити гілочку в морі. Іно востаннє прийде до Дикого струмка.

Тімасій дивився на море й бачив маленьку тендітну постать на березі струмка. Вода бринить поміж ніжних пальчиків, вода гойдає таке миле й дороге личко. Вітер ворухить квіти в темній хвилі волосся. І сама вона на зеленім березі неначе біла квітка. Біла квітка прощання. Завтра вона віддасть весільний вінок Феолію — найкращому воїну прикордонної сторожі.

Крикнула над морем чайка, й крикнула Тімасієва душа. На одну мить там стало так порожньо, так зловісно, аж чорна хвиля потьмарила Тімасієві свідомість. Йому здалося, ніби серце провалюється кудись і його незмога стримати.

О, який він нещасний! Який стражденний! Так, завтрашній день накриє довічною тінню всі прийдешні дні.

А може... Може, в нього якось удасться повернутись? Адже те — не вмирає. Адже попереду ще багато-багато днів. І знову скрикнуло серце. І загойдалося між двох берегів, мов у домовині, печальне личко Іно. Вона буде нещасна весь вік... Віддана іншому, вона може вмерти з розпуки.

Море було безбарвне, аж чорне. Хвиля бігла за хвилею, але Тімасій не бачив їх. Він важко підвівся з каменя й повільно пішов стежкою.

Та стежка вела до Дикого струмка. Стежка падала крутою петлею, бралася вгору, а Тімасієва тінь вертала назад, до каменів на березі моря. Вона торувала шлях, вона знала, що оце сходження на гору — тільки мить, що її господар вертатиметься сюди знову й знову, до останнього свого дня, до останнього кроку.

Мить одірвалась од вічності.

* * *

Феоген сидів, сховавши обличчя в долонях. Стратег не чув людей, котрі гомоніли довкола, не бачив того, що чинилось на відгородженім мотузком терені. Збирав докупи слова, як збирає воїн на місці побоїща мечі й списи, дротики та стріли, мислено оглядав поле бою. Стратег і сам не знав, хто він — переможець чи переможений у тій битві на агорі, котра розпочалася ранком і триває до цього часу. І взагалі, чи є тут переможці. Якщо є, то хто вони?

П'ятсот геліастів¹ у пурпурових мантиях, Мелет і Аніт, котрі кидали викувані в чужих кузнях словесні дротики, чи Сократ, який дитинно-наївно й водночас сардонічно складав собі ті дротики до ніг. Сократ не захищався, він просто розмовляв із громадянами, як робив те кожного дня в циркульнях, на агорі, в гімнасіях і на вулицях. Розмовляв з ними, немов з нерозумними дітьми. Соромив і кпив із них. І цим dokonечно розгнівив геліастів, вони визнали його винним. Лише кілька голосів переважили чорну шальку.

Феоген знав, що він, либонь, міг утримати її. Вийти свідком. Не для того він кинув міру на шальку. Міру, котра володіє світом. Та міра — Страх. Вона рівна людському життю. Ні — більша за нього. Сократ це розуміє. Не може не розуміти. На другій шальці — його життя. А на цій — Страх. Він сурмить у мідні сурми, вимахує червоними мантиями, бряжчить череп'ям у високих амфорах. Він наказує, він велить:

---

¹ Геліасти — судді.

схилися, скорися — і я поверну тобі назад і небо, і сонце, і море, і солодкий сік винограду. Бачиш, вони в моїй руці. Не скорися — я натисну ледь-ледь...

У Феогенових вухах — хрускіт череп'я. Він прислухався. Ні, то дзвеніли кинуті Сократом слова.

На кожне Сократове слово майдан зітхав тисячогрудо, молоді люди вітали свого вчителя й просили його, аби він рятувався.

Феоген подумав, що вони вимолюють у богів власну загибель.

Древні й гуманні афінські закони. Вже визнаний винуватим у непокорі богам, у розбещенні молоді, Сократ сам мав просити собі покарання. Викуп, вигнання чи смерть.

Агора завмерла, чекала. Сократ почав промовляти знову. Феоген розтулив пальці. Але голови не підводив. Він знав, що скаже Сократ. Він боявся цих слів. Простих, буденних слів, мовлених старечими вустами. Кинуті під ноги афінянам, вони не вмруть. Вони матимуть силу більшу, ніж коли б їх мовив Дельфійський оракул. Бо Дельфійський оракул вічно живий. Чи — вічно мертвий. А Сократ — живий і мертвий водночас. Звичайні, буденні слова зійдуть ось на цьому камені. Вони заколосять десь там, за невидимим пругом, за поховальною стелою Сократа. Живи, Сократе. Вимолой собі життя, впивайся голубим небом і терпким вином. Живи в злагоді зі страхом. Не кажи оцих слів. «Живи, Сократе», — вже шепотів стратег.

А Сократ говорив...

— ...Я не боюся смерті, афіняни. Я не тікав од неї в бою і не втечу зараз. І коли б ви сказали: «Ми відпустимо тебе, тільки йди й мовчи», — я б не послухався вас.

Я не маю на вас зла. Ви хочете вчинити добро, хоч чините зло. Прагнення до добра живе в кожній людині. Коли ж вона робить зло, то тільки тому, що не знає, що таке добро. Я прощаю вам, афіняни. Ще раз кажу, що не боюся смерті. Бо коли б я забоявся, я вбив би себе ще до того, як зійшов на цей поміст. Мудрість і хоробрість — дві людські доблесті. Хоробрість не завжди мудра, а мудрість не завжди хоробра. Я знаю це. І я не дам переважити жодній. Аніт, ти запитуєш мене, чим я мудріший за інших? Я відповім. Коли я чогось не знаю, то просто не знаю, а не напускаю ману, буцім не бажаю комусь показати істину. Я знаю справді дуже мало. Та хочу знати багато. Ось в тім і є моя вина. А що ми, власне, без знань? Ніщо. Де ж шлях до нїх? У пошуках істини. У пошуках правдивих, а не обманних. Кожному треба знайти свою істину. Не бути рабом чужих істин. Мабуть,

це шкідлива наука, за неї ви й звинуватили мене. Але так повелівали людям боги: шукати, щоб навчитись володіти собою, державою, світом. Ставати кращими. Тоді держава ростиме з нами. А хто ж винуватий у тому, що вона дрібніє? Всі ми. А найбільше ті, кого ви мало не прирівняли до богів. Скажіть, афіняни, чи не дивно було б вам, коли б я пас отару, в ній ставало все менше й менше овечок, а мене називали б добрим пастухом. Саме так і є в нас.

Ви хочете, щоб я, маючи очі, не бачив того? Ви кажете: «Заплющ очі, сядь у своєму дворіку, споживай вино та фіги — й ти довіку будеш нашим другом». А нащо мені, скажіть, такі друзі?

Нащо людям дешеві речі?

Зашерхлу тишу майдану розітнув грім. Стугоніли сандалії, мелькали кулаки, на поміст падала злива важких, як каміння з пращ, слів. І над усім тим — над гуркотом, криком, погрозами, над хвилями гніву й проклять, над вітальними вигуками — незрушне сардонічне обличчя Сократа. Здавалося, він не чув нічого. А може, не чув і справді. Він дивився поверх голів на далекі скелі Лаврія, червоні й сумні, похмурі й зловісні, як присуд долі. Либонь, вони почервоніли од крові тих, кого загнали в їхні підземелля.

А на другому кінці майдану так само мовчазно стояв афінський стратег Феоген. Він теж дивився на скелі Лаврія, вони йому видавались чорними.

СТРІЧА ТРЕТЯ, ОСТАННЯ

СОКРАТ ЩЕ ЖИВИЙ...

Служник Одинадцяти хотів зазирнути йому в обличчя, але Феоген затулився складкою хітона, тицьнув стражникові в холодний кулак монету. Служник розтулив пожадливі пальці, золото зблиснуло проти місяця хижим оком. Не оглядаючись, Феоген кинув ще одну монету просто під ноги служнику Одинадцяти, махнув рукою. Той підняв гроші, пішов за ріг будинку.

Феоген пригнув голову, ступив, немов у чорну могилу, в темну кам'яницю. Його не покидала певність, що Сократ не спить... Зачинив за собою двері, перерубав місячний промінь, котрий метнувся слідом. Повітря в кам'яниці було важке. Застояне, одвічне повітря тюрем на землі.

— Хайре, — мовив тихо стратег, намагаючи рукою стіну. Кам'яниця німувала. Стратег відчув, як темрява ніби обплутує, запавутинює його. Йому навіть здалося, що по

спині й справді біжать маленькі липкі павучки з колючими лапками. І хоч відав: йому тут нічого не загрожує, ця домовина — не для нього, однак страх наліг на душу. На хвилю Феогенові чомусь здалося, що це не він стоїть у домовині, а хтось інший; він відчув дивну двоїстість душі й тіла, і від того йому стало ще страшніше. Ще мить, ще крапля німого мороку — і він би, мабуть, кинувся пріч. Але його зупинив голос:

— Не маю чому радуватись, Феогене. Ти прийшов до мене не з доброю вістю й не з добрими замірами. Одначе сідай. Ослін — біля твоїх ніг.

Стратег навпомацки опустився на вичовгане в'язнями до слизької холодності дерево.

Щоб не дати темряві знову спеленати себе, поспішив кинути слова:

— Я не зичу тобі зла, Сократе.

— Я знаю, — спокійно мовив філософ. Він ворухнувся, й під ним заскрипів тапчан. Феоген не побачив, а лише вгадав, що Сократ сидить, звисивши з тапчана ноги.

— Я не хочу твоєї смерті, — і далі прорубував у п'їтьмі лази стратег.

— Вірю. Але ти хочеш убити більше, ніж мене.

Феоген здригнувся. Йому здалося, що останні слова проказала не людина, а мертва луна. І гаряче натхнення, віща самопожертва, котрі панували ним, коли йшов сюди, враз згасли. Так буває в грозу, коли блискавиця влучає в багаття. Жарини все ще перекочувались по дну душі, але їх замітав попіл сумнівів.

— Хіба те смертне? — швидше запитав, аніж ствердив.

— Смертне все. І тіло, й дух, і думки.

Ті слова знову засвітили кілька жарин. Стратег поспішив роздмухати їх:

— Смертне тіло може завжди народжувати смертні думки. Ти знову сказав правду, Сократе. Тож нехай воно породжує їх. Я приніс дві звістки: чорну й білу. Мій дозорець сьогодні бачив високої вітрила. Я послав його сторожувати далеко в море. Корабель вертається з Делії¹. Але того ще ніхто не знає. І світла звістка: в Піреї стоїть опоряджений вітрильник. Він твій і повезе тебе, куди забажаєш. І десять талантів², котрі знайдеш у бочці під палубою, — твої. Ти розминешся зі смертю, Сократе. То таки правда: золото володіє світом. З ним ти проживеш щасливо скрізь.

¹ Смерть Сократа було відкладено з причини Делійських свят. Кров жертви не повинна була потьмарити їх.

² Талант — грошово-вагова одиниця, близько 25 кілограмів.

Темрява відгукнулася сміхом, схожим на брязкіт пощерблених мечів. Брязкіт падав згори, з боків, котився під ноги, аж Феоген мимоволі зіщулювався на ослоні.

— Хочеш, Феогене, купити за золото мою душу й виставити її перед людські очі, неначе подірявленого щита, хочеш купити мої думки, щоб зробити рабами й кинути конати в підземелля? Але вони — не раби. Лови їх, наздоганяй якими хочеш кіньми. Я — у в'язниці, а вони — на волі. І будуть вільні вічно.

У мовчанці, котра запала по тому, було чути, як скрапає в безвість життя. Тиша шерхла, гусла, вона ось-ось мала скрижаніти зовсім, але її знову надколов Сократів голос:

— Я зайшов сюди безвинний, а вийшов би винуватий. Але не тільки тому лишаюся тут. Ти знаєш, Феогене, чому. Знаєш один на все місто. Завтра я вип'ю цикуту. Це не важка смерть. Ти прагнув більшої. Ти теж убивця, Феогене.

Стратег сидів пришпилений словами до стіни, немов вістряма стріл. Кров прилила йому до обличчя. Серце билосся лунко, так лунко, що ті удари, либонь, чув навіть вартовий за дверима. Це був розгром. І розпука, й страх. Це було гірше за те, коли б він, втративши військо, втік з поля бою.

Тримаючись за слизьку стіну, стратег звівся з ослона. Тіло стало важким і безвольним, мовби не його. І так само важко, безвольно повзли думки, повзли і вмирали біля порога пам'яті. Цієї хвили вона жила сама, завертала втрачене, посилала його вперед.

— Нас розсудить вічність, — сказала вона стратеговими вустами.

— Ти думаєш, вона збереже твоє ім'я? — запитав Сократ.

— Знаю, що не збереже. Я маю на меті інше: те, що стоїть за мною.

— Його нема. Воно вмирає тої ж миті, в яку народжується, — сказав Сократ. — Ти знаєш це.

Над морем мріли білі вітрила. Білі й сумні, мов саван. Служник Одинадцяти давив цикуту, поглядав на море, на місто. Дромосом — широкою, мощеною камінними плитами вулицею — до порту ковчався натовп. Майоріли шовкові хустки, юнаки підносили над головами великі гірлянди квітів. Попереду йшли архонти, члени ради п'ятисот — найповажніші люди міста.

Натовп сколихнувся, зупинився. Служникові Одинадцяти, котрий видивлявся отруту на світло, здалеку здалося, ніби натовп наштовхнувся на невидиму перепону.

А на вулиці — справжнє стовписько. Задні напірали на передніх, спиналися навшпиньки, намагаючись заглянути через голови. Здивовані афіняни прицокували язиками, переглядалися, вказували пальцями на високі, ковані міддю двері стратега Феогена. На дверях висів великий посріблений щит, а на ньому, навхрест, широкий меч і спис:

«Я зробив для громадян усе, що міг. Я пішов на довічний спочинок».

Довго-довго стояли незрушно афіняни. Уже корабель ввійшов у порт, уже впали білі вітрила, але ніхто й не думав рушати з місця. Поволі вступ гомін, люди розмовляли пошепки, намагаючись розгадати трагічну загадку найкращого афінського стратега.

З ким бився Феоген? У місяць повного спокою, в дні мирних Делійських свят. Кому програв останню битву? Перед ким склав зброю? Що віщує все це їм, людям?

Холодний сік цикути повільно розтікався по Сократових жилах.

Сократ ще живий.

СУД НАД СЕНЕКОЮ

ПОВІСТЬ

«Коли солдати оточили старий зруйнований мур, що захищав віллу, Гавій Сільван, трибун преторіанської когорти, рушив до воріт. І що ближче він підходив, то невпевненішою ставала його хода. Враз він спіткнувся й зупинився. На його чолі блищали великі, сірі од пилу краплини поту.

— Йди ти! — обернувшись, вказав він рукою на Цепіона Гранію — центуріона, що стояв позаду.

Цепіон Гранія зблід, лівою рукою стиснув руків'я меча, аж побіліли пальці, але не сказав нічого й ступив до воріт.

А Гавій Сільван ще мить постояв і повільно пішов попід стіною. Він зупинився аж на горбі, де стіна круто повертала праворуч, за кілька кроків від невисокого старого платана зі спаленим блискавицею верхів'ям. Стояв непорушно, і не по-весняному гаряче сонце пекло йому голову, а він чомусь не бачив тіні, що розпласталась за кілька стадіїв попереду. Він, мабуть, не бачив нічого, хоч його погляд був спрямований на дорогу, на гамірну Остійську дорогу, по якій о цій порі снувало безліч усякого люду. Мабуть, оця його нерішучість, оця важка задума й породили першу підозру, що він, Гавій Сільван, теж належить до змовників і що в нього не вистачило чи то сили, чи то віроломства віддати наказ про смерть іншому змовникові — Сенечі. Його чаша наповнилась до країв. Це вдруге за сьогодні він прийшов до цієї вілли. Перший раз, опівдні, трибун приніс Сенечі звинувачення Нерона. То вже був присуд. Коли Сільван повернувся в Золотий палац і став перед Нероном, що саме обідав разом з гульвісами, «зграєю», як називали їх у місті, той найперше запитав, чи помітив трибун страх в очах філософа. «Ні, — сказав Сільван. — Я не вловив у очах Сенеки жодної іскри страху, і навіть зітхання не злетіло з вуст філософа». У гніві Нерон кинув на підлогу срібну чашу, вона задзвеніла, раби за стіною прийняли той дзвін за знак до веселощів — високо вгорі закрутилася кришта-

лева баня з золотими сузір'ями, і звідти посипались квіти. Тонкий аромат мирта і кориці полився в невидимі отвори. Те ще дужче розгнівало Нерона, й він віддав трибуну наказ — негайно вернутися до Сенеки й проголосити йому смерть. І тепер Гавій Сільван стояв і німо плакав. Він завжди упивався віршами великого поета і філософа дужче, ніж фрігійським вином, і цінував його мудрість урівень з Сократовою. Він не боявся, що Сенека зганьбить себе в останню мить, — великий філософ глибше, ніж будь-хто в світі, пізнав мистецтво життя і мистецтво смерті...

«Як складно усвідомлювати, що всі пристрасті упокорені і вже позаду!.. Важко, проте, мати перед очима і образ смерті. Передусім вона повинна бути перед очима як літньої людини, так і юнака, бо життя, як байка, цінується не за довжину, а за зміст. Погано жити в путях необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності... Звідусіль відкрито нам багато шляхів до свободи, коротких, легких. Завдячуйте провидінню, що ніхто не може бути затриманим при житті: маємо змогу потоптати навіть саму необхідність, — а що правдиве — те моє», — так сказав Епікур.

А потім, через філософа, воно стало і трибуновим. Скільки разів проходив він по отій доріжці на цю стару віллу. Скільки мудрості спізнав біля маленького мармурового бассейну, де любив відпочивати філософ.

Уже — любив! Які страшні слова! Чим можна погасити їх? Словами самого філософа? «Все собі смерть забере, бо ж загибель — закон, а не кара». Ні, не те. Може, оце: «Жити — це ще не така важлива річ... До свободи, отже, рукою подати, але є такі, що воліють жити рабами... Не захочеш піти, покликаний смертю, — вона поведе тебе силоміць... Чи, може, сподіваєшся ще чогось?.. Нещасливцю! Ти — раб людей, раб речей, раб життя...»

— Він пройшов свій шлях до свободи, — нараз пролунало позаду.

Гавій Сільван здригнувся, немов у нього над вухом просвітіла стріла, але не оглянувся. Його вразило, що вони з центуріоном думають про одне й те ж. І чинять супротивно своїм думкам, а отже, й своїй совісті, а ще далі — самій природі. Трибун підвів голову. Він тільки тепер помітив, що час шалено біжить.

Той-таки час, який закликав економити філософ: «Де є людина, яка б хоч трохи цінувала час, дорожила днем і розуміла, що вона вмирає, власне, щоденно? Наша помилка в тому, що смерть ми бачимо лише перед собою, а вона ж значною своєю частиною — вже позаду. Те, що ми прожи-

ли, — вже її набуток. То куди, трибуне, ти шойно витратив свій час? На яке корисне діло? На те, щоб відібрати час, який залишався філософові? Які божевільні думки!»

Сонце вже сховалося за садами Помпея, і день погасав. А йому здавалося — пролетіла одна лише мить. Він ні про що не встиг подумати, а тільки цитував висловлене філософом, і ті цитування зупинили плин часу. Зупинили — для кого? Для нього? Для нього — ні. Його час летить нестримно, його вже потай приміряють до довжини меча Неронові донощики. Тут обманюватись нічого. Для Сенеки? Либонь, його час не зупинити. Можливо, він тільки розпочався й простелиться невідомо в яку далечінь.

— Він зустрів смерть достойно, — сказав Цепіон Гранія. — А я мався недостойно. Я квапив його. Помпея Пауліна не захотіла залишати чоловіка й вирушила з ним у сади богів. Складемо шану високій любові! Вона теж розітнула на руках вени. «Ми з однаковою мужністю і однаковою твердістю розлучаємося з життям, але в твоїй кончині більше величі», — сказав він їй. Він ще раніше виснажив себе голодом і думками, і кров не пішла з нього. Філософ надрізав жили також і на ногах.

— Не треба, — тихо попросив Сільван.

— Я розповідаю, чому забарився. Смерть і далі не хотіла його забирати. Навіть отрута, яку дав на його прохання Стацій Анней, не подіяла. Тоді я наказав рабам віднести хазяїна у басейн з теплою водою...

— Я вже тебе просив — не треба розповідати.

— Ти не хочеш навіть чути про те, на що я мусив за твоїм велінням дивитися й приймати в серце. Тож слухай. Він скропив водою з басейну всіх, хто стояв довкола, й сказав, що так звершує молитву Юпітеру-визволителю. А смерть і далі не йшла. Тоді я наказав перенести його в жарку баню...

Сільван крутнув головою, немов у нього на шиї висів зашморг, його очі палали, пальці рук тремтіли, хоч були стиснені в кулаки.

— Досить. Я доповім... Імператор сплатить тобі сповна.

— Нам обом, — суворо мовив Гранія, і в його голосі забриніла чи то погроза, чи то засторога. — Ще філософ сказав, що помирає безневинно і що після вбивства матері й брата імператору тільки й лишалося віддати смерті вихователя і наставника. Можеш переповісти ці слова Нерону, а плату за них проси тільки собі.

— Ми не знаємо, як і хто ще сплатить нам. І яку ціну складуть нашим діянням нащадки.

— З ними май рахунки сам, — примирливо сказав центуріон. — А з богами нехай розраховується імператор.

— Хто ще був там, коли ти увійшов?

— Крісп та старий Флакк.

— Не називай їх, якщо того не зажадає сам принцепс¹.

Гранія мовчки хитнув головою. Вони пішли до дороги, де їх очікували солдати.

— Як його поховають? — по хвилі запитав центуріон. — Може, з почестями, як і тих... — І замовк, злякавшись власного натяку.

— Може, й з почестями. Але, здається, філософ заповів, щоб його тіло віддали вогню без похвальних обрядів.

— Не хоче, щоб зубожіли родичі? Але в нього їх, здається, немає.

— Він склав заповіт, коли ще був багатий.

— Чи правдиві всі оті балачки? Скільки мав філософ?

— Дещицю мав. Гроші прийшли до нього в перші роки правління нинішнього цезаря, та потім він оддав їх друзям і учням і лишився бідний.

— Вілла дуже занедбана. Там гарні лише потік і левкої. Та ще старі платани.

— Але він помер багатшим, ніж будь-хто в світі...

— Я не захотів би мінятися з ним, — мовив Цепіон Гранія.

— Ти не нажив того. І не можеш бодай у думках зміряти його велич.

— Може, — відказав центуріон без образи. — Кому що. Одному — безсмертя, іншому — жбан доброго вина. Нехай Сенека йде у безсмертя, а мені б оті мільйони, які він роздав усіляким неробам. Я добре знаю, що в Елізіум не попаду. А він, мабуть, уже там.

Вони вийшли на дорогу й стали на чолі загону. Солдати були мовчазні й похмурі. Всі уникали дивитися один одному в очі. Гавій Сільван подав знак, і загін, збиваючи куряву, рушив по кам'яній дорозі на Рим, що потопає у похмурих сутінках. Позаду на віллі пролунав розпачливий крик. Ридала котрась із рабинь. Гавій Сільван не оглянувся.

Трибун ненадовго пережив Сенеку. За кілька днів була розкрита участь його у змові, й хоч Нерон помилував трибуна, Сільван вразив себе мечем у серце. Він вважав, що не має права жити після того, як погас один з найвеличніших світильників розуму. Гавій Сільван знав, що Сенека загинув безневинно; можливо, ціною власного життя він

---

¹ Принцепс — правитель Римської держави передімператорської доби.

міг би врятувати філософа, але не зробив того. І тому по-
карав себе.

Історія залишила нам тільки його ім'я і оцей вчинок.

А засіяні Сенекою зерна буйно зійшли по всій землі,
хліб його мудрості люди споживають і нині. Філософ спо-
кійно залишив світ ще й тому, що знав: він віддав людям
усе, що мав, і взяв від них те, що було потрібно, аби досяг-
ти в такий спосіб повної гармонії. «Будемо жити, — казав
він, — так, щоб наше життя, як дорогоцінна річ, посідало не-
багато місця, але коштувало дорого. Будемо міряти його вчин-
ками, а не часом». Він прожив так. А час виміряв його життя
і позначив як безконечність».

На цьому я скінчив лекцію. Я написав оцей белетризо-
ваний переказ близько двадцяти років тому, коли вперше
зійшов на викладацьку кафедру й у моєму серці ще палах-
котили племінчики авторського славолюбства. Ті племін-
чики давно погасли, але курс лекцій про Сенеку я, профе-
сор, доктор наук Богдан Климентійович Царенко, незмінно
закінчую цією оповіддю, вважаючи, що такий, бодай хоч
трохи наблизений до живого малюнок розбудить у студен-
тів цікавість до Сенеки, у творчість якого я справді закоха-
ний на все життя і вважаю його одним із найбільших сві-
тових геніїв.

Я не знаю, що сталося, може, причиною тому було над-
мірне хвилювання, з яким я прочитав одну з своїх давніх
літературних спроб, а може, те, що ці слухачі були студенти
юридичного факультету, але вплив мої слова мали незви-
чайний. Першим підхопився круглолидий смагливий маке-
донець (чи боснієць, у них на курсі троє югославів) Димов
і, червоніючи та затинаячись, як це з ним бувало не раз
і раніше, сказав:

— Філософ пожав те, що посіяв. Ви дуже переконливо
довели це нам.

Я здивовано низав плечима, не втямивши до кінця, що
він хоче сказати. Що вони, оці хлопчики та дівчатка, зна-
ють про Сенеку, про вічність, про смерть, та й про саме
життя? Молодості властиво заперечувати авторитети, але
здебільшого вона заперечує не від знання, а від незнання:
то бурхає кров, то говорять почуття, а не виважує на тере-
зах добро і розум. «Мабуть, — подумав я, — цей хлопець
чогось не зрозумів у моїх лекціях». Але в ту мить на остан-
ній лаві повільно підвівся чубатий полтавець Андрій Кали-
та, хлопець неквапливий у рішеннях, тугодум, трохи упер-
тوخ, і, не підводячи очей, мовби соромився або сердився
на когось, проказав рокітливим басом:

— І не такий він уже безневинний, як думаєте ви з Гавієм Сільваном. І коштовність речі, про яку сказав філософ, треба виміряти іншими, сучасними вимірами.

Я відчув, як мені до обличчя прилила кров і щось шкарубке стало в грудях. Мене неприємно зачепило оте — «...ви з Гавієм Сільваном». Вчулася мені в тому зверхність сучасної людини над древніми, не озброєними автоматичними каталогами, електронними мікроскопами й усіма іншими здобутками сучасної цивілізації. Проте у своїх спонуках древні були такі ж, як і ми, і вознеслися над монахами і рицарями Середньовіччя не лише неперевершеними архітектурними шедеврами, а й розумінням потаємних пружин людської душі, умінням гнuzдати пристрасті, пошуками сутності людини, гармонії душі й тіла. «Мабуть, — подумав я, — у ті часи і з учителями так не розмовляли. Проте я люблю своїх учнів, люблю цю групу найбільше. Може, тому, що вони доросліші за інших, надміру серйозні, беручкі, почувають на собі велику відповідальність. За кілька років вони стануть слідчими, прокурорами, суддями, захисниками, їм вирішувати долі інших. Проте, либонь, зараз вони судять надто поспішно, необдумано і безкомпромісно, що часом межує з легковажністю, не враховують сили-силенної факторів. Не вадило б подати їм урок на все життя». Проте я не почувався на силі, та й не знав, як це зробити. І тому сказав надто загально:

— Безпідставні звинувачення — це пісок, який вітер може пожбурити в будь-який бік.

— Деякі підстави дають самі ваші лекції. Ми б могли зібрати ще факти, — сказав Димов. — Ми ж вивчаємо римське право.

Він швидкий на все, цей Димов. Непосидючий, гарячий. Його мені неважко зрозуміти. А от Калита...

— Готові подати звинувачення за всією формою, — кладе той на стіл важку селянську руку.

Щойно я збирався прибрати вигляду зверхньої іронічності й з тим залишити аудиторію, але останні слова зупинили мене.

Я вже почував справжнє роздратування.

— По-перше, за якою формою? Давньою, теперішньою? І про яку вину ви говорите? Чи знаєте ви... — Я не докінчив думку і махнув рукою. — Для вас це гра, забавка, а для людини, конкретної людини, колись це коштувало життя.

В аудиторії стало тихо, як у суді перед оголошенням вироку.

— Принаймні для мене це не забавка, — важко, немов роздумуючи вголос, прогудів Калита. — Ми теж про люди-

ну і світ. Її обов'язки й відповідальність. Відповідальність великої людини росте відповідно до її возвеличення.

— Ти сам вивів цю формулу? — запитав я. Мені чомусь стало весело, я ледве тамував сміх.

— Нині це на вустах у всіх, — не прийняв запропонованого тону Калита. — Ми вже півроку ведемо диспут на цю тему. Здавалося, прийшли до якоїсь згоди. І от сьогодні ви перекинули все. І ми готові заново шукати там істину. Істина однакова на всі віки.

— У світі є вічні категорії, — додав Димов.

— Які, наприклад?

— Ну... порушення законів. Чи хоча б доведення провини.

— Закони міняються.

— В основу всіх подальших законів лягло римське право.

— Я згоден з тобою, тобто з вами, але не зовсім. Істина й справді завжди в колі людських ідей — їхніх прозрінь і помилок. І все ж, мабуть, зараз ви не там хочете шукати її.

— Ні, саме там, — уперто струснув головою Калита. — І ми доведемо... Ми подаємо позов на Сенеку.

— Ви?

— За римськими законами позов має право подати кожен громадянин.

— А я завізую позов, — обізвалася з першої партії Валя Гринь.

Цю дівчину я запам'ятав з першої лекції. У неї сині, волошкові очі й така густа хвиля каштанового волосся, що в ній можна втопитися, як і в отих надзвичайно допитливих, завше широко розплющених очах. Звичайно, комусь молодшому за мене. Але більше про неї я не знаю нічого. Вона ніколи не задає питань і відмовчується на колоквиумах.

— Давайте я буду секретарем у суді, — додала вона.

Андрій чомусь нахмурих важкі волохаті брови, мовив, ледь скосивши у її бік очі:

— Обійдемося без тебе.

— Ні, чому ж, це дуже добре, — заперечив Димов.

Калита промовчав, очевидно зайнятий іншим, важливішим.

«Мабуть, вони змовились, — подумав я. — Ну, коли так... продовжимо гру».

— Невже ви, хлопці, справді хочете поставити в провінцію Сенечі участь у змові проти Нерона — узурпатора й бузівіра? Можете помилитися!

Калита і Димов мовчали. Стояли поруч, у проході між партами, і, як я відмітив про себе, були страшенно несхожі

між собою. Я не мав на увазі зовнішньої несхожості (про це й казати нічого. Калита — кремезний, повільний у рухах, у трохи старомодному, певно, купленому в сільському універмазі, костюмі, з чуприною, що гривовою звисала на очі; Димов — тонкий, в'юнкий, чуб у нього смоляний, лискучий, підстрижений досвідченим перукарем, спортивний костюм на ньому — наймоднішого крою). Юнаки обстоювали одне, але кожен мовби з іншої позиції. Власне, я ще не розрізняв їхніх позицій, це враження у мене було якесь внутрішнє, інтуїтивне. Я звернувся до них «хлопці», але саме тоді мені спало на думку, що вони обидва, а надто Калита, не до кінця підходять під це визначення. Та й інші студенти цієї групи теж. Всі вони уже десь працювали, якщо не в суді, то в якійсь іншій правовій установі, а дехто, ще перед навчанням у вузі, одкрояв од цілушки, яку ми називаємо життям, на заводі чи в колгоспі. І все ж вони були ще дуже наївні.

— Ага, навпаки, ви хочете звинуватити його в неучасті, — висловив я здогад.

— Не зовсім так, — загадково мовив Димов. — Хоч саме після цієї змови почалися найлютіші Неронові розправи. Справа у сентенціях, проголошених філософом.

Я знову здивувався. Мабуть, ми не розуміємо один одного. І у своїх лекціях про Сенеку я припустився якоїсь помилки. У філософа тисяча стежок, вони сходяться, розходяться, деякі обриваються, але треба мати мудрість не побігти наосліп і не заблукати в хащах.

А може, знову повернувся я до першої думки, це просто молодість виступає проти старості Сенеки, та вже й моєї, хоч я не такий ще й старий, безоглядність проти обачності, крайність проти поміркованості? Може, це двадцятий вік виносить присуд першому? Але чи має він на те право? Чи можна усім наступним судити попередніх? Ні, мабуть, це таки просто жарт. Хлопці й дівчата знудгувалися й граються в суд, справедливість і кару. Що ж, у мої студентські роки в нашому гуртожитку, де теж жило багато юристів, розігрувалися справжні судові баталії. Загорнувшись у простирадла, мої товариші судили Александра Македонського, Генріха Наваррського, Шарлотту Корде. Нині ті мої колишні однокашники судять спекулянтів, хуліганів, займаються процесами по розлученню, а у вільний час розводять городину та квіти на балконах і легенько кепкують з себе, з отих, колишніх. Такий закон життя. Осміхнувшись у душі, я попрощався і пішов з аудиторії.

Проте студенти не збиралися жартувати. А якщо й жартували, то всерйоз. Прийшовши на наступну лекцію, я побачив

на своєму столі синю канцелярську папку з великою латинською літерою С вгорі праворуч. У папці лежав аркуш паперу. На ньому чітким каліграфічним почерком було написано:

«Калита, Димов і ще десятеро — проти Сенеки. Ми хочемо захищати чесних, а не звинувачувати злочинців. Істина й совість змушує нас подати цей позов проти Сенеки — квестора, претора, консула, філософа. Звинуватити його перед минулим, сучасним і майбутнім у тому, що філософія і література в його руках були предметами облудними, що засобами софістики й риторики він хотів прикрити своє лукаве єство, чим порушив гармонію, до якої сам закликав. Ми звинувачуємо його у жадібності й лихварстві, славолюбстві, зловживанні владою, у введенні в оману своїх сучасників і нащадків з приводу буття і небуття, смерті та безсмертя і ще в ста інших гріхах. Ми звинувачуємо його в порушенні вічних людських законів. Він виховав тирана.

Нехай на нього впаде кара, гідна того, що він заслужив, нехай відкриються у всіх очі на нього, а ми самі й наше сумління вдовольняться нашою правотою, щоб завжди й скрізь у своєму житті ми могли відрізнити правду від кривди й захистити її від брехні. Якщо ж нас зрадить надія, нас зрадить і віра».

Нижче стояли підписи.

Я довго мовчав. У першу мить у моїй душі знову зринула образа: адже в цьому наївному звинуваченні якоюсь мірою піддавалася сумніву моя спроможність як викладача і вихователя, а далі ця думка потонула під іншими. Мабуть, і для мене, як викладача, зараз найважливішим було оте: «Якщо нас зрадить надія...» Певно ж, вони мали на думці не суперечку зі мною, а щось більше, надію, велику надію, велику справедливість, правоту в принципі. Але що вони вкладають у ці поняття? І що взагалі вони знають про людину? Скажімо, людина в молодості й старості — це часто двоє людей. А її спонуки? Я не міг відступити. Не мав права. І тоді я прийняв виклик.

— Що ж, коли є *con-demno*¹ то мусить бути й *ab-solvo*². Коли є звинувачення, то мусить бути й захист. Але знайте, що захист буде повним і широким. Я покличу в свідки минуле, а може, й майбутнє. І ми проведемо цей процес. Що це дасть — покаже час.

— Ми також використаємо всі можливості, — сказали Калита і Димов. Решта мовчали в глухій і зацікавленій зачепленості.

¹ Засудити (скорочене позначення С)

² Виправдати (скорочене позначення А).

Так виникли дві папки. Одна синя, з літерою С, у якій збиралися звинувачення проти філософа, друга з літерою А — з документами захисту. Вони обидві лежали в шафі, й прочитати їх, а також додати ті чи ті свідчення міг будь-хто.

Я мало знався на юриспруденції, проте покладав надію на своє знання історії, вичерпність і точність свідчень, а також іще на один засіб, який залишав у таємниці від усіх. Аби мати хоч якусь систему, я почав збирати свідчення в тій самій черговості, у якій було складено звинувачення...

Для початку, а може, щоб укріпитися у своїй вірі, я зробив виписки з творів самого Сенеки, його трактатів, а також із листів до свого друга Луцілія. Їх я й поклав до папки найперше.

I

A

«Сенека вітає свого Луцілія.

Вчора ти був з нами. Можеш дорікнути мені: хіба ж тільки вчора. Тому й додаю: «з нами», бо зі мною ти — завжди. Завітали друзі. Веселіше заструмував димок над покрівлею. Не такий, звісно, що клубочиться з кухні вельмож, лякаючи нічних сторожів, а скромний вісник прибулих гостей... Що, Луцілію, по-твоєму, ліпше — мати багато чи мати достатньо? У кого багато, той бажає ще більше. Гроші ніколи не роблять нікого багатим, навіть навпаки, вони тільки розпалюють пристрасть до придбання. І це тому, що хто більше має, одержує можливість мати ще більше... Після війни з Дарієм і походу в Індію Александр став бідним. Бо він почав шукати, що б іще захопити... Все це я затамив з оддавна. Про це казав мені ще Аталл — мій учитель. І коли він проповідував бідність і доводив, яким тягарем є все, що перевищує найперші потреби, мені хотілося жебраком піти зі школи. Коли він картав наші пристрасті і проповідував добродішність, тверезість, чистоту думок і радив не віддаватися не тільки негарним насолодам, але й надмірностям, хотілося зовсім відмовити собі в їжі й питві... Дещо з його настанов я сповідав усе життя. Спочатку ж я сповідав їх усі дуже гаряче, але потім, віддавшись громадській діяльності, розгубив чимало з цих правил... Хоч і зараз я не п'ю вина, не їм устриць і грибів, які покликані розпалювати апетит, не пахчуся парфумами...»

«Сенека вітає свого Луцілія.

Вчора я був у Байях. Це місто стало пристановищем розпусти. В ньому розкіш проявляється найрізкіше, в ньому мораль розбещена... Я не хотів би жити ні з катами, ні з гульгтями. Яка є необхідність дивитися на п'яниць, що тиняються по березі моря, на флотилії гульвіс, на озера, з яких лунають хорові співи, і на інші подібні речі, де розкіш, хоч і дозволена законом, не тільки впадає в гріх, а й виставляє себе напоказ...

В одну зиму Ганнібала, котрого не збороли альпійські сніги, знеслили гарячі ключі Кампанії. Він, котрий перемагав зброєю, був переможений розкішшю... Ми ж повинні боротися з поганими спонуками, а вони, як бачиш, підкоряють найстрогіші уми... Чи не думаєш ти, що в цьому куточку погодився б жити Катон і рахувати, скільки пропливло повз нього блудниць в галерах, скільки всіляких човнів, розмальованих яскравими фарбами, спущено на воду, скільки троянд плаває по озеру, чи зміг би він уночі слухати співи хорів? Він волів би за краще все життя прожити в наметі, напинаючи його щоразу власними руками.

Отже, Луцілію, хто ввійде в наш дім, той нехай дивується радше нам, аніж хатній обстановці. Великий той, хто вміє користуватися глиняним посудом так, як і срібним. Але не менша велич — у вмінні користуватися срібним посудом так, як і глиняним.

...Вірте мені, багатство спокушає нас тільки зовнішніми привабами, і неправий той, хто боїться бідності. Поки я був всевладним, я не переставав тремтіти. Тепер же я щасливий, що не пробуджую ні в кому ні заздощів, ні страху. Злочин не шукає бідняка в його хатині. Він спокійно може лежати за своїм скромним обідом, тоді як той, хто п'є із золотих чар, ризикує випити з них отрути. Я вам кажу це тому, що сам випробував це».

Написи на полях:

«Пробував їсти лежачи — і забруднився, як порося. От би гайнути хоч на тиждень в оті Байї». *Димов.*

«Я давно помітив за тобою такі нахили, хоч ти й вдаєш, що іронізуєш». *Калита.*

С

1. «Я, Авідій Поній, одержав від Луція Аннея Сенеки мільйон триста тисяч сестерціїв за землю в Байях, аби він законно і непорушно володів нею на вічні часи, і користу-

вався, і управляв, як захоче, і однією тисячею семистами виноградних лоз, що на ній, і старим горіховим гаєм». Нижче напис: «Покупець від сплати імператорської фікси звільняється». Підпис префекта і печатка.

2. «Тестамент. Я, Аррій Сурр, держатель терм на Скотському базарі, заповідаю за своє відпущення 50 000 сестерціїв моему колишньому господарю і благодійнику Ліцінію Авлу, а також по сто тисяч сестерціїв нашому світлому Цезарю та претору Луцію Сенеці. Клянуся щастям моїх панів, що роблю це щиро, без принуки».

3. Виписки з воскової таблички про майновий ценз сенаторів:

«...Луцій Анней Сенека — 300 мільйонів сестерціїв...»

4. «І я був би таким же багатим, якби торгував своєю совістю». *Цинік Деметрій*.

А

Луцій Анней Сенека. З трактату «Про щасливе життя». Брату Галліону.

«Поки ми метушливо бродимо без провідників, прислухаючись до вигуків, якими нас ваблять до всіляких принад, життя проходить марно серед помилок, а воно коротке навіть у тому разі, коли ми і вдень і вночі будемо піклуватися про свій духовний розвиток. Найбільше лихо приносить нам те, що ми живемо не так, як цього вимагає розум, а так, як живуть інші... І все ж найбільшим добром є непокірна сила духу, підкріплена досвідом, спокійна в дії, поєднана з великою гуманністю і піклуванням про тих, хто тебе оточує. Хто не живе для інших, той, отже, й для себе не живе.

Але може статися, хто-небудь із хулителів філософії скаже й про мене: «Чому ж у тебе більше мужності на словах, ніж на ділі? Чому ж ти стишуєш голос перед вищими, вважаєш гроші необхідною для себе приналежністю, побиваєшся з приводу матеріальних втрат, плачеш, отримавши звістку про смерть дружини чи друга, піклуєшся про своє добре ім'я і засмучуєшся через лихі пересуди? Чому твій маєток опоряджений старанніше, ніж цього вимагає природна необхідність? Чому твій обід не відповідає проголошеним тобою правилам? Чому в тебе надто вишуканий посуд? Чому в тебе подають вино, якому більше років, ніж тобі самому? До чого це розкішне оздоблення будинку? Для чого садити дерева, які нічого не можуть дати, окрім тіні? Чому твоя дружина носить у вухах по кілька маєтків?»

Чому на твоїх метких челядниках дорогий одяг? Чому слугувати в тебе — особливе мистецтво? Чому срібло не ставлять у тебе просто, а розміщують вишукано? Чому в тебе є особливий челядник для краєння живності?» Якщо хочеш, додай до цього ще таке: «Чому в тебе є заморські володіння? Чому їх так багато, що ти навіть не знаєш про декотрі з них?»

Пізніше я підкріплю висловлені на мою адресу звинувачення, висловлю собі більше докорів, ніж ти сам їх маєш, тепер же відповім тобі так: «Я не мудрець і ніколи ним не буду. Тому я й не ставлю собі за мету досягти повної гармонії. Я хочу лише бути кращим від поганих людей. Я задовольняюсь тим, що щоденно звільняюся від якоїсь вади і докоряю собі за свої помилки... Про добродійність, а не про себе веду я мову в моїх трактатах, хоч, повстаючи проти поганого, я повстаю й проти поганого в собі. Я буду жити так, як велить мені мій власний обов'язок, при першій же можливості. Я буду прагнути добродійності, хоч поки що перебуваю далеко від неї і посуваюся до неї повільно».

С

«Публій Агріл, син Арістона, авгур, легат, пропретор провінції Понта з владою консула, де, зібравши гроші за те, що в час свого управління видавав хліб, відмовився від них, а також вніс у громадську казну 12 000 000 сестерціїв, і дав на провіант легіонам 600 000 сестерціїв, і на видовища на честь перемоги цезаря Нерона 800 000 сестерціїв, тут я спочиваю — і увічнив свої діяння цією статуєю. Нехай я спостерігаю, чи хтось інший не повторить мої діяння». *З римських написів.*

«Приклад, достойний наслідування? Гарний скромник».
Царенко.

«А проте...» *Димов.*

А

«Сенека вітає свого Луцілія.

Не хочу блискучої тоги, не хочу й брудної... Намагаймося жити краще, а не інакше, ніж загал, бо інакше ми відстрашимо й геть проженемо від себе навіть тих, яких хотіли б виправити, дійдемо, врешті, до того, що вони, боячись, щоб не довелось наслідувати нас у всьому, взагалі не наслідуватимуть нас... Філософія вимагає від нас поміркованості, а не самопокарання, поміркованість же не є недбальство».

Напис на полях, очевидно, рукою Калити:

«Словеса, та й годі. Самовиправдання».

Я дописав поруч: «Я не вірю, що він каже неправду. Він сам думає, що хоче цього. Ми могли б судити повно, тільки пройнявшись думками і настроями сучасників Сенеки, увійшовши в їхній світ. Увійшовши! Принаймні вислухавши їх. Зрозумівши їх через себе чи відчувши себе ними? А хіба це не одне й те ж? Хіба ми — не вони? Хіба ж ми не продовжуємо те, що розпочали вони? Звичайно, вони не знали, що за хліб вийде з того замісу, на який брали воду: Тібру. Як і ми не знаємо, на якому полі й чим жатимуть наші нащадки. Але це буде та сама пшениця, той самий хліб. Ми тягнемо до невідомого обрію одну й ту ж линву, продовжуємо стежку, яку протоптала перша людина. Перед нашим зором обертається одне й те ж колесо, воно — найбільший винахід за всю нашу історію, найбільший, мабуть, ще й тому, що повторило небозвід — увесь всесвіт; той-таки пісок, намитий в долинах Хорезму, й та сама вода, тільки вона тисячу разів випарувалася й знову упала дощами, тече через наші годинники й стукає в наші серця.

Тож нехай буде мені дозволено на мить перекинути годинники. Нехай зробить повний оберт у зворотний бік колесо, вічне колесо часу, в якому немає початку й кінця».

І все ж я довго не міг одважитися. Мені здавалося, що замахуюсь на щось таке, що суперечить самим законам людського буття. Але вже не міг і відмовитися: почував напругу думки, пущеної насупроти часу, а також принади цього уповільненого лету. Підштовхувала мене й іронія — оцей вічний супутник нашого віку, котрий змушує нас дивитися на самих себе в збільшувальне дзеркало й говорити, писати та думати за Цезаря, Сократа і всіх інших, великих і малих, що їх роблять рівними і доступними нам смерть і вічність. Мене змагали сумніви, але мені хотілося, щоб вони змагали й моїх опонентів, котрі бачать життя тільки в одному вимірі, а за берегами їхнього досвіду залишається так багато (іноді майже все) — настрій, спонуки, лад думок тих, що від нас за дві тисячі років, — уся гама кольорів і звуків, без якої не можна увійти в епоху. Але як у неї увійти? Та ще й повести за собою інших? Кого обрати провідником? Мабуть, провідником має бути хтось із тих, хто стоптав не одну пару сандаліїв на тих же дорогах, що й Сенека. І немає чого боятися; оцей лет думки супроти течії часу тільки точніше покаже, де помилялися вони, чого не можемо зрозуміти ми. Отже, мабуть, це будеш ти, Луцілію! Що ж, спробую поговорити з тобою. З тобою і за тебе. Одягну твою

тогу, одягну в твою одяжку думки, намагатимусь перепустити через своє серце твої почуття. Навіть спробую проїнятися твоїм подивом перед усім незбагненим, далеким, куди не судилося прорватися нікому, куди долітають, як луни, лише спогади і мрії.

А

Царенко — Луцілію:

«Коли неждано на обрії зринуть понтійські судна і одне з них, із спущеними верхніми вітрилами, привезе тобі цього листа, ти не дивуйся і, по звичній своїй флегматичності та бажанні не порушити внутрішнього спокою, не викинь його одразу в море. Це я пишу тобі на конверті.

Я прошу вибачення, що звертаюсь до тебе, невідомий і ніким не відрекомендований тобі. Я далеко від тебе, ти навіть не можеш уявити, як далеко. Право звернутися до тебе надає мені твій учитель Сенека. Пам'ятаєш, що він сказав про людський вік, про оті кільця, де «кожне мало кільце обхоплюється щораз більшим». Це — в листах до тебе. А ще пам'ятаєш: «Невидимий ланцюг послідовності, якого не спроможна розірвати жодна сила, пов'язав усе, тягне за собою все... Буде до чого докласти рук тому, хто житиме і тисячі століть після нас». Отож ми всі в одному ланцюзі. Довкола нас обертається одне й те ж вічне колесо, воно одмірює час і нам, і вам. А коли так, то мусимо й відповідати одне за одного. Чи всі за всіх? Не знаю. Але щось таке сидить у мені, що змушує мене хвилюватися й червоніти за вчинки багатьох дуже далеких предків. І щось у мені обстоює Сенеку — твого вчителя і друга. Обстоює проти моїх власних учнів. Ти розумієш, як це страшно — проти своїх учнів, — і через те, вірю, відповиси на цей лист. Подумай, що було б, якби ти втратив віру у свого вчителя! Чи не найбільше обурило їх те, що, нехтуючи у своїх філософських бесідах багатством, закликаючи до поміркованості у всьому, твій учитель був непомірно багатим, ще й нажив це багатство за чотири роки, коли розпочалося правління Нерона і філософ стояв біля керма того вітрильника, який ми називаємо державою. Скажи мені: боліла чи не боліла йому душа? Скажи мені: нащо були потрібні йому ті гроші? (І скільки це — триста мільйонів сестерціїв?) І що ж тоді облуда — багатство чи слова про нього? Внеси ясність у мої думки й почуття. Я надто шаную твого вчителя, щоб не хвилюватися цим.

Даруй, що обкрадаю твій час. Я ж бо гаразд пам'ятаю: «Повір, Луцілію, справа стоїть саме так, як пишу: то сило-

міць виривають у нас наші хвилини, то беруть їх непомітно, а то й ми самі розгублюємо їх. Життя ж, поки його відкладають на завтра, минає».

Сподіваюся, Луцілію, що відібрані в тебе хвилини не стануть марницею і вернуться до людей добром. Ще посилаю копії з трьох документів, які зібрали мої учні, а також слова Циніка Деметрія, якого Сенека добре знав і навіть шанував.

Як я вже сказав, живу я від тебе далеко, й марно було б намагатися навести між нами якісь тверді мости. Та й чи має це значення? Пам'ятаєш: «Бути скрізь — значить ніде не бути». Живу я на річці Борисфені, котра впадає в Понт Евксінський, за п'ятсот миль вгору по течії, у місті Києві, на вулиці Південній, у будинку, що позначений номером три. Туди й пиши».

Луцілій — Царенку.

«Вітаю тебе, білявий скіфе. Скіфів у нас багато, все це кухарі, виночерпії, а також люди, котрі тиняються з невеликими стільцями на плечах по вулицях і форумах і пропонують за невелику плату тим, хто втомився, відпочити. Є серед них і багаті, і навіть можновладні відпущеники, що лізуть у політику; такі тепер настали часи, і це теж, мабуть, є карою богів. Але ти — Царенко, син царя, і коли б ти навіть попав до нас у полон, то, певно, не пішов би тинятися зі стільцем по форуму й не втручався в інтриги в чужих палацах. Але не через те я пишу тобі, що ти син царя. Я був здивований, що ти, варвар, так уважно читав нашого славетного філософа, ще й інших хочеш прихилити до його вчення, і хоч воно, мабуть, принесе малу користь твоїм співвітчизникам, проте обов'язок перед учителем спонукає мене до розмови з тобою, до збільшення числа його шанувальників, хто б вони не були. Хоч, признаюся, щось непокоїть мене й навіть мучить, я не знаю, як далеко одне від одного пролягли наші кільця, як багато води пролилося в клепсидах¹ всесвіту від тих днів, коли загинув Сенека, до тих, коли ти пишеш мені листа. І важко мені, ой як важко пояснити тобі, варварові, котрий не бачив Риму й не знає його звичаїв, спонуки й побудження мого вчителя. Мабуть, мені треба писати й пояснювати тобі якомога простіше, та ще й так, аби ти побачив хоч дещо, мов на власні очі. Отож читай і міркуй.

Пам'ятаю, я був запрошений у дім Сенеки на день його народження. Це було в консульство Квінта Волузія і Публія Сціпіона, за десять днів до червневих календ. Пам'ятаю й імператора, він лежав не за окремим столом, а разом з усіма,

¹ Клепсида — водяний годинник.

поруч свого наставника і вчителя. І їли, й пили там не по ранах, як скрізь, де гостям найпочеснішим — омари із спаржею, і м'ясо дикого кабана, і гусяча печінка, і білий хліб, і фессалійські вина, а гостям найнижчих магістратур з низьких родів тільки полита олією для світильників капуста й глевкий хліб. І подавали всім на срібному посуді, тільки імператору — на золоті, та мій учитель їв з глиняних тарілок. Йому одному це дозволялося, а іншим — ні. І вимагав імператор, аби ложка були позолочені, й служники були зодягнені в сорочки з дорогого канузійського сукна, і рибу в сажалці імператор ловив золотою підсакою. І лави в парку стояли мармурові, і кушам буксусу було надано схожості із звірами, й скрізь у саду стояли кошики з квітами й висіли вінки, одних троянд куплено було п'ять тисяч. Перед гостями не блазнювали дурні й міми не вигинали непристойно свої розмальовані тіла, як у Золотому палаці, а грали кіфари, і читалися гарні вірші, і актори показували сцени з грецьких трагедій. Хоч ти, Богдане, варвар і хоч при дворі твого батька не грають кіфари й актори не грають сцени з життя людей і богів, але ж, певно, у вас є інші розваги — варварські, а ти знаєш, що все це не падає з неба й коштує грошей. На грошах мого вчителя немає крові, майже все він одержав по заповітах багатих римлян як славетний філософ і претор, чие сумління було запорукою того, що всі інші спадкоємці теж одержать те, що їм належить, і ніхто не одсуджуватиме в квінторському суді їхніх маєтностей і не підробить тестаменту. Багато дарував йому імператор. Чини й ти так, як він, — і твоя совість буде спокійна. Ти запитуєш, скільки це триста мільйонів сестерціїв? Сестерцій — це чотири асси, за два асси можна сходити в терми, а за три — купити на базарі гарного палтуса. Я сам стільки не мав і скільки маєтків можна купити на триста мільйонів — не знаю.

Бувай здоров».

Царенко — Луцілію.

«Дякую за твій прихильний лист. Я зрозумів тебе так, що всі надбання філософа — з принуки імператора, що він би був радий відмовитись від усього, але то було б проти волі принцепса. Вірю я і в те, що на його грошах немає крові. Я ж бо знаю, як суворо карав він (рукою Нерона) здирників, відкупників, аукціонерів і лихварів; чутка донесла до нас імена Публія Целера, Коссуціона Капітона і ще багатьох. Але долинули до нас й інші свідчення, скажімо, Публія Сціллія, чоловіка, може, й не зовсім чесного, але прямого. І бачиться мені з його слів зігнута постать фі-

лософа, який вдосвіта поспішає навідати на смертному ложі стару патриціанку, в надії на те, що в своєму тестаменті вона не забуде його імені. А сам Сенека обурювався з того, що багато римських громадян не хотіли мати дітей, воліли лишитися на старість самотніми, щоб за життя торгувати заповітом. Мудрий Сенека бачив те, що сховано від очей інших, і не бачив, як множить його багатство йому недругів, як підриває воно віру не тільки у його вчення, а і в нього самого.

Розвій мої сумніви.

У нас зараз ідуть дощі й падають за вікном яблука. Ти знаєш, як падають яблука? В цьому є щось вічне, хвилююче, до болю щемне. Може, тому, що вони упадуть, а на той рік повиснуть на гіллі знову. Вони падали, ще коли не було нас, і котитимуться в траву, коли нас не буде. Либонь, отак само вони падали ще за часів Гомера. Он і зараз у мене за вікном гойдається гілка з великими червонобокими ранетами. Вони у росі, блискучі й круглі, як земна куля. Напиши, чи є у вас яблука. Бувай здоров».

Написано на полі й не підписано:

Яблука допіли, яблука червоні!
Ми з тобою йдемо стежною в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля,
Я піду — і, може, більше не прийду.

Луцілій — Царенку.

«Дивно мені читати таке, написане Царенком.

Чи є хтось на світі, щоб відмовився від багатства? Чи ж краще бути бідним, ніж багатим? Може, це тому, що ти варвар, що не бачив нічого, крім степу та своїх, хоч і на позолочених стовпах, наметів? А той, хто не бачив Риму, вважай, не жив на світі. Коли до нас приїздять перси, германці чи якісь інші варвари, вони бувають такі приголомшені, що втрачають мову. Їх водять скрізь, проте не все вони розуміють; на виставі у театрі Помпея вони не дивляться на сцену, а розглядають ложі й весь час запитують: «А хто то сидить?» Вони вельми жадібні й найбільше люблять блукати по базару, де продаються багатства зі всього світу. Але я відхилився вбік. Ти не вловив самої суті вчення філософа про людське буття, про статок і бідність. Не треба прагнути ні того, ні іншого, треба втішатися тим, що маєш, і вміти його споживати. Послухай-но ще раз: «Перестань же вимагати од філософів безгрошів'я, бо ніхто не прирікав мудрість на бідність. Він, мудрець, володітиме ба-

гатством, вважаючи його поважливим і скороминучим і не дозволяючи, щоб воно приносило шкоду кому-небудь або йому самому. Він буде дарувати. Ага, нашорошили вуха! Тримайте кишеню ширше! Він даруватиме хорошим людям або тим, кого зможе зробити такими. «Яка ж різниця, — скаже супротивник, — між мною, дурнем, і тобою, мудрим, якщо кожен із нас хоче бути багатим?» Дуже суттєва. У мудреця багатство відіграє службову роль, а в дурня — пануючу. Мудрець ніколи не підпаде під вплив багатства, для вас же багатство складає все». До того слід додати, що мій учитель і друг мав батьківський спадок, він багато витрачав на книги, мав їх повні скрині й за мудру рідкісну книгу міг віддати все. Друг і співправитель цезаря, він мусив бути, як усі. А оскільки був більший за всіх, кращий, йому й дарували більше. Але й він щедро обдаровував інших, надто поетів, акторів, філософів. А приспів час, коли він уже бачив, що більше нічого не може дати вітчизні, захистити її від жорстокості цезаря, — роздав усі свої багатства й відійшов від справ. Серед людських справ немає нічого хисткішого і скороминучішого, ніж могутність, що опирається на силу іншого, до того ж силу непевну й примхливу. Учитель знав це, терпів скільки міг, аж поки не вичерпав усі можливості, й тоді одійшов у тихі діброви філософії. Там йому не було потрібно нічого. Там він мав усе.

Ти мене розчулив тими своїми яблуками. Я не сподівався, що варвар може мати таку чутливу душу. Я не знаю, що таке яблука, але у нас зараз дозрів виноград. Це багато радості для всіх нас, багато веселощів, але, твоя правда, є й трохи смутку. І смуток цей якийсь несхожий на той, коли ти загубив коштовну річ чи не одержав магістратури, на яку сподівався, а тонкий, тривкий, вічний, чи що б то. Шкода, що ти не знаєш, що таке виноград. У листі не розкажеш. Мені дуже хотілося б послати бодай один кетяг. Але, боюся, він не дійде до тебе. Бувай здоровий».

Коли за кілька днів я заглянув до папки моїх опонентів, то натрапив на два листи, вкладені в авіаконверти. Один з них був із київською маркою і штемпелем, другий — з римськими. Прочитав їх у подиві, деякі рядки — в гніві, але швидко заспокоївся. Мені вчувалися в них інтонації Димова, хоч потім він сховався за наївним написом «після Валі», мене розчулив своєю прямою і наївністю анонімний напис: «Це — хуліганство», а також Ваді: «Це — поза правилами. Пробачте, професоре, нетактовність деяких наших товаришів; ми знаємо, що Ви розлучилися з дружиною

і глибоко це переживаєте, проте при голосуванні більшість (у нас майже всі хлопці) була за те, щоб листи залишити».

По тому я замислився, бо вже сам не міг точно встановити правил і не міг одгадати: наближаємось ми в такий спосіб до істини чи віддаляємось від неї. Перечитав листи ще раз.

С

Дружина Царенка — дружині Луцілія.

«Дорога душечко. Вибач, що звертаюся до тебе. Але це така нагода, така нагода. Я випадково (повідь, випадково) підглянула листування мого чоловіка з твоїм. Вони перемивають кісточки якогось Сенеки, це така нудьга. Але там є дещо... Ой, що то за сережки у його жінки, Пауліні?! А як, мабуть, цікаво у вас на курорті в отих самих Байях. Я цього літа була в Ялті, поїхали з подругою, поруч жило троє інженерів із Жданова, теж по курсовках, а нас, як я вже сказала, спочатку було двоє, а тоді я подзвонила по міжміському у Васильків (є таке місто, ти, мабуть, не чула) і подруга прилетіла того ж дня; склалася гарна компанія. Але щоб погуляти всю ніч, то й з міліцією довелося б мати справу. Один з наших (наших — ха-ха!) інженерів якось зірвав на газоні усім нам по три троянди, то відсидів у каталажці добу, ще й ледве не постригли. А як їздили на екскурсію на «ракеті» й наші чоловіки трохи перебрали та почали задиратися з капітаном, то він висадив їх на голому березі біля Судака. Ми спочатку хотіли вилізти з ними, а тоді передумали. Ми не сумували й далі. Щоправда, дома склалося не все гаразд. Мій «домашній тиран» (жартую, він у мене тютій) про щось довідався й ходить, неначе жабу проковтнув. А там же нічого й не було. Просто веселилися. Ну, та сподіваюся, якось усе оббудеться. Жінкам треба прощати, їх треба жаліти, а наші чоловіки не розуміють цього. Не знаю, як ваші. Ми рівні перед законом, рівні у коханні, але не рівні перед природою і маємо помщатися за це. А наша зброя — хитрість і жага. Ой і забалакалась я. Ще ти про мене подумаєш хтозна-що. А я й справді пишу в справі. Що у вас носять у цьому сезоні? Подовшали чи покоротшали спідниці? І які каблучки? Яка помада тепер у моді? Бо в нас хоч і столиця, а, повідь, така глушина, така глушина. І ще одне, але це вже зовсім-зовсім... Чи не змогла б ти дістати дубльонку? Ні, ні, не подумай, я тобі сплачу сповна, іншим товаром, у нас тепер появились гарні кристалоніві, мохерові кофточки. Цілую в щічку, з приветом. *Жанна*».

Дружина Луцілія — дружині Царенка.

«Вітаю тебе, незнайома Жанно. Я ніскільки не розсердилася, а навіть зраділа твоєму листу. Це ж справді так цікаво: з такої глушини отримати послання. Я думала... Але пробач, я думала не те. А ти, бачу, дуже сучасна жінка. Так і треба жити, бо коли зважати на цих чоловіків, то й світу білого не побачиш. Ну, та ми їм не потураємо. І нехай би старий бевзь Сенека не купив Пауліні сережок, які коштують по маєтку, то вона б висмикала останній чуб з його лисини. Бо чого женився на молодій, вдвоє молодшій од себе? А женився — то вже догоджай. І гості, і грища, і все інше. Хочеш-не-хочеш... Смішно було дивитися на нього, як гнувся він десь у куточку над своїми сушеними маслинами і водою з джерела, а тут іскрилися фессалійські вина, а довкола Пауліни вихрили грецькі танцівники у пурпурі і походжали мовчазні загадкові єгиптяни. Проте не буду наговорювати. Пауліна (вона жива) тільки жартувала, але ложка ні з ким із них не ділила. Я погоджуюся з тобою: ми рівні з чоловіками перед богами, рівні в коханні, але саме кохання є зброєю проти них. А в нас уже тоді почалося справжнє життя. А до того, ой, коли б ти знала, був жах-жахнений. Ну ми, слава богам, не застали тих страшних часів, про які розповідає моя баба. Уяви собі: Цезар з дружиною збирається в гості, вона готувалася до цього кілька місяців, пошила й прикрасила паллу, а він побачив і на порозі позрізав усі перлини і все золото з палли. Вона ридала. Його закон проти розкоші не раз одживляли до недавнього часу, але наш нинішній цезар, Нерон, врешті віддав його на грище мімам. О боги, яка туніка, заткана квітами, була на ньому останній раз (він ніколи не одягає двічі одну й ту ж туніку), яка кисейна хустка, що на неї косувало немало всіляких святенників, але вони бояться розтулити й рота. Нині в нас у Римі в моді для жінок прозорі флерові стіли (це про них отой старий буркун Сенека казав, що вони більше оголюють тіло, ніж ховають його), шовк і вісон усіх кольорів, червоні сандалії і литі браслети. Завдяки долі й нашому принцепсу ми, жінки, зітхнули на повні груди. Та й чоловіки теж. Щоправда, не всі. Адже життя — це бенкет. Ще донедавна наші юнаки боялися на десять кроків підійти до заміжніх жінок. У цирку тепер вони сидять поруч, а в театрі, — хоч їхні ряди внизу, а наші вгорі, — в перерві вони приходять до нас, пригощають вином і фруктами, поправляють подушечки й освіжають вітром опухал. Відповім тобі щирістю на щирість... Коли б ти знала... Нещодавно у нас на бенкеті навпроти мене лежав юнак Регул

(який це красень!), він молився на мене очима, бліднув і червонів попеременно. Коли я надпила з свого келиха і поставила його на стіл, він непомітно від усіх (гадав, і від мене) узяв його до рук і поцілував вустами в тому місці, де пила я. Як я палала... Я пишу тобі це, бо бачу, що ти дуже мила жінка. Боже, як мені не вистачає такої рабині. Ти така щира й дотепна. Я так сміялася, коли читала про те, що ти «подзвонила подрузі, й вона одразу ж прилетіла до тебе». У нас так розмовляють тільки поети й філософи. А потім я щиро плакала. Ваші юнаки, яких висадив на безлюдному березі капітан, мабуть, повмирали з голоду і спраги. У нас теж є таке, називається воно проскрипції: виселяють на голі острови в море, але ж не за такі дрібниці, а тільки тих, на кого впав гнівний зір імператора. Ти здивувала мене лише одним — отією дубльонкою. Адже, кажуть, у вас тих овечок стільки, що твої раби могли б наздирати тобі шкур по десять на кожен день року. У нас в отих дубльонках, вовною нагору, ходять тільки германці. Їх почали наймати в охорону найбільші патриції. Ой, які вони страшні. А які велетенські у них дротики: на кожен з них можна нанизати по десять чоловік. Але про дубльонку то, мабуть, теж якийсь твій тонкий жарт, якого я не зрозуміла.

Напиши мені, чи звіряєш ти свої сердечні таємниці рабиням, а також чи маститесь ви корицею. Бувай здорова».

Написи на полях:

«Проходять віки, змінилося все — саме обличчя планети, тільки не міняються жінки. Вони такі ж підступні, зрадливі, самозакохані, як і раніше. За гарну ганчірку вони готові віддати все. Для них недоступні такі високі категорії, як честь, совість, святість. Як це гірко. І в ім'я чого все це? А отой закон проти розкоші — дуже гарний. Його б треба утвердити на всі віки. Ось воно — вічне». *Калита*.

«А чоловіки змінилися? Підступи, зрада, кров. В ім'я чого? Не треба такої категоричності, Андрію. Оглянься, подивися не очима правознавця, а... Андрія». *Валя*.

«Правильно, Валю. Я теж так думаю. Ми мислимо однаково». *Димов*.

«Я це помітив давно. Ну й мисліть». *Андрій*.

«А що ж, і будемо!..» *Валя*.

«Хлопці та дівчата, давайте влаштуємо диспут про дружбу і любов». *Тося*.

«Йди під три чорти». *Г. К.*

Сенека — матері, Гельвії.

«Тобі не доведеться посилатися на жіночу слабість, бо ти позбавлена жіночих вад. Безсоромність, яка стала загальним явищем, не торкнулася тебе. Ні самоцвіти, ні перли не могли спокусити тебе. Ти не мала багатство за вище людське благо. Вихована в старовинному суворому домі, ти не підпала під поганій вплив. Ніколи не соромилась ти бути матір'ю, чого не скажеш про інших жінок твого покоління. Ніколи не вживала білил, рум'ян та інших мазей і не носила таких суконь, які більше відкривають тіло, ніж закривають його. Кращою своєю прикрасою ти вважала скромність».

«Добре сказано; Валю, ходімо сьогодні в кіно. Фільм — «Любов у Римі»». *Димов.*

«Я... не знаю. Може... щоб порівняти з тим, колишнім, підемо всім складом суду? Запроси Андрія». *Валя.*

«Ідіть самі. Ви ж уже ходили двадцять першого травня». *Андрій.*

«Ми клопочемось такими великими справами, можна сказати — вічними, а ти зважаєш на якість дрібниці». *Валя.*

Сенека до Нерона.

«Але ти, понад те, наділив мене таким величезним впливом і такими страшними грішми, що я повсякчас запитую себе: чи це я, із вершницького стану і родом з провінції, вважаюся серед перших людей Римської держави? Чи я, невідомий прибулець, засявав серед вельмож, які по праву пишаються предками, що з роду в рід посідали високі посади? Де ж мій дух, що вдовольнявся малим? Чи ж це не він вирощує такі сади, і розкошує в заміських маєтках, і володіє такими просторами полів, і одержує стільки прибутків з грошей, відданих у ріст? І єдине виправдання, яке я для себе знаходжу, так це те, що мені не випадало відмовитися від твоїх дарунків.

Але і ти, і я уже вичерпали міру того, що принцепс може подарувати своїм близьким, а той взяти від принцепса; все, що перевищує її, породжує заздрість. Звичайно, вона, як і все смертне, нижче твоєї величі, але я підданий її нападам і мені варто позбутися їх. І подібно до того, як, знесилившись у бою чи в поході, я попросив бй підтримки, так і тепер, досягнувши на життєвому шляху старості й втративши здатність справлятися навіть з дрібними турботами, я не мо-

жу більше нести тягар свого багатства і звертаюся до тебе за допомогою. Накажи своїм прокураторам забрати мої статки... Я не впаду в бідність, але, віддавши те, що давить мене своїм блиском, я віддам час своїй душі...» *Тацит. «Аннали».*

II

С

1. «Він винуватий уже тим, що виховав Нерона». *Калита.*
«І поділяв з ним управління на початку владарювання Нерона, а сам писав таке:

«Дружби царів уникай», — ти повчав, та цього ще замало. Ця небезпека страшна все ж не єдина в житті. Дружби, що блиском надмірним сліпить, уникай і не знайся з тим, хто, на подив усім, високо зносить чоло». *Димов.*

2. «...Нерон прийшов у сенат і почав із сенатської постанови щодо вручення йому влади і згоди на це війська, сказав про те, що має у своєму розпорядженні приклади і поради, як найкраще керувати державою, що його юності не довелося зіткнутися з міжусобними війнами і сімейними чварами, а через те він не приніс з собою ні ненависті, ні образ, ні жадання помсти. По тому він намітив спосіб майбутнього управління, відмежовуючись від того, що викликало ще не пригаслу злість: він не буде одновладним суддею у всіх судових справах, щоб, замкнувши у своєму будинку обвинувачів і підсудних, потурати таким чином сваволі небагатьох можновладців; він не стерпить під своїм дахом ніякої продажності, не допустить ніякого ошуканства; його дім і держава будуть рішуче відокремлені одне від одного». *Тацит. «Аннали».*

Мушу признатися, що був спантеличений цією випискою обвинувачів, адже те ж саме виписав і я, воно лежало в папці з позначкою «А». Відомо ж бо, цю промову написав для Нерона Сенека, як і ту, яку той проголосив на похоронах свого вітчима Клавдія, отруєного матір'ю Нерона Агріппіною. Сенатори ще тоді іронічно зауважили, що «з усіх, хто досягнув верховної влади, Нерон — перший, хто зажадав чужого красномовства».

С

«Нерон не дотримався жодної з обіцянок, даних сенатові й народу. Він узурпував владу, віддався розкошам, у державі запанували донос і меч. Одним із перших загинув

від отрути, всипаної йому в питво з наказу Нерона, рідний брат принцепса по матері Британік (і це відбулося на очах Сенеки), далі впала мертвою рідна мати тирана — Агріппіна. «Нарешті, — як свідчить Тацит, — Сенека, зважившись, подивився на Бурра і запитав його, чи можна віддати воїнам наказ умертвити Агріппіну». Та мало того: «Нерон надіслав сенату послання, в якому було сказано, що підсланий убити його близький до Агріппіни вільновідпущеник по імені Агерін був схоплений з мечем і що, нібито засуджена власною совістю за замах на злочинство, вона сама себе віддала смерті. До того він додав і перелік давніх її гріхів... Висловивши осуд часам Клавдія, провину за всі безчинства, що коїлися при ньому, він також переклав на матір, стверджуючи, що її смерть прислужилася народові. Більше того, він розповів про лиху пригоду на кораблі. Але чи знайшовся хоч один тупак, який би повірив, що вона була випадковою? Або що жінка, котра потерпіла корабельну катастрофу, послала зі зброєю самотнього вбивцю, сподіваючись, що той проб'ється крізь когорти та імператорський флот? Ось чому неприязні розмови збуджував уже не Нерон, — адже для його нелюдськості не вистачало слів осуду, — а Сенека, котрий склав це послання і вклав у нього подібні свідчення». *Там же.*

«Це був початок.

Голови покотилися десятками, сотнями, тисячами. І все це на очах у Сенеки». *Калита. Димов.*

А

«Такі вбивства тривали б одне за одним, якби не стали тому на перешкоді Афраній Бурр та Анней Сенека. Керівники і наставники юного імператора, що проживали (рідке явище серед тих, котрі ділять владу) у добрій згоді, вони рівною мірою, хоч і різними шляхами, досягли сили: Бурр — піклуваннями про військо і строгістю звичаїв, Сенека — настановами в красномовстві й вільною від улесливості ввічливістю. Вони разом клопоталися тим, щоб надати принцепсу, якщо він злегковажить доброчесністю, дозволені насолоди і таким чином уберегти його від зваб небезпечного віку. І той, і другий боролися лише з непогамованою зверхністю Агріппіни, заповненої всією жагою жорстокого владолюбства і підтримуваної Паллантом, за намовою котрого Клавдій кровозмішувальним одруженням і фатальним усиновленням сам себе віддав на погибель». *Тацит. «Аннали».*

А

Із свідчення Фабія Рустіка.

«...Зусиллями Сенеки було відвернуто проскрипції від багатьох громадян; навіть Бурру загрожувала небезпека; уже було підготовано наказ, за яким його звільняли з посади начальника преторіатських когорт, а натомість призначали Цеціна Туста». *Тацит. «Аннали».*

Нижче рукою Димова: «Фабію Рустіку даємо відвід, оскільки він був зобов'язаний своїм становищем Сенеці і скрізь вихваляв його. *Див. ті ж «Аннали».*

А

«Віднині сенатським указом заборонено приймати доноси від рабів. Нагороди донощикам за Понтієвим законом скоротити у чотири рази...» Газета «Щоденні відомості Рима», 55 р., за три дні до Березневих календ.

«Як відомо, всі укази в перші роки правління Нерона готував Сенека». *Царенко.*

С

«Але ще небезпечніше було не з'явитися на видовище, оскільки незчисленна кількість підглядачів відкрито, а ще більша кількість їх таємно запам'ятовували імена і обличчя тих, що входили, їх дружній або неприязний вигляд. За їхніми доносами дрібний люд засуджували на страту негайно, а на іменитих падала зачаєна на якийсь час ненависть принцепса». *Тацит. «Аннали».*

С

«Але нічого не було нам приємнішого і достойнішого твого віку, як дивитися на закинуті назад обличчя донощиків і їхні шиї, скручені мотузками... Всі вони були посаджені на швидко споряджені кораблі й віддані на волю бур: нехай, мовляв, їдуть, нехай тікають од землі, спустошеної через їхні доноси; а якщо бурі та грози врятують кого-небудь від скель, хай поселяться на голих урвищах негостинного берега, і нехай їхнє життя буде суворе і сповнене страхів, і нехай сумують за втраченою, дорогою всьому людському родові безпекою». *Пліній Молодший. «Панегірик Траяну».*

«Ось це — повна міра. У Сенеки ж — чверть міри». *Калита.*

А

«Ви, кому володарі землі й моря дали страшне право над життям і смертю, облиште зверхність. Так само, як погрожуєте ви маленьким у порівнянні з вами людям, погрожує вам той, хто вище...» *Сенека*.

А

Луцій Сенека. З драми «Октавія».
 Нерон (*префекту*).

Виконуй мій наказ. На кораблі
 Звели на дальній берег відвезти
 І там убить, щоб зміг нарешті я
 Зітхнуть спокійно, відпочить від страху...

Ти ж відчепись. Ти надто став
 Докучливим. Та, врешті, буду я
 Робити те, що хочеться мені,
 Але не те, що хочеться Сенечі!

С

«Яким би тяжким не було ярмо, воно завжди приносило менше страждань тому, хто мирився з ним, аніж тому, хто опирався йому. У великих стражданнях єдина втіха полягає в тому, щоб терпляче переносити те, чого не можна зупинити». *Сенека*.

А

«Горді вуха царів не люблять слухати істину... Доброчесність — поганий челядник на службі в тиранів... І правда, і сором, і подружня вірність утікають з палацу... Треба жити подалі від палацу — цієї сумної тюрми рабів... Я буду вигнаний, але хіба я не зможу вважати батьківщиною країну мого вигнання? Якби не знайшлося нікого, хто навчав би царів віроломства й злочинності, то того навчило б їх саме їхнє високе становище». *Сенека*.

С

«Коли Нерон виступав, Сенека і Бурр мусили збирати натовп і, піднімаючи тоги, починали плескати, подаючи знак до овацій». *Діон Кассій*.

«Коли ж він щирий? Ніколи!» *Каліта*.

«А може, завжди?» *Валя.*

«Чисто жіноча логіка. Один раз можна сказати одне, другий — інше. Сьогодні обіцяти одному, завтра — ще комусь». *Калита.*

«Кому? Коли?!» *Валя.*

«На що ж він сподівався, так довго залишаючись при дворі? І... на що взагалі можна сподіватися?..» *Димов.*

С

Луцій Сенека. З драми «Тієста»:

Хто з страху вихваляє,
Того в злочинця обертає страх.

А

«У всіх своїх драмах: в «Медей», «Едіпі», «Андромасі», «Федрі», «Тієсті» — Сенека викривав тиранію...» *З курсу «Античної літератури».*

«І сам залишався на службі в Нерона. Невже він справді вірив, що зможе перевиховати тирана!» *Калита.*

«Ні, він вірив у світову революцію». *Г. К.*

«Чому ж ти сховався за криптонім, іроністе? А як тоді розуміти оцю сентенцію філософа: «Жодна держава ще не пережила своєї долі. Отже, треба думати про все це і гартувати свій дух проти всіляких випадковостей. Готуйся до заслання, мук, хвороб, війни, корабельної аварії. Доля може забрати тебе у твоєї батьківщини і твою батьківщину в тебе?» *Калита.*

«Андрію, вчися розуміти іронію». *Валя.*

«Ненавиджу будь-яке прикидання. Будь-яке!» *Калита.*

А

Лист сина согдійського воєначальника Рапа своєму батькові.

«Дорогий батечку, ще раз прошу тебе: сплати мої борги і забери мене звідси. Я дуже завинив перед тобою і спокутуватиму свою провину до самої смерті. Тінь їхніх богів затьмарила мій розум, коли я покинув посольство нашого володаря і залишився в цьому місті. Спочатку воно справді засліпило мене, мені здавалося, мовби щось визолотило душу і влило в неї сонце. Тут змішалися всі народи, і всі вони несуть жертви богам цього міста, хоч і не хочуть цьо-

го. Мені довелося бачити послів одного царя, які прибули з такої далечі, що їхня дорога сюди тривала одинадцять років. Нині я маю сумнів, чи варто віддавати життя, щоб побачити все це, але тоді думав інакше. Коли я вперше зійшов на Капітолій і поглянув униз, мені перехопило подих. Численні палаци, що величаються красою один перед одним, дивовижні храми, тисячі пам'ятників, лабіринти колоннад, фонтани і водоспади, і поставлені одна на одну будівлі, і вулиці, де трава ніколи не може пробитися крізь товщу каменю. А коли я знову зійшов униз, коли мене повели в терми, де широкі мармурові галереї, і бронзові статуї, і численні прикраси, коли я побував у цирку і театрі, послухав у гімнасії філософів, — я втратив розум зовсім. Я захотів зачерпнути їхньої мудрості повен шолом, і їхнього уміння жити, їхніх розкошів, їхніх звичаїв. О, як гірко ошукало мене це місто! Як тісні тут вулички. Як страшно гуркочуть по них вози й колісниці, надто на світанку, коли спить ще інший лемент. Але ось прокинувся вже й він. Галасують продавці хліба і овочів, судові виконавці грюкають палицями у віконниці, уже верещать ліктори¹, уже стукотять дерев'яними сандаліями схожі на солдатів носильники в червоних плащах, несучи кудись ще сонного пана; а онде чорні раби повели імператорських слонів, і все живе поспішає зникнути в бічних вуличках, аби їх не розтоптали схожі на стовпи ноги; і вже з горішніх вікон будівель просто на голови падають горщики з нечистотами, і вже відчинилися тисячі тисяч харчевень, і стовпи пари, змішані з курявою, бурхають угору, затуляючи сонце.

То — вдень. На ніч усі мешканці ховаються по своїх будинках і замикаються на всі засуви, іноді такі хитромудрі, що не віриться, що їх змайструвала людина. По вулицях сновигають лише раби з ношами, — вони виносять трупи бідняків і спалюють їх за Марсовим полем, — тупоче сторожа і шастають зграї розбійників. Тут дуже багато найманих убивць. А ще по нічних вулицях — ні, ти, мабуть, не повіриш — розгулює з ватагою гульгтяїв, схожих на вбивць, та вони і є вбивцями, сам імператор. Він зодягається в простий плащ, і його не можна впізнати. Імператор чіпляється до випадкових перехожих і до таких самих гульвіс, а коли розпочинається бійка, справу довершують імператорські охоронці. І тоді є робота трупарям з ношами. Імператор уже вигнав одну дружину і взяв собі іншу. Так чинить не тільки імператор. Тут взагалі дикі шлюбні закони. Жінки

¹ Ліктор — одна з найнижчих державних посад у Стародавньому Римі.

розлучаються з чоловіками, чоловіки — з жінками. І все це вирішується в суді, який по ниточці перебирає їхню шлюбну постіль і розлучає або не розлучає. Частіше розлучає. Кохання тут неймовірно легке і не освячене, як у нас, Законом Сонця. Тут більше невірності, ніж вірності.

Коли б ти знав, батьку, що за пекло оце «золоте місто». У нас степ, у нас воля для душі, а тут — воля померти.

Тут ти скрізь, немов стрілами, обтиканий законами, ти ходиш поміж отих статуй на височенних стовпах, і вони вбивають у твоїй душі власну велич. Тобі туди не залізти. Та й не хочеться.

Боже, скільки ж тут всього надбано! Які вина течуть. Але скільки разів їх розбавляють отрутою. Вже й не розбереш, чи це вино, чи отрута.

І думаю я ще про одне. Як же важко тут правити. Я хочу сказати — не імператору, — він, певно, й не править, він тільки заважає, трощить і ламає все, — а тому, хто стоїть за ним. А що буде, коли й він складе руки?

Ні, ні, я не хочу тут жити. Батьку, забери мене звідси, бо тут і вільних обертають на рабів. Тут силу мають гроші, а де їх узяти? У мене залишилося одне — мої сни. Мені часто ввижається степ, і це єдина втіха для мене.

Твій молодший нерозумний син Рап».

«Чи не сплутав він Рим з Нью-Йорком?» *Калита.*

«А ти його бачив?» *Г. К.*

«Цей Рап, зрештою, хлопець не дурний. Якщо він повернувся додому, то багато чого навчив своїх співвітчизників. А як гнівно і справедливо він осудив жіночу невірність!» *Калита.*

«Чому тільки жіночу? Цей справедливець, повернувшись додому, одружився одразу на двадцяти жінках, і вони тремтіли від одного його погляду. Всі чоловіки — власники». *Валя.*

«Овва! А як же бути з тими дівчатами, які фліртують одразу з кількома хлопцями?!» *Калита.*

«Друзі, ви аналізуєте дрібні частковості й відхиляєтесь од головного, великого. Хоч у принципі Валя має рацію». *Димов.*

С

Сліпий правознавець Кассій Лонгін (скараний за те, що зберігав портрет Гая Кассія — убивці Цезаря): «Завжди правий той, хто неправий, і через те неправду шукайте в правді».

А

«Горді вуха царів не люблять слухати істину». *Сенека*.
«А коли привчати їх до цього змалку»? *Г. К.*

С

Оголошення

Сьогодні в Августівському парку о 8.00 відбудеться вокальний виступ талановитого кіфареда Нерона. В репертуарі сучасні естрадні і грецькі пісні: «Аттиса», «Вакханки», «Нюба» та інші.

Вхід вільний.

«Щоденні відомості Рима». 23/VI — 59 р. єдиний примірник газети знайшов я». *Димов*.

«Жарти жартами, але Сенека багато чого навчив Нерона.

За свідченням сучасників, той писав також непогані вірші, розумівся на музиці, мав витончений артистичний хист». *Валя*.

«Краще б він його не мав. Ти, Димов, поступаєшся власними принципами. Ти не можеш не розуміти (нехай уже вона не розуміє), що цей артистизм перетворився на артистизм ката. Каткування Нерона були вишукані. І взагалі... всяка витонченість — це гидь». *Калита*.

«Всяка? Як грубо і некультурно. Є люди, які скрізь і всюди мовби ріжуть в очі правду, а насправді під її прикриттям нав'язують іншим власне куце бачення і власні грубі уявлення». *Валя*.

«Отак?» *Калита*.

«Аякже, врешті. Окрім палиць, у світі існують і троянди... Вони існували й колись. І левкої...» *Валя*.

«Але при чому тут Сенека? Тобто хіба винуватий він у «садистському артистизмі» Нерона? І взагалі — при чому тут Сенека?» *Г. К.*

«Побільшало ще на одного прихильника, але й побільшало сумнівів у мені самому». *Царенко* (в думці).

С

1. «Раб є ворог пана зі своєї природи». *Сенека*.
2. «Кожен, хто одружується з рабинею, народжує рабів». *З римських законів часів Нерона (Сенеки)*.

С

«Як любив він усіх, кожного відповідно його званню...»
З римських написів.

А

«Помиляється той, хто вважає, що рабство захоплює всю людину: краща її частина виключена з рабства. Тільки її тіло зражене і підпорядковане пану, душа ж вільна... Всі люди одного походження, і всі вони однаково шляхетні, оскільки наділені справедливістю і схильністю до хороших вчинків». *Сенека.*

А

«Не треба міряти людей ні висотою могил, ні пишністю монументів, поставлених уздовж доріг. Могила зрівнює всіх. Ми народжуємося нерівними, але помираємо рівними». *Сенека.*

«Він підтвердив це усім своїм життям». *Димов.*

«Знову іронія? Але ж хоч це — правда». *Валя.*

«...Не знаю». *Димов.*

С

«Дозволити збиратися на вулицях у колегію тим, хто записався в списки, по яких збирають гроші на власний похорон». *Указ Нерона префекту Рима.*

А

Луцілій — Царенку.

«Сенека зробив усе, щоб заронити в темну душу Нерона зерна добра та істини. А ще — надто багато довкола імператора було тих, що хотіли витоптати ті вруна, зробити його рабом насолод, своїм поплічником. Пам'ятаєш, у вчителя: «Ти — раб людей, раб речей, раб життя». (До речі, щодо справжніх рабів мій учитель прикро помилявся, вважаючи їх людьми.) Вони досягли свого. Я пам'ятаю, як це все починалося... Якимось я був у палаці. Імператор повертався з нічного гульбища, оточений юрбою хижих лестивців, хмільних, як і сам. Нерон був у пожмаканій палії — грецькому плащі, що тріснув на правому плечі, непідперезаний, у гладіаторських черевиках, розкучманий (волосся він завивав рядами, як жінка), на його вродливому обличчі — під лівим оком і на щоці — чорніли синці. Він усміхався, але якимось так, що

не зрозуміти: злостиво чи упокорено. Він ішов, злегка погойдуючись на тонких ногах (кремезний, товстий), а біля мармурової колони, прихилившись до неї плечима, стояв Сенека. Він нічого не сказав, але всім своїм виглядом нагадував імператору про його обов'язок. Пам'ятаю, Нерон спіткнувся об той погляд. І короткозоро примружився. Їхні погляди зіткнулися... І Нерон одвів свій убік. І щось зблиснуло в його очах. Я вже тоді подумав, що там зріє неприязнь. Не знаю, чи зрозумів це вчитель. Напевно, зрозумів. Але він сподівався, що йому вдасться перебороти в імператорові спокуси тіла, які запаскуджують душу, частку божества. Проте того не сталося. Філософ також сподівався, що йому вдасться прищепити своєму вихованцеві гуманний спосіб управління, але й тут помилився. А далі він прагнув утримати правителя від найгіршого. Такий поступ обох. Суди, як умієш. Філософи кажуть: людину губить відсутність межі. Безмежжя всюди породжує тиранію і смерть, а їх не загнuzдати ніякою філософією. Бо філософія — то лише слова. То, мабуть, боги повеліли так, що у світі дуже часто ми маємо протилежне тому, що хотіли б мати. У добрих і мудрих учителів виростають злі й погані учні. І навпаки. Біля тиранів зростають республіканці, а в серці республіки зріє змова. Учитель був мудрий і добрий, а добрість завжди обманюється надією... «О, як нерозумно будувати плани на все життя, не будучи господарем навіть завтрашнього дня», — скаже він. Але того ніхто не чує. Диктатор спить, філософ міркує, а весь палац завмер, чекаючи, коли грізний володар прокинеться й віддасть повеління, кому йти на страту. Може, і йому! Він і це передбачав. Ще в «Тієсті»: «Спокійно він стояв і не принизив себе проханнями. Кровожерний тиран у горло меч йому встромив». І ще: «Будьмо ж сильні духом і переносімо властиві смертним біди без стогонів». Ти, Царенку, мусиш зрозуміти: Сенека любив Нерона. «Люди одразу і люблять і ненавидять свої вади». Нерон був мовби частиною його самого, його надією і безнадією, вірадою і прокляттям. Філософ помилявся? А чи можна назвати це помилкою? Він любив Нерона не як принцепса, а як невдатну дитину. Він не боготворив його, він нікого не боготворив... «У всіх людей одне походження, і всі вони однаково благородні, оскільки наділені справедливістю і схильністю до хороших вчинків. Ті, хто виставляє в атріумі¹ статуї предків і пише їхні імена на воротах храмів, тільки відоміші, а не благородніші. У всіх один батько — світ, хоч одним від на-

¹ Атріум — у давньоримських будинках приміщення з верхнім освітленням, де приймали гостей.

родження судилося славне життя, іншим — життя в невідомості». А все наше лихо, як казав філософ, здебільшого в нас самих; ми часто живемо не так, як підказує розум, а як обманює серце. Отам і шукай причин. Заглянь у юність і в старість — вони не однакові, це двоє людей, а не одна людина; в багатство і бідність — між ними теж немає тотожності, хоч вчитель казав... Бачиш, я й сам заплутався. І через те закінчую. Бувай здоров».

«А може, й не там». *Царенко.*

Бо: «...Кожного дня чекай якогось лиха од людей. Укріпись, Луцілію, проти них духом і будь обережний і уважний. Небезпека з боку людей підкрадається раптово, і що вона ближче, то дужче її приховують. Ти гірко помиляєшся, якщо віриш виразу облич людей, котрі наближаються до тебе... Отже, завжди пам'ятай, що тобі загрожує небезпека з боку людей, але пам'ятай також і про свої обов'язки щодо людей. Остерігайся їх, щоб вони не нашкодили тобі, але не шкодь їм. Радій удачі ближнього, співчувай його горю і пам'ятай, чого ти повинен остерігатись і які почуття повинен виказувати сам». *Сенека.*

«Отже, істина в тобі?» *Г. К.*

III

A

«Що таке людська душа? Це біле і чорне, гаряче і холодне, тупе і гостре». *Невідомий римський історик часів Веспасіана.*

C

«Усе на світі — гній. Але іноді з нього виловлюють золото і перли». *З п'яного белькотіння куратора римських міських клоак.*

A

«Спи спокійно, думай про нас, якщо мертві думають. Претор і консул, ти ні на якій посаді не почував себе щасливішим, ніж тоді, коли дбав про вітчизну. Ти високо піднісся, а скінчив у безнадії, але скрізь і завжди був людиною і громадянином». *Напис із Рима. 63 р. Прізвище стерлося.*

«Можна поновити по своєму уподобанню». *Царенко.*

«...Був прийнятий народом і осипаний щедротами богів. Якщо, подорожні, я одержав від когось із вас більше, ніж велить закон, якщо хтось спізнав через мене горе, простіть. Заклинаю вищими і підземними богами, що я не сподівався, що й мене так швидко спіткає нещастя». *Напис із Рима*. 65 р. Прізвище стерлося.

«Можна відновити по своєму уподобанню». *Калита*.

«У світі все особисте. А насамперед небезпека і смерть. Думай про них і пильнуй своєї зорі». *З провіщення гарусників*¹.

«Якби все залежало тільки від себе...» *Валя*.

«Правда». *Димов*.

Лист молодого Сенеки до матері з Корсики, куди він був засланий імператором Клавдієм, заздрим до ораторських успіхів філософа.

«Скрізь наш зір зустрічає все той же небозвід. Тільки б міг я завжди бачити сонце, місяць і зорі, спостерігати їх схід і захід, дивитися на блискучі од тисячі зірок небеса, тільки б міг жити з ними в дружбі — якою мірою людина може брати участь в житті неба — і мені буде байдуже, яка земля у мене під ногами. Країна, в якій я живу, не багата плодами і тінистими деревами, вона не зрошена глибокими судноплавними ріками, вона не родить нічого, що цінується людьми, на ній ледве можна зібрати врожай, щоб прохарчуватися, немає тут ні коштовного каміння, ні золота, ні срібла. Але який жалюгідний той, кого вабить це земне, суєтне. Треба підносити свою душу туди, до небес, які завжди і скрізь сяють однаково, треба протиставляти цим умовним благам істинні й вічні: чим довші портики ми будемо, чим вищі зводимо башти, більші будинки, тим дужче затуляємо небо. Нехай доля закинула нас у країну, де хатина — найбільша будівля. Я мав би себе за слабкодуху і мізерну людину, якби не міг утішитись, що й Ромул жив у халупі. Треба страждати, щоб у цій хатині панувала доброчесність. І вона буде кращою за всі храми, якщо в ній поселиться справедливість, поміркованість, мудрість, благочинність, розум, розуміння божественного і людського.

¹ Гарусник — жрець, що ворожить по нутрошах тварин.

Хіба може бути нікчемним місце, в якому живе стільки чеснот? Ніяке заслання не видасться важким, якщо можна усамітнитись у ньому в такому товаристві».

С

Лист Сенеки всевладному вільновідпущенику Клавдію Полібію, у якого саме помер брат.

«Ти невдячний долі, якщо думаєш, що за життя Цезаря ти можеш плакати. Якщо він живий і неушкоджений, то ти нікого й нічого не втратив і не тільки не мусиш плакати, а повинен радіти. Якщо сльози почнуть застилати твої очі, підведи їх на Цезаря — і вони висохнуть від споглядання такої світлої і славетної особи... Я написав тобі все це на твою утіху, хоч сам перебуваю в тривозі, в пригніченому стані. Якщо мій лист не справить на тебе належного враження і моє втішення видасться тобі малим, подумай, що я сам у такому настрої, що мені важко втішати інших, — адже я сам оточений нещастями і навіть латинська мова ледве скоряється мені, оскільки мої вуха повсякчас катують варварські діалекти, неприємні навіть для тих варварів, котрі хоч трохи цивілізовані».

Це той-таки Сенека, котрий написав «Огарбузування» — злу сатиру на Клавдія, де порівняв імператора з гарбузом — символом дурості, — чи якийсь інший?» *Калита*.

«Ми всі надто безкомпромісні й прямі, коли судимо інших. Не знаю, яким би ти був, походивши в його шкурі. І ще: не суди інших, не знаючи міри своєї душі». *Г. К. (Гортензій Клеон)*.

«Чого ховаєшся за древніх? Надто мала міра власної душі? Я ж не ховаюся». *Калита*.

«Ти — прокурор, тебе завжди підтримує закон. А я — свідок. І не в суді, а в житті». *Г. К.*

С

Луцій Анней Сенека

КОРСИКА

Корсико, земле, яку заселив поселенець фокейський, Корсико, — назву Кірнос ти ще носила тоді, — Корсико, ти від Сардинії вужча, стрімкіша, ніж Ельба, Корсико, безліччю риб славляться ріки твої, Корсико, грізна у розпалі літа, коли ж над тобою Зблисне сузір'я Пса — ти найстрашніша тоді.

Зглянься над бідним вигнанцем,

похованим живо, отже:

Хай тут для праху живих буде легкою земля¹.

«Як гарно і сумно». *Валя*.

«Нудотне, нікчемне виття». *Калита*:

«Але воно має силу. Ти розумієш, воно має силу наді мною сьогодні. Я вже не пам'ятаю, що написав Сенека вільновідпущенику, але оця елегія змусила стиснутись мое серце і пробачити йому багато-багато». *Валя*.

«Он як! Якщо якийсь кіфаред чи піїт уміє тонко звиватись душею, то йому можна пробачити все? Дзуськи». *Калита*.

«Ой, як примітивно, Андрію». *Валя*.

«Так само-скаржився на долю і слав слезливі листи Августу Овідій, засланий в Томи (нині Констанца в Румунії). Не забувайте ж: для них Рим — увесь цивілізований світ. І, однак, коли в Овідія — тільки скарги, тільки слізні прохання, то Сенека, з одного боку, шукає шляхів до визволення, з іншого — пильно і мудро вдивляється у світ, хоче досягнути його. Саме тут, можливо, він навчився нехтувати смертю, саме тут почав досягати, що сенс людського життя — в діянні». *Царенко*.

«І ось мій погляд зупинився на віллі, що була колись власністю Вації. Тут і доживав свого віку цей багач, колишній претор, славний лишень одним: постійним дозвіллям, через що й мали його всі за щасливця. Кожного разу, коли пасткою ставала комусь дружба Асінія Галла, коли топили когось гнів або любов Сеяна (домогтися його приязні чи потрапити в неласку — однаково небезпечно), чулися вигуки: «О Ваціє, лише ти вмієш жити!» Він же, гадаю, вмів ховатися, а не жити. Тож велика різниця в тому, чи твоє життя дозвілля, чи бездіяльність. Цієї вілли, ще поки жив її хазяїн, я ні разу не минув, щоб не сказати: «Тут поховано Вацію». Цієї найвищої мудрості — жити — учив своїх сучасників Сенека. І вчив він також розуміти, що всі люди на землі — Люди, і, отже, треба бачити в іншому рівню собі, уміти любити, ненавидіти, прощати. Так, основне — любити. Це почуття рухає світом». *Царенко*.

«Ця довга проповідь свідчить, що вам, учителю, не вистачає аргументів». *Без підпису*.

«Пробачте, професоре, але це... не наслідуюся вимовити «дурниця», вимовлю натомість — «ваша прикра помилка». Ще раз пробачте, але ми знаємо все. Знаємо навіть, що ви

¹ Поезії Сенеки й частину «Листів до Луцілія» подано в перекладі А. Содомери.

нешодавно розлучилися з дружиною і не можете жити без неї». *Калита.*

«То й що? Через це маю ненавидіти всіх жінок? Через це маю сумніватися в коханні інших? Ви сліпець, Андрію». *Царенко.*

«Касій Лонгін теж був сліпий, але, кажуть, ніколи не помилявся». *Калита.*

А

Луцій Анней Сенека

ДО РЕВНИВОЇ

Так сторожити, Косконіє, треба мене, щоб ланцюг мій
Не напивавсь, мов струна, й не волочивсь по землі:
Буде послаблений надто — втечу, обірву — надто куций;
Будеш легким тягарем — буду з тобою тоді.

«Боже, як справедливо». *Валя.*

«Що ж тут справедливого... Пропаганда “середнього арифметичного в коханні”». *Без підпису.*

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
Лиш приходять подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
І земля убирається зрання...

«Оце... Наче з власного серця». *Калита.*

Луцій Анней Сенека

ПРО ДЗВІН У ВУХАХ

Що ж усю ніч ти видзвонюєш, вухо, й не знати про кого
Шепчеш: чи, може, й мене згадує хтось у цю ніч?

«Хто це, питаєш?» — дзвенять тобі вуха, дзвенять і звіщають
Всім, що з тобою вночі Делія мову веде.

Справді! Це Делія мову веде: так і подув мандрівний

Злине — й, тремтливий, легкий, солодко шепоче про щось.

Так ото й Делія тишу глибоку безмовної ночі,

Ледь розтуливши уста, словом, бува, сколихне.

Так ото й Делія, сплівши круг шиї лагідні руки,

Про таємниці свої вухам шепоче близьким.

Я ж не впізнав: її голосу образ долинув до мене,

В вухах, що тонко дзвенять, звук, мені милий, ловлю.

Тож не змовкайте, дзвеніть, веселіть мене тихим бринінням.

Ви ж, — поки так вас молю, — змовкли, на горі мені».

«Ну... може, й є такі жінки... Тобто були, котрі згадували когось усю ніч — і були вірні все життя». *Калита.*

«Відкиньте минулий час». *Без підпису.*

А

ПРО ПОЧАТОК І КІНЕЦЬ ЛЮБОВІ

Гнаний жалом невідомого зла, я порвав нашу дружбу;
 Сам я на злочин такий, вір, не спромігся б піти,
 Зло на цей крок наштовхнуло мене, розпекло своїм лезом,
 Може, це доля була, може, сам бог... але ні,
 Бога ми тут не винім; хочеш правди? Любов поєднала,
 Деліє, нас, і тепер нас розлучає — любов.

Поезію Аннея Луція Сенеки переписала я, Валя.

«А це... правда? Оте, перше, початок — правда?» *Калита.*

«Хіба можна не вірити таким віршам?» *Валя.*

«Я повірив би в них з радістю». *Димов.*

«Але ж нехай буде все прокляте, у нього була інша дружина — Помпея Пауліна. А тут і Косконія, і Делія. Отака ціна поезії і всього... Всього!» *Калита.*

«Його перша дружина померла. Та й те не має значення. Це образ, мій друже, у нього треба перелити власні почуття». *Царенко.*

«Я... не знаю, як це... І воно відволікає нас... А ми мусимо шукати істину». *Калита.*

IV

С

«...Додам ще думку, на яку я натрапив у нашого Гекона: відсутність бажань є одночасно засобом проти страху... Облиште сподівання, — каже він, — і ви забудете про страх». — «Яким же чином, — певно, спитаєш ти, — еднаються ці два протилежні почуття?» Одначе саме так воно є, мій Луцілію: вони такі споріднені, хоч і видаються цілком різними. Як один і той же ланцюг єднає в'язня і воїна, так і ці почуття, настільки неподільні між собою, крокують поруч: за сподіванням іде страх. Я й не дивуюся цій парі: як одне, так і друге зароджується в непевній душі, як одне, так і друге живиться неспокійним очікуванням майбутнього». *Сенека.*

А

«...Пізно заощаджувати, коли вже проглядає дно. До того ж на дні не лише найменша кількість, але й найгірша якість». *Сенека.*

«Декому варто замислитись. А то буде пізно». *Г. К.*

С

«Так ось, завдяки моїй заміській садибі зринає переді мною, куди лише не гляну, моя старість. Обнімімо ж її, покохаймо! Багата втіхами й вона, якщо лише знаєш, як нею користуватися. Плоди найсмачніші, коли минаються. Дитинство найжаданіше, коли покидає нас. Того, хто заприятелював з вином, найбільше вабить останній келих, який довершує сп'яніння. Свою вершину всяка насолода відтягує на останню мить. Найприємніший є вік похилий, який ще не дуже стрімко спішить до небуття. Певну насолоду, гадаю, знає навіть той вік, що торкнувся вже своєї останньої межі. Замість утіх принаймні приходять те, що ми не відчуваємо в них жодної потреби. Як солодко усвідомлювати, що всі пристрасті упокорені, вже позаду!» *Сенека*.

«Світоньки, читаю, і мені розколюється голова». *Димов*.

«Я готовий пробачити йому цю брехню за те... за оті вірші і все, що в них...» *Калита*.

«Р. С. Димов, я сьогодні не піду у відділ стародруків, піди без мене. Пробач». *Калита*.

А

«Причина страху смерті ховається не в самій смерті, а в тому, хто помирає. В смерті не більше тяжкого, ніж після неї. Але ж так же дико боятися того, чого не відчуваєш, як і того, чого не відчуєш». *Сенека*.

«Невже і ми колись будемо старими, Андрію, і думати-мемо отако?» *Валя*.

С

«Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходять подібне кохання...» *Без підпису*.

«До чого це?.. І що усі інші робили оці тисячі років?!» *Г. К.*

«Не знаю... Але... «Я для неї зірву Оріон золотий...» *Без підпису*.

С

«А як же бути із свідченням древніх, зокрема Таціта, про те, що за наказом Нерона вільновідпущеник Сенеки намагався отруїти свого патрона, але той відгадав ці наміри й уникнув отруєння?»

«Завдяки власній завбачливості, яка змусила його підтримувати себе найпростішою їжею і польовими плодами, а для втолення спраги вживав чисту проточну воду». *Тацит.*
«Адже йому було однаково!» *Димов.*

А

«Дорога не пройдена, якщо зупинишся десь на половині або не дійдеш до наміченого місця. Але життя, якщо живеш чесно, ніколи не може бути недожитим: коли б не розлучився ти з ним, — аби лиш добре розлучився, — буде цілісним. Часом належить мужньо залишити його самому, навіть і не з найважливіших причин, як і не найважливішими є ті причини, що затримують нас при житті... Ніхто вже не є настільки наївним, щоб не знати, коли час померти, але, за крок до межі, відступає, тремтить, плаче. Та чи не видається тобі незмірно дурним той, хто проливав би сльози через те, що не жив, скажімо, тисячу років тому? То хіба не таким же дурним є і той, хто нарікає, що не житиме після тисячі років? Це — одне й те ж: тебе не буде, тебе й не було. Минулий час, як і майбутній, — не твої». *Сенека.*

«Якщо дивитися з такого боку...» *Димов.*

«Ні, тут все-таки важливіше інше, оте:

«Боїшся смерті? То чому ж зневажаєш її під час бенкету? Хочеш жити? А вмієш? Боїшся вмирати? Що ж... А таке життя — хіба не смерть? До Цезаря, що переходив Латинською вулицею, підійшов якийсь вояк із сторожового загону, геть зарослий бородою, і попросив, щоб той відібрав у нього життя. На те Цезар йому відповів: «Але хіба тепер ти живеш?» Життя справжнє, коли воно для когось. Тільки в тому сенс». *Валя, Андрій.*

«Справедливо. Тільки трохи вузько. Продовжу цитату: «Так треба відповісти й тим, для кого смерть буде жаданою: «Боїшся смерті? Але хіба ти тепер живеш?»

«Але я, — каже інший, — хочу жити, бо зроблю ще багато славних справ. Прикро залишати життєві обов'язки, тим більше, коли виконую їх сумлінно й пильно». «То як? Не знаєш того, що й померти — це один із життєвих обов'язків?..»

Тобто, кажучи простіше, — марно чи немарно проживи життя. Усе життя в сукупності. Хочу продовжити таки ж з Сенеки:

«...Дивлюся на весь світ, а його я бачу не раз, немовби той глядач, який тільки що прийшов на виставу. Поважаю відкриття, які робить мудрість, поважаю самих відкривачів. Усе це миле мені, наче спадщина по багатьох предках. Для

мене ж усе це придбано, для мене й опрацьовано! Але ж увійдімо і ми в роль доброго батька родини, примножмо те, що отримали. Хай багатшим перейде цей спадок од мене до нащадків моїх».

Хіба не підтвердив цих слів Сенека своїм життям і смертю?» Царенко.

«Смертю — можливо, життям — сумніваюся. Опріч того, чи добре складена байка — часто залежить не від нас». Димов.

А

Царенко — Луцілію.

«Ти не відповів на три моїх листи. Мені ж важко, іноді просто неможливо проглянути товщу, яка відокремлює мене від філософа. Товщу літ, чужих думок, звичаїв і законів.

Я не можу сполучити ці дві половинки, ці двоє кілець. Я живу в іншому колі, яке... мабуть, не досягнути тобі. У нас немає багатства й бідності, у нас всі Громадяни і всі рівні перед законом. Ця велика рівність і святість мети об'єднує нас, ми гуртом будуємо великий і світлий дім. Але справедливій й слова філософа: «Невидимий ланцюг послідовності, якого не спроможна розірвати жодна сила, пов'язав усе, тягне за собою усе». У кожного в нас у грудях б'ється серце, в якому живуть любов і ненависть, добро і зло, правда й кривда. У одного — те, у другого — інше, а інколи й разом. Кожен сам повинен шукати собі шляхів у житті й вибирати учителів. «Яку шанобливість я повинен мати до своїх учителів, з такою ж повинен схилитися в поклоні перед учителями всього роду людського, перед тими, які щедрою рукою засіяли нам перші зерна всякого добра». Сенека теж залишив ті зерна. Але я не знаю, як відокремити їх від полови, а часом не можу відрізнити зерно від полови. Може, ще й тому, що зерно не росте окремо від полови? А може, іноді гірко думаю я, геніальність — це дерево, яке, як відомо, росте в обидва боки, і приносить солодкі плоди, і має гірке, а то й отруйне коріння? Так чи так, а я мушу клопотатися й далі, шукати істину, — її вимагають від мене учні.

У нас зараз уже зима, ріки замерзли, лежить сніг. Листя на яблуні осипалося, вона спить, щоб пробудитися весною. Бувай здоров!»

Флакк — Царенку.

«Вітаю тебе, невідомий далекий скіфе. Вітаю й прощаюся, — не пиши більше. Тих, хто дружив із змовниками,

занесено до проскрипцій, оголошено поза законом. Ти можеш накликати лихо на голову Луцілія, нагадуючи, що філософ був його близьким приятелем і вчителем. Я не боюся нічого, я дуже старий і широко переконаний, що «погано жити в путах необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності». Але що я можу тобі сказати? Мені здається, що ви затіяли марну справу і «самі розгублюєте дорогоцінні хвилини». Ніякий суд, нехай він складається з тисячі присяжних, не може виміряти людського життя. Бо хто такі ці присяжні? Ті ж самі люди, життя і чесноти кожного з них, у свою чергу, теж не можна виміряти. Отож і мусить кожен судити кожного, прикладати свою мірку до чужої і робити це таємно, аби не возвеличитись у гордині або не змаліти від перебільшеної величі інших. Ми виставляємо на форумі статуї, боїмося стати до них спиною, скидаємо шапки, проходячи повз них, але кожен з нас знає достеменно, кого замінила ця статуя. Ми тільки дітям не кажемо правди. Вони самі, доходячи зросту, осягають її.

Мене струсив дроз від тієї холодної білості, про яку ти пишеш. Кажуть, у вас буває холодно, що вода перетворюється на камінь. Мабуть, у вас дуже холодні небеса й такі ж холодні боги. У нас небеса теплі й боги інші, ще й через те не пристало нам звіряти одне одному свої таємниці.

Бувай здоровий назавжди!»

«Скільки справедливого холоду! Я не знаю, чи взагалі є теплі небеса. Але, мабуть, мені треба їхати під свої». *Димов.*

Ще майже місяць пролежали у шафі обидві папки, але ніхто за цей час не поклав туди жодного листочка. А потім хтось зідрав з них «А» і «С» й склав усі документи разом. Я не годен розібратися в тому хаосі. Сподіваюся, що кожен, хто прочитає ці записи, відбере потрібні документи собі сам і покладе їх на полицки своєї душі та пам'яті.

Примітка автора. Мабуть, немає жодної потреби вказувати, які документи тут справжні, а які домислені автором. Хіба, скажімо, не зрозуміло, що промовляти за Сенеку — справа вельми ризиківана й на те не зважиться ніхто. І що домислювати можна, лише жартуючи. Недарма ж бо кажуть, що в кожному жарті є доля правди.

ЖОВТИЙ ЦВІТ КУЛЬБАБИ

ПОВІСТЬ

Мене вже давно хвилює ця історія, чи, як сказали б років півтораєста тому, цей сюжет, і я не знаю чому. Адже нічого повчального для нашого віку з неї почерпнути не можна, та й деякі постаті цього сюжету покриті такою товщею пороху, що до них майже неможливо підступитися, а деякі, навпаки, обтерті, обшмугані до лиску, і в тому оманливому сьайві годі пізнати первородні риси. І те, й друге ми, люди, вміємо робити чудово. А може, вона й хвилює через те, що сто п'ятдесят років тому було рішуче навпаки: ті, хто сьогодні освітлений потужними прожекторами історії, даремно змагалися зі світом, аби на них упав бодай один ласкавий промінчик свічки, а ті, чиї портрети винесені назавжди із музейних залів до сховищ і порохнявляють там, купалися в золотих потоках.

Це люди називають несправедливістю або примхами долі.

Я справді не знаю, аби ще з кимось так примхливо повелася вона, як з двома головними персонажами цієї історії: триумфально вознісши одного на вершину, враз — ще за життя — кинула в самий діл, другий мусив зазнати безліч принижень, поневірянь, аби вже по смерті стати монументом, до якого студентки в шанобливому трепеті кластимуть півонії і троянди («Ох, принесіть мені одну квіточку за життя, а не вінок на могилу»). Багато років мене змагає запитання: чому так сталося, що спричинилося до того? Та якщо я зараз беруся за перо, це зовсім не означає, що я знайшов відповідь. У цій сумній, а подекуди й смішній історії я намагатимусь якомога менше домислювати, пробиватимуся до істини крізь товщу «культурних нашарувань» (ці нашарування мені завжди уявляються подібними до тих, які лягли на вулиці та тротуари старих міст і не дають змоги розчинити старовинні брами та двері), часто послуговуватимуся документами та свідченнями самих героїв цього сюжету й лише подекуди, аби не вести читача далекими

обхідними шляхами, спробую прокласти коротші часові сходи́нки або й поміняю деякі з них місцями¹.

І вже зовсім мені не йдеться про те, щоб укласти життєписи цих людей, це радше буде кілька сценок-відгадок, замальовок, у яких, одначе, герої здебільшого промовлятимуть словами, виголошеними насправді, — кілька струменців з того широкого потоку, яким є людське життя. (Чи всі ми, хто пише про минувшину, складаємо собі звіт: як то за струмінцями диму, що плавають у повітрі, уявити давно погасле багаття, а то й ліс, який зрубали на нього!) А ще точніше: це буде тільки одна ниточка з барвистої крайки.

А ще мене вабить ця історія, бо розпочалася вона в рідному мені краю, на землі, якою я й сам сходив босоніж чимало стежок, і літав фантазіями у червоних сап'янцях. (Усі, хто ходив босоніж або носив драні черевики, мріяли про червоні сап'янці, а коли розживалися, ставали до них байдужі. Нас посувають уперед не сап'янці, а мрія.) Слід тільки зауважити: фасон і крій сап'янців міняється, а ширина і глибина сліду залишаються тими самими. Отож без поспіху, але й не гаючись, вирушаємо цими слідами.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Можливо, мені весь вік випаде прожити в Петербурзі, в усякому разі, таку мету поставив я вже давно, ще з самих часів минулих... Я пломенів негасимою пристрасстю зробити життя своє потрібним для блага держави, я кипів принести хоч найменшу користь...

Микола Гоголь-Яновський

У кожному доброму починанні, в самісінькій серцевині, в зернинці, прихована краплина смутку або хоч натяк на нього: адже все, що розпочалося, має дійти свого краю. В майбутнє проростає зеренце минулого. Одинокий прижовклий листок на зеленому дереві, срібна нитка в буйній чорній чуприні видаються випадковими, і за ними годі уявити сумний осінній пейзаж і густу заметіль сивини на похилій старечій голові. Те буде колись, воно ще так далеко, що його мовби й немає, ми молоді, дужі, ми вічні... А в серце таки впала тінь від того листочка, щось защеміло там, запечалилося на мить.

¹ Наприклад, щоб сконденсувати розповідь, перші публікації творів Н. Кукольника зміщено на три роки, а закінчення ним гімназії — на рік. (Автор.)

Саме так зацеміло воно в молодого Миколи, коли він зупинився на краю широкої ніжинської ярмаркової площі, де останній запізнілий ледаченький хуторянин у збитій на потилицю баранячій шапці та в свиті наопаш підтикав високого, запряженого круторогими воза, на якому сиділи дебела червонолиця жінка і мрлода смаглява чорнобрива дівчина у вишитій сорочці.

— Гей, мурий, соб, — ліниво мовив селянин, та мурий навіть вухом не повів, знав удачу господаря ліпше, ніж той сам себе. Він собкне ще двічі, і аж тоді хльосне батогом, і треба буде влягати в ярмо. Дівчина всміхнулася й затулила рот долонею. Одначе не волячий непослух і батькова мармуліватість видалися їй смішними, її увагу привернув дрібненький довгоший паничик у синьому мундирчику з оксамитовим комірцем і м'ятому кашкеті, що чогось прибеївкався на ярмарок, коли той уже скінчився, ще й мовби принохувався до чогось довгим, як кушка, кривим носом. А ще вона за-сміялася, бо паничик виймав з кишені хустинку, і звідти випала копійка і впала на землю. Паничик її не бачив, і дівчина йому не сказала.

Довгий, гачкастий ніс дівчина помітила, а синіх уважних очей, звичайно ж, ні. Але, мабуть, те можна їй вибачити, бо тих ясных, високої температури вогнів у очах синьомунди-рого юнака поки що не помічав ніхто. Дехто потім навіть здивується, що вони горіли вже тоді, одначе спасибі долі й за те, що ті очі самі помічали все довкола, запам'ятали й цю дівчину, і цей віз, аби потім зібрати на папері з кількох возів одного і з кількох дівчат намалювати портрет одної дівчини. А поки що чорнобрива кругловида веселуха підштовхнула ліктем матір, щось прошепотіла їй на вухо, й тоді обидві позатуляли роти й захихотіли. Ох же й кумедний паничик!

— Агей, поза коморою, соб!

Колеса заскрипіли, закривуляли на вибоїні й, поминувши низеньку комірчину, віз сховався за парканом. Він сплив із синіх очей юнака назавжди. Тільки вихорець закрутив за ним куряву й покотив її через високий майдан, підхоплюючи порозгублювану солому та сіно, поодинокі пир'інки та бадилинки. Налетів на бите череп'я, поранився, закрутився швидше й, знесилений, упав між зелених могилок за низенькою церковною огорожею.

Гімназист неясно відчував, що смуток, либонь, і зродило споглядання цього пустельного майдану, який ще зовсім недавно вирував, обзивався кінським іржанням, зацвітав буйним цвітом хусток та шапок, свиток, керсеток і чумарок. Отам он стояли рядняні ятки, а в них на довгих тичи-

нах маяли плахти й запаски, стрічки, барвисті хустки, пояси і товпилося жіноцтво — дівчата та молодиці, цвіли личка, миготіли брови, і Микола прибився до гурту, аби на ті брови помилуватися. А вже далі — вози та возики, і цигани в зашмульганих жилетках, і євреї в довгополих сурдутах, і кобзар під возом співає про трьох братів, що втікають з турецької неволі, та про Ярему і Хому. По ліву руку од возів люшні та колеса — на вози воловії, кіннії, на брички, фаєтони, на тачанки, а ще далі — всіляке ковальське начиння: серпи, лопати, коси, пута кінські залізні, сковороди, молотки, сокири; і всюди галас, запекла торговиця.

Життя — це ярмарок, і світ — це також ярмарок і вічний торг з Долею. Багаті й голосні ніжинські ярмарки, відомі на всю округу. Він більше ніколи їх не побачить.

Та враз гаряча терпка хвиля полонила його. Ця хвиля почала заповнювати душу давно, а останні дні він ходив наче захмелілий, серце йому співало, сміялося й плакало, шепотіло ніжно й тривожно, і обрій розпанахувався до золотої глибини, й поставали в уяві дивовижні видіння. Ще нічого не було, був тільки туск, сіре існування, остогидле зубріння — схоже на затворницьке життя за мертвими колонами гімназії, які мають символізувати античність і підносяться над цим убогим, запліснявілим містом, як Везувій над руїнами Помпей. Хлопець ніби вперше побачив, які нужденні ці хатки із солом'яними стріхами, попідпирані кіллям тини, ця заросла очеретами, тільки біля базару, в центрі, взята в дощаті лещата річка, ці розбиті, в глибоких коліях вулиці, на яких кубляться і зяпають од спеки дзьобами кури і ліплять з піску пиріжки безштанні діти. Вряди-годи проскрипить серединою вулиці кривобокий віз: «По горшки, по горшки», чи: «Кому дьогтю у Кирила, дьоготь як олива, міра як холива», або пробіжить на худоребрій конячині офіцерський денщик, і тоді діти та кури розлітаються навсібіч, наче підхоплене вітром листя. Та ще світять білими зубами з низеньких стільчиків біля своїх крамниць мовчазні смагляві греки, над головами яких в'язками висять плоскі переперчені ковбаси та ковбики.

Літньої ночі місто поринає в пійтьму, неначе провалюється на дно морської западини, лише мріють, як привиди, тополі й глухо гупають у замшілих садах перестиглі сливи, а місяць сходить з-за тополь, по-провінційному пісний і холодний. «Боже правий, не дай померти в цій черешневій ковбані», — шепоче серце.

А восени, коли місто обляжуть дощі, коли вишняки по-бронзовіють і тихо заскиглять над річкою верболози, а зі

стріх патьоками потече вода, коли довгі мостки Московської вулиці, яку ще називають Мостовою, та Мільонної (гірка на-смішка з Мільонної петербурзької) заграють і зачвякають багнукою під колесами чорної попівської коляски, запряженої одним волом, неначе клавіші поламаного, розстроєного ро-ля, — тоді туга гризе серце, як миша черствий сухар чи горіх, що закотився під шафу. Точить, шкрябає, качає по підлозі, а ти слухаєш у пітьмі й не можеш заснути всенюку ніч, і проклинаєш тишу, а з нею увесь світ. Міщани ховаються під стріхи, деруть ячмінь на кутю, вибивають пере-стигли перепечі соняшників, скубуть за вуха дітей, тчуть ряд-на, справляють храмові свята та сваряться з жінками.

В цю хвилю він прощався з ними без печалі, він аж трохи жалів їх, залишаючи навіки в цьому болоті. Він жалів їх усіх — купців, крамарів, перекупок, дядьків у полотня-них штанях, навіть предводителя дворянства — ото його дім з фронтоном, — всі вони прип'яті до цього чорнозему й звікують тут, так і не побачивши благословенної столи-ці й не зазнавши справжнього щастя. Поки що і він його не звідав. Поки що не було нічого, був тільки дорожній сундучок, який стояв у кутку кімнати, і думка про дорогу, далеку й вабливу, сповнену пригод, відкриттів, по закін-ченні якої він переходить в інші, вищі сфери. Все тільки починається. Все справжнє там, в імливій далечині. Отож, у Петербург, де золоті шпилі Петропавловської фортеці та Адміралтейства, де могутня й широка Нева, де рівні, як сонячні промені, бруковані вулиці, де високі, наче із казки, будинки, де ошатно вдягнені, багаті люди, де чарівні па-нянки під парасольками, де мисль, де поезія, де тільки й можна прислужитися правді та істині, де добротність, де простір для вільної думки та гарячого серця.

Він оселиться не сам. З ним оселяться Дума, Високе на-тхнення та Мрія. До нього приходитиме Геній творчості.

«О, не розлучайся зі мною! Живи на землі зі мною хоч дві години кожного дня, прекрасний брате мій! Я звершу, я звершу! Життя кипить у мені. Труди мої будуть натхнен-ні. Над нами буде витати недоступне Землі божество. Я звер-шу! О, поцілуй і благослови мене».

Сльози туманили йому очі, губи зводило судомою, а сло-ва злітали ледь вловимим шелестом: «Я звершу, я звершу!» Він почувався неначе в церкві перед першим причастям, і зводилася над головою блакитна кришталева баня, й сонце сяяло у високості, й спадав згори тихий мелодійний дзвін. Він ще не знав напевне, що саме звершить, але хіба не долі-тає до склепіння цієї бані його голос, адже кожна клітина

його тіла сповнена цими дивовижними словами, дивовижним тремтінням, передчуттям чогось великого, болючо-солодкого! «Я звершу!» Він служитиме в департаменті, служитиме чесно та віддано, його одразу помітять, оцінять його службові таланти й... вознесуть. Вони не можуть не помітити та не відзначити. І ляжуть на його плечі золоті еполети, — він почув, як йому враз затерпли плечі, як щось мовби обпекло їх, — це ж на них вже впали золоті еполети... Ні, еполетів він не надіне, він служитиме по цивільному відомству, там можна дати користі більше. Він стане міністром...

Боже, скільки солодких сюжетів витворила його уява довгими холодними ночами, скільки солодких снів і марень подарувала вона йому.

Одначе були серед тих фантастичних сюжетів і скромніші, реальніші, але передчуття, що його чекає зовсім інше життя, сповнене благородної праці і діянь, радісних зустрічей і звершень, не полишало його ні на мить. Він взагалі схильний до мрій і марень. Його маленьку кімнатку населяє стільки дивовижних людей. Хто тільки не навідується туди. Мандрівний дивак Сковорода, Наполеон і старий одноногий чоботар, якому він поніс лагодити черевики, а потім розшукував їх у купі лахміття, — чоботар помер за день по тому, як Микола лишив йому черевики. І цілий кіш запорозький обсідається тут. Він забере всіх цих людей з собою. Мовби й не знав, для чого їм їхати з ним. І знав. Надто про козаків. Він знайде спосіб узяти в оборону козацтво, забуте, обпльоване аристократичними писаками, він нагадає всім, що це ті самі звитязці, які на вутлих човнах ходили через море під Стамбул і Синоп, що саме вони стояли протягом сторіч на смертельному прюзі, прикривши своїми серцями дороги на захід, північ і схід, що вони вміли смакувати волю, а правду виборювали шаблями. Велике, доросле, реальне знання кільчилося в ньому. Він не змарнував у цьому містечку свої молоді роки, пізнав багато, сягав розумом далеко-далеко і сягне ще. Для цього прийшов у світ. Але й для того, щоб просто пожити в розкішній столиці. Побачити Пушкіна, дихати з ним одним повітрям. Лише задля цього можна було їхати туди.

«Вже ставлю мислено себе в Петербурзі, в тій веселій кімнатці, вікнами на Неву, де завжди сподівався знайти собі таке місце. Не знаю, чи здійсняться мої передбачення, чи буду я жити в цьому райському місці». Це ще торік, в тяжку годину зневіри. Сьогодні ті сумніви звіялися, як отой вихорець. «Житиму в кімнаті з вікнами на широку Неву. Дихатиму її повітрям, і плинутиму, плину́тиму... до свого моря».

Стоячи на краю оцього порожнього ярмаркового тирла, він відчував, як уже даленіє від нього, закутується в золоту хмарку, з якої... явиться світові в новій іпостасі. Тут — сірість і туск, життя — там; проте віковичний людський інстинкт підказував, що це теж життя й, може, найкраща його частина, й через те хвилинами зринав смуток. Одначе ті хвилини були короткі, а йому малювалося, як він вертається сюди. Ні, не назовсім... Проїде по Московській в золоченому ридвані, й діти бігтимуть та галасуватимуть позаду, як біжать вони й галасують раз чи двічі на рік за генеральською коляскою. Він тоді накаже забрукувати Московську вулицю й Мілїонну, майдан і подарує ніжинцям сто тисяч карбованців на нову церкву. Щоправда, церков у Ніжині багато, Ніжин — це самі церкви, старі й нові, приземкуваті й гостроверхі. Є навіть грецька — Архангело-Михайлівська, легка, з високим шпилем, і є церква — ото вона в кінці майдану, — в якій горів уже мертвий Золотаренко, вінчався на гетьманство Сомко та, стискаючи руків'я шаблі, шепотів слова гарячої неправедної молитви Іван Брюховецький, так само гаряче промовляв він перед вітварем слова присяги московському цареві, а чорна змійка підступного замислу вже звивалася в його грудях. Славна церква, трохи славний і сам Ніжин, може, й даремно у хвилини гіркоти, туску та образи на суворе гімназичне начальство написав він оту статейку «Дещо про Ніжин, або Дурням закон не писаний». (Бо ж, коли щиро зізнатися, він і сам наполовину ніжинець.) Так, він ще приїде сюди й накаже поремонтувати церкву, бо залізо на ній поіржавіло, східна баня похилилася. А це ж вікопомна церква. Проте це ще буде не скоро.

А поки що, шкрьобаючи стоптаними черевиками, він побрів незабрукованим майданом повз ветху церкву. Позавчора пройшов дощ, сонце та вітер уже просушили землю, лише в кінці майдану в глибокій вибоїні, неначе захукане дзеркало, поблискувала калюжа. Микола обійшов калюжу й вибрів на базар, о цій порі теж порожній. Три чи чотири молочниці безнадійно похитувалися над глечиками та гладушиками з парухою та сметаною, ще кілька їх доторговували гарбузовим та соняшниковим насінням — вряди-годи на базар забігали школярі й підставляли засмальцьовані кишені свиток — та одноногий інвалід, що примостився просто на землі під яткою, з мішечком міцнющого, знаменитого і в Полтаві, і в Києві ніжинського тютюну, заснув, схилившись на мішечок.

— Паничу, паничу, — раптом пролунало збоку.

Гімназист оглянувся. Ну як же він не побачив бабу Мартоху? Вона стояла на своєму звичному місці під олійною яткою.

Невеличка, зграбненька, охайненька — в білій свитці, білій запасці; ослінець її застелений білою наміткою, а на ослінци — два гладушки, два полив'яні питуни, біля бабних ніг відро з водою, щоб мити кухлики, та мішечок із сушнею. Очиці в баби маленькі, жваві, хитренькі, а лице поморщене й добре.

— Що ж це ви, паничу, мене минаєте? — каже вона докірливо й хитає головою. — Гай-гай. А узварик удався, удався, паничу.

Хлопець напускає на обличчя меланхолії та самоповаги. Він і сам не помітив, як щось змінилося в ньому, як заграли, затремтіли пустотливі зайчики в грудях і понесли, понесли його, а куди — він і сам не знає. Очі в гімназиста теж маленькі й теж хитрі, сині та хитрі, а на обличчі статечність і навіть погорда, й, тільки пильно придивившись, можна побачити, що те дзвобате обличчя щомиті міниться тінями.

— З якого болота брали воду? — запитує похмуро.

Баба Мартоха підпирає однією рукою бік.

— З Собачого, з Собачого, люб'язний паничу.

— О, то гарне болото. Тоді налийте мені цієї трути.

Баба наливає у кухлик-питун рудого, аж червоного узвару. Хлопець приплющує очі, п'є з насолодою, прицмокує.

— Холодненький, мабуть, налийте ще один. Уже й день перегорів, а узвар у вас студений. Жабу в гладушику тримаєте?

— Отакої, — сплескує руками баба Мартоха. — Хто ж в узварі тримає жабу! В молоці — тримаю. Є в мене така... Пузата, неначе купчиха, ще й гордовита, як панич. За лапу прив'язую.

Хлопець допиває з кухлика, ставить його на ослінець.

— Гіркий. Чемерицею смердить.

— Чемерицею? — витріщається баба й тепер береться в боки обома руками. — Щоб же тобі, паничу, рота гузкою звело, щоб ти маку обпився, щоб тебе через тин кинуло, щоб ти пішов і не вернувся, як тобі мій узвар чемерицею тхне.

Їхня сварка-балачка — гра. Обое знають це гаразд, і гімназист усміхається. Та враз йому хмаріє на душі. Аж свербить язик сказати бабі, що він і справді вже піде й не вернеться, але щось стримує його.

— Добрий, бабо Мартохо, у вас узвар, — без жарту каже він, — а лайка ще краща.

— Яка там лайка, — ніяковіє Мартоха. — Коли б ви почувли, як ми лаємося з бабою Одаркою. — І веселішає зморш-

куватим обличчям. — Давай, паничу, я тобі насиплю сушні. Грушки як мед. — Постерігши, що хлопець поліз до кишені по гроші, махає руками: — Ні, ні, за так, бо ви — добрий панич. Кушайте на здоров'я.

Вони ще якийсь час сперечаються, тепер уже за те, платити чи не платити гроші за сушню, й гімназист з набитими сушнею кишенями прощається з бабою Мартохою, йде.

Ох, ця сушня, улюблене залася ще з милої Василівки, де груші та яблука сушили на даху будинку. Скільки кпинів натерпівся він через неї, сушню, від гімназистів, надто від того Любич-Романовича, який відвертав аристократичного носа й казав, що від Яновського-Гоголя смердить базаром і мужиками. Звичайно, Микола Яновський натер не одну дрібку перцю в той аристократичний ніс. Як він бридливо наморщить свого носа, як виверне губи, як пройде, вихляючи задом, хлопці лягають з реготу — ну точнісінько тобі Любич-Романович поспішає до туалету в перший день м'ясоїду. Власне, Микола вміє надіти будь-чию машкару. І то без жодного зусилля, дуже часто йому на мислі крутяться дивні слова і все, що бачить довкола, повертається смішним боком. Світ і справді смішний, та буває і сумний, але смішного в ньому теж багато. Одного разу, відповідаючи урок, Микола такою мірою замислився та несподівано так глибоко вліз у личину учителя Христофора Ієропеса, що товариші оніміли від подиву. Цокав язиком Ієропес, цокав і Микола, сюсюкав один, сюсюкав і другий. «Гектор со сцитом», «І Ахілл со сцитом», смикав лівим плечем Ієропес, смикав і Яновський, і обидва шморгали носами, й Ієропес не тільки нічого не розумів, а, навпаки, відчув незбагненну симпатію до нелюбого раніше учня, загорівся, підійшов уприутул, вони ледве не поплескували один одного по плечу. А тоді музей¹ вибухнув реготом, Ієропес зблід, вибалушив очі, одначе й Гоголь уже прийшов до тями, знайшов викрут: «Прокоповичу муха сіла на ніс».

Звичайно, все це пусті забавки, а часто й самозахист (він знав, що це його єдина зброя в боротьбі з гостроязичними гімназистами), його душа сповнена високих поривів, вона прагне краси й гармонії, і він ще покаже оцим генеральським синкам, як треба служити вітчизні, добру та істині. Він звершить! Він звершить подвиг трудолюбства й розуму, йому не забракне таланту та сили.

Він ішов і п'янів від думок, від густих липових пахощів, і земля танцювала під ногами. «Трам, трам-ту-ра-ра-рам! Дзінь!»

---

¹ Музей — так називали класи.

Це був інший звук, він ішов не з його єства, навпаки, розбивав музику, яка лунала в його душі. З трактиру, що на розі Московської та Мільйонної, на вивісці якого намальовані два перехрещені біліардні кий та два кухлі з пивом, виходила ватага підпилих офіцерів на чолі з Миколіним однокашником Нестором Кукольником — високим довговидим гімназистом. «Дзінь-та-та-дзінь». То взяв на гітарі ще один акорд Нестор і підніс догори лівицю:

— Панове!

Довга вузька рука завмерла. Красивий це був жест, красивий і величний, владний, патетичний; саме таким помахом починав Нестор майже всі свої промови в гімназії та читання героїчних трагедій — класиків і власних, за що Микола й прозвав його Возвишеним. Назвисько вчепилося. Нестор спочатку ображався, а далі лише посміхався, чи то збагнувши, що в такий спосіб легше вичавити з того назвиська отруту іронічності, чи й справді воно йому лестило.

Проте цього разу він так нічого й не сказав, опустив руку. Опустив, бо назустріч ватазі посувалася дивна група: то були дівчина й двоє похмурих парубків у великих чорних кашкетах. Ішла відома всьому Ніжину красуня — гречанка Фріна із своїми охоронцями, лише в супроводі оцих двох мовчазних греків і бачили її ніжинці: Фріна призначена в дружини мільйонеру Татулеско, й тому, хто б наважився позалицятися до дівчини, промовити до неї слово, загрожувала смерть. Татулеско живе чи в Одесі, чи то в Маріуполі, влаштовує якісь свої мільйонні гешефти; його двоповерховий дім із загратованими вікнами обох поверхів по Мільйонній дивує ніжинців своєю похмурістю та загадковістю; кажуть, вночі там одлунює скрип, блукають тіні, — вони шукають золото.

Кукольник похитнувся на закаблуках, його тонкі врозліт брови нервово здригнулися, здавалось, він роздумує над чимось серйозним, поважним, високе чоло перерізали дві зморшки. На тому чистому високому чолі помітно найменшу тінь. І коли воно нахмуриться, стає незатишно кожному. Здається, що заповідяв прикрість цьому красивому юнакові з тонким аристократичним обличчям і таємничою задумою в очах. Цією задумою воно й красиве, бо в інші хвилини його псують великий рот і якась асиметрія.

Фріна підвела темно-вишневі очі й подивилася на Нестора. Либонь, вона знала Кукольника. Та хто в Ніжині його не знає! Кращий ніжинський біліардист, гітарист, танцюрист, заводій усіляких грищ, хоч і в межах дозволеного. І якщо його великі блакитні очі сьогодні блищали дужче, ніж звичайно, якщо він випив з уланами келих шампан-

ського, — то це прощальний келих, один з прощальних келихів, за що його не осудить ніхто. Вчора він склав останній екзамен, за тиждень отримає диплом, чин по класу губернського секретаря й розпрощається навіки з оцими веселими уланами, з ніжинськими міщанами, з тополями, з Фріною.

Вона вже була від нього за два кроки. Враз мовби вітерець обвіяв Несторове обличчя, він задьористо усміхнувся й став на коліно, загородивши Фріні дорогу. Бринькнула гітара, чистий юначий голос вимовив перші рядки популярної пісні: «Твой дивный стан, твой стан прелестный мне снится в сумраке ночей». Греки остовпіли, їхні важкі лица стемніли до чорноти, а далі вони неначе по команді ворухнули плечима, ковзнули руками під сірі халамиди й посунули вперед. Під халамидами вони ховали ножі. Одначе, ступивши крок, зупинилися. Їх здивувало, що цей нахабний гімназист не втік, навіть вдавав, що не помічає грізних охоронців, — у нього за плечима стояли улани. По чистому довгастому Фріниному обличчю з рівним, класичним, таки грецьким носом промайнув промінець утіхи. Він затримався на повних чітких губах, заграв посмішкою. Дівчина враз оцінила ситуацію, можливо, їй лише раз у житті випадало покепкувати над своїми охоронцями, розірвати бодай одне вічко в сіті, якою її обплутав багатий старий грек. Фріна зачекала, доки Нестор доспівав пісню, величним королівським рухом відщепнула з грудей півонію й кинула співакові. Нестор впіймав півонію, поцілував її й підвівся з бруку. Улани заплодували. Фріна ще раз осміхнулася й пройшла повз нього. Охоронці посунули за нею, вони дивилися в землю, як загнані воли. Нестор провів дівчину поглядом, мить помовчав і важко, неначе здираючи з обличчя павутину, провів по ньому вузькою долонею.

— Сашо, візьми, — сказав, звертаючись до білявого низенького улана, в його голосі одлунював смуток. — Згадуватимеш мене, — й подав гітару, обкладену по краях слоновною кісткою. Улан розгубився.

— Візьми, Сашо, — повторив Кукольник, і голос його злетів до патетичних ноток. — Нехай вона... хоч іноді нагадує вам про Нестора Кукольника. Я ще не прощаюся з вами зовсім... Я люблю усіх вас щиро...

Нестор підвів і опустив обидві руки, поцілував кожного улана в чоло і пішов доганяти Миколу Яновського, що наближався до мосту.

— Що, Микошо, тинявся по базару? — сказав Нестор, і в голосі його забриніли нечувані досі нотки. — «Одтиняв-

ся. Що ж, з тобою, дружочок, я знаю, що робити далі. Пішов служити».

Микола махнув рукою.

— Як на мене — куди звелять.

— А куди ж тобі велять?

— У Пітер, друже мій дорогий. У Пітер.

— А хоч знаєш, як туди їхати?

— Нащо мені знати, на те є візник. Я й так помучився з цими науками.

— О, я завжди казав, що навчання небезпечно для твоєї голівоньки.

— Час моєї волі настав. Не хочу учитися, хочу женитися...

Вони баляндрасили, промовляли за Простакову та Митрофанушку, яких переграли добру сотню разів на гімназичній сцені. Нестор — Митрофанушка, Гоголь — Простакова; подивитися на їхню гру з'їжджалось панство з усіх навколишніх повітів. То був їхній обопільний триумф, а також хвилини найбільшої приязні, майже любові. Тоді Микола ставав урівень з Нестором. Коли ж кінчалася вистава, кожен займав відведене йому долею і ліцейським табелем місце. Нестору — на першій лаві першого учня гімназії, дошпетного в усіх науках — з ним не соромилися радитися навіть викладачі, — вправного на латині, французькій, німецькій, англійській, італійській мовах, улюбленця товаришів, а Миколі — на останній, ослячій лаві, потурмака, Таємничого Карла, як його прозивали гімназисти, який блукав закутками гімназичного саду або ховався у вітті кривулястого в'яза, видряпавшись на нього. Коли ж ця мавпа зіскакувала з дерева, вона могла перекинутися на будь-кого. Через те її боялися. Траплялося, Микола розкутурхувався, мовби перероджувався, і вже ставав у центрі живого виру, який кружляв садом або музеями та дортуарами¹ гімназії. Ставав веселим, дотепним, баляндрасив, кепкував незлобиво — найперше над собою, ходив по лезу двозначностей, але не переступав межі. Тоді він також ніби аж одмінювався лицем, воно пашіло й було розумне та гарне.

А потім знову замикався, ставав Таємничим Карлом. Можливо, в такі хвилини він ображався на самого себе, на власне блазнювання, а може, його точила якась важка думка, якась передчуття.

Щось владне, сардонічне оселялося в ньому, поглядало звіркувато примруженими очима. Тепер це був дивний, дивакуватий, навіть злий хлопець, який повертав злість собі в оборону. Микола не любив цього хлопця. Він любив іншого, того, який кохається в прекрасних віршах, відчуває в своїй

¹ Дортуар — кімната, в якій жили гімназисти.

душі щось велике й звершить те велике, інакше він нікому не потрібний. Цей благородний і світлий юнак заздрих ще іншому юнакові, Нестору Кукольніку, якому все давалося легко, завиграшки, який ішов життям, мовби пританцьовуючи. Ну хоча б і нині. Чи зміг би він, Микола, отако посеред вулиці заспівати Фріні романс? Він навіть грати на гітарі не вмів. Та з нього б просто посміялися. З маленького, кривоногого, носатого Таємничого Карла. Він ще жодного разу не підійшов до жодної дівчини. Звичайно, на світі є дівчина, яка покохає його. Мусить покохати. За прекрасну душу, за розум, за те, що він звершить. Це буде...

Знову фантазії, фантазії без кінця.

А реальна Настя, дочка мельника, в яку він трошки закоханий, виспівувала на містку батькового млина й махала верболозовою гілкою на качок, щоб не бігли до гімназичного саду. Настя здогадувалася, що отой дивакуватий панич її кохає. Здогадувалася й сміялася безжурно.

Вона сміятиметься ще довго при самій згадці про дзюбatego панича, який залазив на дерево й звідти, з гушавини, наглядав за нею. Вона прийде до нього... коли вже буде йому не потрібна. І він прийде до неї... тінню, голосом слави, й вона, гойдаючи внука, сумно осміхнеться. В житті майже все приходиться пізно.

А поки що він намагався вірити, — хоч і не вірилося, — що його покохають. Бо ж знав, що йому долею відпущено не менше, ніж Нестору, хоч той вельми вправний у всіх науках. Микола не знав, що про нього думає Нестор. Той ніби й не гордував ним, як Любич-Романович, але й у дружбу не напрошувався. Найчастіше поміж ними лежала сутінь, а то й повівав холодок, схожий на той, який повіває з яру напровесні. Микола здогадувався, що Нестор взагалі скупий на почуття, хоча й зривається на патетику та цілує всіх.

Вони вийшли на міст, загороджений гарбою з сіном, у якої вломилося заднє колесо. Сонно ремигали воли, два дядьки у полотняних штанах чухали потилиці.

— Я ж казав — не доїде, — скрушно насунув на очі шапку маленький чорненький селянин і сплюнув через бильця мосту у воду.

— Чого ж не поміняв, коли такий розумний? — мовив другий, високий, статечний, з пишними козацькими вусами.

— Так ошинував недавно. Якби цю шину та на добре колесо...

— Якби до цього тулуба та розумну голову.

Кукольнік та Гоголь зупинилися. Кукольнік хмукнув, і статечний дядько сказав суворо і з гідністю:

— Проходьте, паничі, нічого вам носи в коломазь мицяти.

Нестор зареготав:

— Так он хто вигадав колесо. Отой у драній шапці. А нам казали — римляни...

За мостом дорогу хлопцям перейшла молодиця з відрами уповні. З човна, що крутився на вузькому плесі, загірбали одним веслом, щось до них гукали чепурненькі дівчата, міщаночки, мабуть, запрошували покататися. Кукольник невиразно махнуо рукою, одна з дівчат показала їм кінчик язика. Хлопці пішли далі. І вже позаду лишилася гарба з поламаним колесом, і молодиця з відрами, і дівчата в човні, який крутила річка, й плинула вселенська ріка життя, але їм обом здавалося, що воно залякло, замерзло й тече тільки там, у голубому мареві далекого Петербурга, де всі будинки величні й красиві, з позолоченими дахами, де вулиці прямі та широкі, де люди благородні, чесні, світлі думками й високі помислами.

Вони не пішли по Гімназичній, а повернули на стежку, яка вивела на широку галявину парку. Коли навчалися в молодших класах, любили приходити на цю галявину, — тут простір, висока трава, тут можна пограти у квача та м'яч. Зараз траву скосили, зеленіла молода отавка, поміж якою жовто горіли тисячі розквітлих кульбабок. Пахло дикою м'ятою, дроком, повітря було насичене радісною тривоогою.

Кукольник зненацька зупинився, впав у траву й розкинув руки. На зеленому тлі контрастував білий комірець з-під чорної хустки, якою була оповита шия, біліло крейдяною блідістю обличчя. На нього спадало крило волосся. Гарний був зараз Нестор, простий і щирий, навіть мовби беззахисний.

— А що, — сказав він, — якби ото справді — викрасти...

— Кого? — запитав Микола і присів біля нього.

— Ту дівчину, гречанку, викрасти — й гайда, сховатися десь у Таганрозі.

Він засміявся. Бо ні трішечки не вірив своїм словам, ніякі сили світу не змусили б його навіть за таку красу проміняти свою мрію, якій вірив, як Божому велінню. І Микола зрозумів це й посміхнувся відверто змовницьки.

— Боже мій, Боже мій, Микошо, — заломив за голову руки Нестор, — а може, ми ще пошкодуємо... Безмрійні літа... Ми зовсім не вмiли їх цінувати. Пробіжимо, як пробігли через оцей сад, не помічаючи ні запахів, ні кольорів. Поглянь на оцю жовту квіточку. Здається, яка вона тривіальна. А теж має свій сенс. Смiшне оте все — наші сварки, альманахи, грища, — смiшне та гарне. Не знаю, хто із філософів сказав: ми

не вмiємо насолоджуватись життям, ми дуже часто отруюємо його заздрiстю, ревнощами, злiстю. Я, Микошо, найкращi свої години провiв отуто, над рiчкою. Було, сяду й дивлюся на зорi. А вони клiпають i клiпають, дивляться на мене, а я такий маленький, i так менi стане убого, сумно, а разом з тим гарно. Зрозумiв це аж тепер.

Кукольник розчулився. Його серце відкрилося назустрiч Яновському й повiяло приязню, й затеплила в очах любов, йому аж стало шкода свого театрального партнера та суперника по вiршах, i побажав йому добра, — вiн теж, оцей маленький, носатий i смiшний Микоша, рветься у великий свiт, пошли, Боже, i йому його крихти.

— Давай там, у Петербурзi, триматися купи та не забувати старої дружби, — сказав Нестор.

Щось шире проглянуло в його обличчi, освітило усмiшкою, засвiдчивши, що в кожній людинi довго-довго, а в декому й до старостi, живе дитина, й, мабуть, то найбільше її багатство, а не те, що надбає потiм: вченiсть, чини, вмiння приховати свої думки та почуття. Вони обнялися, й Нестор поцiлував товариша в чоло. В цю мить вони любили один одного. Микола хотiв щось сказати, та його слова заглушив тупiт коней: по мосту пробiгли улани, копита стукотiли врiзнобiй. Нестор зiрвав жовту квіточку кульбаби й довго дивився на неї.

— Цвiте собі й цвiте, а потiм хух — i облетiла.

Щось незрозумiле робилося з Нестором, всезнаючим Нестором, який i з Богом розмовляв неначе з рiвним, неначе з гiмназичним начальством, патетично пiднимаючи вгору лiву руку.

Стежкою через луг бiг бiлоголовий кучерявий юнак, з вигляду хлопчик, милий i нiяковий, Євген Гребiнка — улюбленець професорiв i гiмназистiв, учасник усiх вистав, у яких грав дiтей та пiдлiткiв, i дописувач обох альманахiв — аристократично-iронiчного Кукольникавого «Парнасского навоза» i претензiйного, хоч i трохи скромнiшого «Метеора лiтератури», зорганiзованого Яновським-Гоголем. Хлопчик — i не хлопчик, пiдпарубчак, у його чистих очах вже притаїлося якесь знання про свiт i людей. Юнак чемно привiтався й шанобливо схилив на плече кучеряву голiвку. Кукольник покрутив у руцi жовту квіточку й удавано серйозно, в незгодi з очима, якi свiтилися веселими вогниками, сказав:

— Ну ось, Євгене, приходить час нашої розлуки. А ти так-таки й не сказав, чию поезiю бiльше любиш. Умiщуєш свої вiршi i в «Парнасском навозе», i в «Метеоре лiтератури». ...Що, ласкаве телятко...

— Я люблю Пушкіна, — не вагаючись, відповів Гребінка.
Кукольник посміхнувся:

— Це ти скажи Нікольському. А ми всі любимо вірші
Пушкіна.

І, хоч покривив душею, Гребінка йому не заперечив.

Поезії Пушкіна, що вряди-годи добивалися до Ніжина в альманахах та журналах, професор словесності Нікольський розносив у друзки. Хіба можна ці віршики порівняти з поезіями Державіна або Сумарокова! Там — боги й небожителі, герої і високі пристрасті, а тут — дрібненькі людиці зі своїми сірими клопотами. А штиль! «Онегин, добрый мой приятель...» Приятель! А ще ж «Вдали рассыпанные хаты». «Пхе», — вимовляв за ним і Нестор і підносив угору ліву руку: «Дурачество ведет амура». Але зараз, мабуть, в ім'я дружби, майбутнього, він трохи покривив душею.

Кукольник не полишив гри:

— Тоді скажи мені інше: за ким ти дужче нудьгуватимеш, за мною чи за паном Микошею?

— А чого мені нудьгувати? — щиро здивувався хлопець. — Гриша і Вася не їдуть. А потім, тепер я зможу зіграти Митрофанушку. А може, и Простакову. І укладу свій власний альманах.

— Ага, значить, позбуваєшся конкурентів, — засміявся Кукольник.

Юнак трохи зніяковів, почухав рукою за вухом і мовив:

— Не те щоб позбуваюся... Я укладатиму по-своєму. І гратиму теж. Крім того, — змружив у іронічно-хитрій посмішці очі, — коли мама мене запитувала, кого я дужче люблю, її чи тата, тато казав, що так запитувати негарно.

— Щира душа, — поплескав його по плечу Нестор. — Будь таким завжди. І йди своєю стежкою. — Й таки не стримався, урочисто подав йому квітку кульбаби: — Візьми на згадку про цю зустріч. Кажуть, жовтий колір — на розлуку. Нехай він буде всім нам на славу.

Євген узяв квітку, крутнувся на одній нозі й побіг. А далі вчинив зовсім по-дитячому: одбігши на чималу відстань, зупинився й гукнув:

— Я люблю вас обох!

— За віщо? — тепер уже щиро здивувався Яновський.

— За все... За те... За правду. — І вчесав, аж трава зашвистила під ногами. А Нестор і Микола зглянулися, й чистий, жертвний вогонь спалахнув у очах обох, і вони аж похилилися один до одного. Висока, крута хвиля піднесла їх високо-високо, понад цей сад, понад гімназію, понад світ. Вони мчали на її запіненому гребені, взявшись за руки,

сміливі й горді, сповнені поваги та любові один до одного. Вищого, крутішого злету вони не знали ніколи й, мабуть, не зазнають уже до кінця життя. Над їхніми головами ходили чорні хмари, миготіли блискавиці, буря хилила долу старі липи гімназичного парку, а вони йшли навстріч їй, несучи в грудях таємницю, яка зігрівала, сповнювала відвагою та силою молоді гарячі серця. Власне, це не була таємниця, усі в гімназії знали про їхнє змагання з цілим синклітом інспекторів, наглядачів, усіляких ревізорів, які вичитували, винюхували, виловлювали крамолу, аби вбити той дух, який запанував у ній з появою професорів Белоусова, Шапелинського, Зінгера та Ландражина. І ось вони, Нестор Кукольник та Микола Яновський-Гоголь, були поборниками того духу, а їхні серця, либонь, тими куточками, звідки той дух не могли вистудити холодні північні вітри.

Гаразд усвідомлюючи це, оповиті гордощами та ніжністю, вони сплели руки й міцно, суворо та просто, без лицемірства й патетики поцілувалися. І небо доторкнулося до їхніх душ, і святий вогонь розлився по їхніх жилах.

І далі, тримаючись за руки, повільно пішли через старий англійський, трохи запущений сад до монументальної білої будівлі, яка обіцяла їм прихисток ще на тиждень. В цю мить їм обом страшенно не хотілося йти туди. І не тільки тому, що ці високі коридори, ці стіни обридли до огиди, а ще й через те, що знову ж таки усвідомлювали: сонце заходить за ці білі колони назавжди. А це ж таки їхній дім і їхня колиска. Не важко було передбачити, що надалі місця пророків під високою арковою стелею займуть провінційні кухарі від філософії й крамарі від поезії мірятимуть вірші аршином для полотна.

Микола та Нестор зайшли до гімназії. У коридорах, музеях і дортуарах — порожнеча, пустельність і мовби якась напруженість. Так буває в будинку, з якого пожилці збираються виїжджати. Ні, немає ніякої напруженості, ніякого перестрашу. Все вже позаду — нудне зубріння грецької та латини, уроки танців, які Микола люто ненавидів, і уроки фехтування, які ненавидів ще дужче, — він любив фехтувати на словах, а ще любив заховатися в куточку саду та міряти, мріяти. І світ тоді обертався в ньому, як велетенське колесо. За те фехтування його любили, ненавиділи, шукали з ним дружби та гребували ним. Але тепер усе те йому бай-дуже.

Хлопці піднялися по сходах на третій поверх і, перш ніж розійтися по своїх дортуарах, ще раз міцно потиснули один одному руки.

На місто вже впали сутінки, в кімнаті по кутках обсілися, як старі квочки, тіні, й Яновський запалив свічку. В дзеркалі над рукомийником, що стояв у кутку, відбилися кімната і маленька зігнута постать біля вікна. Праворуч, у сусідньому дортуарі, де жив Коля Прокопович, чулося якесь поскрипування — либонь, майбутній гусар виконував вечірні гімнастичні вправи, гартував тіло, а дух у маленького Колі міцний, це Яновський знає гаразд. Сам Коля добрий, тихий і ніжний, як дівчина, все намагається якось примирити Миколу з Ріттером і Любич-Романовичем, і взагалі він, мабуть, прийшов у світ для того, щоб усіх мирити, заспокоювати, улашувати. Коля Прокопович, Саша Данилевський, Петро Редкін — все їхнє товариство, ну, ще Базілі — маленький чорний Базілі, твердий і непоступливий, мов кремій; високий духом, спрямований на мету, як стрілка компаса на магнітний полюс. Таким він був од першого дня приїзду в гімназію — маленьким мужем із сталевим серцем, — таким і залишився.

Микоша пам'ятав себе переполюханим горобеням, викубленим із кожухів та кирей, у які його закушкали вдома, він втягував голову в плечі й боявся підвести очі, поки на нього не набрів Саша Данилевський, з яким був знайомий раніше. Звідтоді почалася дружба з Сашею. Не погасла вона й досі. І з Колею, і з Базілі. Нині в це багаття падають останні підгребені хмизини. Так, вони ще всі разом, наче одна сім'я — і Яновський, і Прокопович, і Базілі, і Редкін, і Кукольник, і навіть Любич та Ріттер. У сім'ї, як відомо, є всякі діти. І водночас солоний вітерець вже потягнув з долинки, обвіяв їхні груди сіверко, вони ще пливли на одній крижині, але вона вже розкололася, уламки почали розходитися врзнобіч. Вони вже знали, що їхня дружба добігає краю. Було сумно й незаптишно. Сумно й радісно, і сльози наvertsалися на очі, хотілося вибігти та обняти кожне деревце в парку, поцілувати кожен листочок, хотілося перед кимось каятися, комусь вилити душу. Серце й далі палало дружбою, і згадувалися ночі, коли потайки від інспектора і наглядачів прокрадалися в дортуари один до одного, й читали вірші, й звіряли таємниці, й плакали, й думали, що вони вічні і їхня дружба теж вічна, й незначенність дружби наливала силою, а розум проти волі карбував, що в кожного своя дорога, вони, ті дороги, десь можуть перехреститися, а можуть не перехреститися, й треба дивитися тільки вперед — у важкій дорозі ніхто не допоможе, всілякі сентименти лише заважатимуть здобувати перші шаблі. Правдивий, злий розум панував над серцем. Одначе воно виривалося, щось тривожне, шемке переливалося в ньому, попереду відкривалася блакитна далина, й хотілося мерщій ві-

діпхнутися од крижин, на яких вимахували руками товариші. «Ну ж бо, хто кого пережене».

Сутінки погустішали, полум'я свічки гойдав вітерець, який повівав із саду. Свічка стояла на двох товстих зшитках, на яких великими літерами було написано «Книга всякої всячини». Ця книга спочатку задумувалася Яновським як альманах, але потім сталося так, що в ній тільки він укладав записи, через те й тримав у кімнаті, збирався забрати з собою. Туди записував уривки з «Енеїди» Котляревського, і почуті на базарі билиці, і українські слова, які одразу ж перекладав російською мовою. Він розумів: така книжка тут, у гімназії, нікому не цікава. Й лише останнім часом закрайками розуму почав схоплювати: це вельми серйозна книжка. Казки, легенди, які позаписував, часом тривожили уяву дужче, ніж романи Вальтера Скотта. Ніщо йому не віщувало, що з цієї книжки виросте сам, що оті дві оправлені телячою шкірою папки і є двома крилами, на яких злетить, але останнім часом почав ці папки берегти.

Микола похапцем переставив свічку, розгорнув зшиток. Ось ті найзаповітніші думки. «Як важко бути закопаним разом з творіннями низької невідомості в мертву німоту!.. Але ж це ще не життя. Це тільки підготовка до життя: справжнє життя на службі — там подвиги». «Бути в світі й не означити свого імені жодною прекрасною справою...»

Миколу біла лихоманка. Він почував, як щось одмінилося в його душі, вона перейшла — вже перейшла — в якусь іншу субстанцію, в ній бродять неясні струми й подзвонюють ключі до таємниць, незнаних раніше. Серце налилося силою, там теж подзвонював метал, юнак почував цю силу просто фізично, аж ставало страшно: підведеться трішки — й дістане неба.

Тільки от... Якою справою він може означити своє існування? Знанням римського та натурального права? Так, право він знає. Знанням чужоземних мов, латині, географії? Ні, там ворота перед ним зачинені. Ха-ха-ха, може, правду сказав дядько, Онуфрій Іванович: «Основне — хороший почерк, а все інше прикладеться само». Дядько — великий жартівник. Щоб розпростати крила, потрібен простір, чисті й могутні струмені. Крила в нього є. А потоки... їх потрібно шукати. І все-таки, якою справою він вже сьогодні може означити своє буття? Поки що тільки «Ганцом Кюхельгартенем» — поемою про хлопця, такого ж, як і він сам, котрий поривається в неозору далечинь, до високої мети. Людське життя — це політ у високість, до сонця, до зір, о, як він часом жалів усіх отих крамарів, кухарів, орачів, які

наче прип'яті до свого порога й нічого за ним не бачать, і нічого не прагнуть. Їхні імена ніколи не означаються великими діяннями, а їхні хрести загубляться серед тисяч подібних. «Бути в світі й не означити свого імені жодним прекрасним діянням!» Ні, тоді краще не жити. І він гаряче прошепотів:

Все решено. Тепер ужели
Мне здесь душою погибать?
И не узнать иной мне цели?
И цели лучшей не сыскать?
Себя обречь бесславью в жертву?
При жизни быть для мира мертву?..

Прискорено й натхненно билося серце. Спазми стискали горло. Він глибоко увібрав повітря.

Зненацька його погляд упав на банку московських цукерок, накриту «Опытom риторики» Блюма, він підняв «Опыт риторики», однаке цукерки не взяв, опусгив книгу на банку. Прислухався. За стіною перестало гуркотіти, впала глибока, приколихана віковими липами тиша. Й тільки якесь ритмічне шамотіння порушувало її. Микола здогадався, що ще хтось також читає вірші. Хто б то? Звичайно, Нестор. Хлопці казали: його «Тасс»¹ такий товстий, що ледве влазить у чемодан. Нестор теж їде до столиці не з порожніми руками.

...Туда, туда, в страну небес
Из этого спешу я света, —

пригадалися Миколі рядки із «Тасса», які Нестор не раз читав зі сцени. Йому аж жаром обсипало чоло — такі ці рядки були співзвучні його власному настрою і настрою його Ганца. Але чому дивуватися — всі вони плекають честолюбні наміри, всі їдуть завойовувати столицю. І Нестор попереду всіх. Миколі часом здається, що Кукольник — повний нездара, іноді ж, надто коли той читає сам, його рядки лунають як одкровення.

Нестору все дається легко, проте він сам не легковажний. О, він стратить життя, але свого досягне. В ньому багато бравади, гри, але за тим — несхитна віра, жага, працьовитість. А ще — тверезий розрахунок. Он як він розпочав свого Тасса: «В пустыне нашей литературы не видим караванов, богатых числом и внутренним достоинством, напротив, в Мекку литературной славы надо прокрадываться и во весь путь молить Аллу, да укроет одинокого путешест-

---

¹ «Торквато Тассо» — поема Н. Кукольника.

венника от хищных взоров невоздержанной критики». Справді, караванів на горизонті мовби й не видно. Але є верблюд, — Микола усміхнувся власному дотепу, — який долає шлях сам і несе на горбу стільки, як цілий караван. Диво, що його не бачить Нестор. Чому він глухий до поезії Пушкіна? А може, просто підлещується до Нікольського? Микола ж ковтає ті поезії, як цукерки... Он вже лишилося на дні банки. І чекає не дочекається петербурзьких альманахів. Це він, Белоусов, прилучив його до цієї поезії, це він відкрив її красу, її гармонію. Це він уперше показав йому... Власне, Миколі Григоровичу він завдячує всім. І не тільки він. Белоусов здер полуду з очей гімназистів, заговорив з ними як з дорослими, а не хлопчачками, і скрізь його міркою була правда. «Правда людини належить кожному з нас, як істотам чуттєво розумним, — сказав він на першій лекції, — належить хоча б через саме існування наше в чуттєвому світі. Ці права природні для людей — всіх у безумовній їх рівності. Скривджений має право покарати того, хто його скривдив. Якщо й цар несправедливий та не розумний, то і його можна й потрібно прогнати, а то й знищити!» Микола ніколи не бачив, як крутиться гарматне ядро, не чув його шипіння та свисту, але в ту мить йому чомусь здалося, що саме до них у клас воно залетіло й крутиться дзигною, і сизий димок лоскоче ніздрі. Озирнувся: інші гімназисти теж повтягували голови в плечі. «Ми щасливі тим, — мовив по паузі Микола Григорович, — що маємо іншого государя». Чомусь ніхто не повірив у ширість цих слів, усі припишкли й уникали дивитися один одному в очі. Були здивовані, спантеличені, настрахані. Професор і далі вів їх такими стежками, що дивитися під ноги й думати, на яку кладку ступати, не було коли. «Байрони ходять і по нашому саду». Байрон, Міцкевич, Пушкін... Ці імена вони вперше почули від Миколи Григоровича, а не від професора Нікольського, хоч Нікольський читав словесність, а Белоусов — римське і натуральне право. З Байроном, Міцкевичем, Пушкіним в одному товаристві в ці дортуари та музеї прийшли Вольтер, Кант, Руссо, Гельвецій, Монтеск'є, Ланк. Професор учив своїх вихованців мислити, мислив разом з ними. «Уряди намагаються виховати юнаків відповідно до своїх потреб». Уже незабаром Микола зрозумів, що уряд не тільки відповідно виховує юнаків, а й стежить за тим, як їх виховують. Для цього в нього є свої засоби. «Кожен таємний заклад, який володіє безмежною владою, веде до збільшення зловживань. Інтереси держави вимагають знищення таємної поліції». Якої держави — Бе-

лоусов не сказав. Усі таємні поліції погані, людина там не належить сама собі, не звіряє свої дії та помисли з власною совістю, а звітує вищому начальству. По цій сентенції Белоусов розвів руками й додав з пісним виразом обличчя: «Зрозуміло, йдеться про інші держави». Белоусов неначе у воду дивився. А може, вже тоді він бачив у ній своє власне відображення. Хтось із гімназистів служив у поліції. Хтось потай записував усе сказане Миколою Григоровичем. Либонь, не записував, а намагався запам'ятати. Потім їх усіх допитували, чи такі слова казав професор і чи з таким виразом обличчя. Допитування триває донині. Вже рік у гімназії працює комісія міністерства внутрішніх справ. У конференцію офіційно доніс професор Нікольський.

Нікольський, Білевич, Мойсеєв, Ієропес, отець Волинський — всі вони люто ненавидять Белоусова, і Ландражина, і Зінгера, й це давно знають гімназисти, й віддають свої симпатії останнім. «Свіжий вітер з моря», — так назвав лекції Белоусова, Ландражина і Зінгера Нестор Кукольник. Понад два роки ведеться запекла війна між професорськими таборами. І як же кепсько почувалося в цій війні гімназистам. Надто тим, хто сподівався на вищий чин та на медаль. Щоправда, є такі, котрі од першого дня цієї «столітньої війни» стали під вилинялі штандарти Нікольського і Білевича. Одначе й вони заприсяглися на маленькому срібному хресту, що не доносили в конференцію. Гімназисти, коли приїхала комісія, знищили конспекти лекцій з натурального права. Навіть Любич і Ріттер спалили свої записи. В руки комісії потрапив конспект Кукольника, який на той час хворів. Кукольник свій конспект переписував з конспекту Гоголя. Це знали всі гімназисти й саме так посвідчили комісії. Пізнього вечора зійшлися під «дубом Цезаря» Микоша та Нестор. Довго не могли придумати, що їм робити, а тоді Нестора осінило, й він сказав, що Яновський має дати таке свідчення: Белоусов пояснював і диктував по книзі, Микола писав з його слів, а Нестор, переписуючи, вносив від себе доповнення, деякі сторінки писав сам. Йому мають повірити. В гімназії знають, що навіть професори часто радяться з ним і що він читає гибель усіляких книжок.

Кукольник умів сперечатися так, що професори на нього ніколи не ображались, навпаки, ставили його за приклад того, як потрібно дошукуватися істини та вести дискусії. Жодних дискусій не допускав лише отець Волинський, найпростіші запитання гімназистів перекреслював помахом оклецькуватого пальця: «Анафема». Законівчителя, протоієрея отця Волинського ліцеїсти бояться всі без винятку. Власне,

мовби нічого особливого в панотцеві Павлові немає, звичайнісінький піп — ніс картоплиною, лисина на потилиці, на грудях величезний срібний хрест з розп'яттям, але в очах в'язка чорнота і хижа пересторога. «Чадо моє», — скаже люб'язно, а в Микоші язик присохне до піднебіння. Всі ці роки він подумки змагався з панотцем, але так і не переміг його. Він і далі змагається з ним, і настане час, коли в страхові й покорі вернеться до нього. «Чадо моє...»

Отець Волинський сказав, що вина Белоусова страшна — він відкидав божественне начало філософії. Невідомо, чи повірила Нестору та Миколі комісія, але їх викликали багато разів. Хлопці стояли незрушно. Саме так, як стояли, обійнявшись, під «дубом Цезаря». Двоє сердець тоді билися, як одне, й гарячі струмені пробігали з Несторової руки в Микошину. Вперше перейнялися один до одного симпатією, забувши неприязнь, сварки, літературне суперництво. Микола відчув, як солодке хмільне тепло заповнило всю його істоту, їхня жертвність робила їх неймовірно благородними і сміливими, отако, взявшись за руки, вони могли ступити в прірву. На тому вони стояли, на тому стоять і донині. І це високо підносить їх в очах всього товариства.

Миколі найдужче настирився огрядний білявий слідчий із сизими очима — такий білявий, наче його викупали в сметані. Він жодного разу не гримнув на Миколу, навпаки, розмовляв з ним ввічливо, кілька разів навіть по-батьківськи клав на плече руку, й вона була важка, як правиця камінного командора. Ох і важко було витримувати ту руку й слухати скрадливий м'який голос: «Перед вами — чудесне майбутнє. Я хочу вам допомогти. Ми всі щиро служимо царю та вітчизні й маємо за честь служити їм. Ось ви отримуєте чин. Станете державним мужем. Широка дорога стелиться перед вами. Не оступіться, юначе, на самому початку. Його величність чекає від вас відданої, подвижницької праці, чесності. А ви ось зараз... Не від мене ви утаюєте правду, а від нього». Миколині плечі обсіпало морозом, а серце згнічувалося в малесеньку грудочку, щось поривало його назустріч ширим словам цього чоловіка, але згадував Белоусова, товаришів і мовчазно схилив голову. «Ну, подумайте, подумайте, приходьте до мене на Міліонну, дім купця Трофимова, ось я записав адресу на папірці, щоб не забули».

Микола на Міліонну не пішов. Не пішов і Нестор, увечері вони показали один одному папірці й порвали їх. Вірили, що чинять справедливо, віддано дивилися один одному

в очі, одначе, тільки-но розходилися по кімнатах, слідом заходив на м'яких котячих лапах страх, сідав біля узголів'я і починав безголосо нявкати.

І тепер Микола раптом подумав, що його дні отут у Ніжині летять, як останні листочки з осіннього дерева, й що кожен з них повинен бути відданий своєму старшому другові. Тільки йому... «Куниціну дар сердца и вина...» — червоно спалахнули в пам'яті пушкінські вірші. Так, Белоусов — це його Куницин, і він до кінця життя пронесе в серці вдячність і любов до нього.

Він накинув на плечі сюртучок, одягнув кашкет і вийшов з кімнати. Сторож-швейцар, військовий інвалід Климентій, байдуже провів його очима: випускники гімназії користувалися правом вільного входу й виходу, чимало їх жило не на пансіоні, до екзаменів вони готувалися групами. Микола обійшов круглу клумбу перед входом, перейшов міст. Ніч була м'яка й тепла, місяць ще не зійшов, але в небі густо сяяли зорі. В річці сплескувала риба. Гостро пахло липою, медвяний дух цвіту огорнув усе місто, він був густий, древній, і Миколі хотілося увібрати його в себе. Ба, не вбереш. Це запах вічності, вона скрізь, у кожній билиночці, в кожній порошиночці, але вони самі по собі, а він сам по собі. І вічний плин ріки, й сплески риби. І вічні шепоти закоханих під тином. Проторохтів по мосту віз, хтось втомлено нокав на коні, на мить запах кінського поту поглинув запах липового цвіту, відтак липа знову запанувала на всю округу. Десь на Магерках співали дівчата. Микола пішов некрутим узвозом на гору, на площі повернув на Стефано-Яворську, за кілька хвилин попереду замачали під зорями мідні бані Благовіщенського собору, здавалося, вони зависли в повітрі. Серце закалатало дужче: із сивої бузкової піни визирнув чепуренький будиночок з верандою, од веранди в темну глибіню тягнувся яблуневий сад з посипаними піском доріжками. В будиночку, окрім Белоусова, квартирував Базілі, Микола іноді приходив до нього й, траплялося, одважувався зайти до професора. Одного разу професор прогулювався з ним доріжками саду.

На веранді горів каганець, жовтуваті відсвіти падали далеко в сад. Микола зупинився під в'язом, йому здалося, що поміж дерев хтось ходить. Справді, звідтіль, із глибини саду, причувалися кроки, відтак з хисткої темряви впливли дві білі постаті. Дві білі сорочки, дві постаті, які злилися в одну: ішов Микола Григорович, обхопивши за плечі Нестора Кукольника. Нестор щось палко говорив, Белоусов схитував головою в лад його словам, потім пролунав тихий

сміх. Миколі неначе відро води вилили на голову. Стало кривдно на самого себе, що запізно приніс вчителєві слова вдячності, й заздро, що це не його обіймає за плече Микола Григорович, не його гарячу руку стискає в пітьмі.

Він, звичайно, може до них підійти. Одначе це, либонь, буде зайвим. Та й не зможе він при Несторові сказати Белоусову все, що вимріяв ночами, що вироїлося в серці.

Гарячі слова, готові зірватися з язика, вичахали, звіювалися попелом на душу.

Постаті здаленіли у глибині саду. Микола вийшов з-під шатрища в'яза й тихо побрів вулицею до Ліцейського мосту.

...Ще помах, ще, ще. Білі рукави сорочки — неначе крила. Нестору й справді здавалося, що він летить. Понад садом, понад Ніжином, понад землею. Це Белоусов спонукав його до польоту. Напророкував політ високий і стрімкий. «Я не хотів вам, Несторе, казати раніше, аби у вас не закрутилася голова, сьогодні скажу: у вас — талант. Світлий і чистий, ну, звичайно, вибачайте, поки що в ембріоні. Талант потрібно розвивати. Все залежить од самої людини. Як високо вона зможе підняти себе. Свій дух, свою мисль. Читайте, думайте... Багато читайте. Піднімайте себе до найвищих вершин. До Шекспіра. До Пушкіна. Але не губить з поля зору землю. Пильно придивляйтеся, що діється на ній. І про це пишть. Пишть правдиво та пристрасно. Не шкодуйте почуттів, не заощаджуйте серця. Приготуйтеся до труднощів. Крізь бурю, крізь дощ та сніговицю — вперед і вперед. Ви бачили, як летять у завію журавлі?»

Нестор не бачив, як летять у завію журавлі. Він летів сам. Через площу, через міст (здається, він не торкався ногами мостин), через сад. У саду сміялися сови. Вони жили в дуплах старих лип і саме вчили літати малих совенят.

Ще один помах білих довгих крил — і він на верхній приступці сходів. Климентій відчинив двері. Одначе чомусь не відступив убік, не пропустив до помешкання, а зиркнув спідлоба, почухав покаліченими пальцями лівиці перенісся й сказав:

— Паничу, до вас приїхав брат. Чекає на вас у «Паризі». У сьомому номері. Просив, щоб прийшли безпремінно ще сьогодні.

Нестор аж розтулив у подиві рот:

— Брат? Платон? Павло?

Климентій стенив плечима. Чекав, коли Нестор піде, щоб зачинити двері. А Нестор все ще не міг рушити з місця. Платон чи Павло, однаково їхній приїзд незрозумілий. Що могло привести когось із братів до Ніжина? Якби

збиралися приїхати, повідомили б заздалегідь. Неблизький світ — з Вільно, з Петербурга. Павло — професор гімназії у Вільно, він гаряче молиться Богу, вдумливо читає загальну історію, любить словесність і підтримує Несторові починання на стежі літератури. Платон — управитель маєтків Новосильцева, радника і в свою чергу управителя маєтків його імператорської величності. Кличе брата на широкі маршові сходи чиновницької служби, обіцяє свою підтримку, ще й натякає, що Нестор ступатиме через одну, а то й через дві сходинки. Обидва шляхи звабливі, й аж крутиться голова у передчутті близьких перемін.

Швейцар «Парижа» — найкращого ніжинського готелю, одначе обдертого, як і всі провінційні готелі, не одразу впустив Нестора — запідозрив, що гімназист добивається до якоїсь провінційної панії, яка призначила студентові тут потаємне побачення. «Молоді ви, юначе, швендяти ночами по готелях». Одначе почовгав у сьомий номер, звідти поспішив притьма.

Платон — високий і дебелий, останнім часом обважнів тілом, округлів лицем, на голові пробилася стежинка пролисини (все це в одну мить із сумною ніжністю відзначив Нестор), витер рушником масні пальці — саме трощив сухі грецькі ковбаски, запиваючи німецьким пивом, — широко розкинув руки для обіймів. Брати — надзвичайно схожі, тільки в Нестора — голова маленька, риси обличчя одухотворені, хоч і крупні, як у Платона. Особливо живі в нього очі — великі й глибокі.

— Ну й захарчували тебе, — сказав після бурхливого, але короткого вітання Платон. — По очах бачу — голодний. Десь тинявся до півночі, а де... ну, ясно ж: «Вы прощайте, губки славные», — і по-доброму покивав пальцем з рожевим нігтем та важкою золотою каблучкою.

— Ну-ну, не червоній, сам був молодий... Та ще й зараз дороги не попсую, — і засміявся трохи цинічно.

Платон і справді трохи цинік, одначе цинік веселий та добрий, за це його люблять в столиці й прикохують не тільки столичні красуні, а й високі чиновники. Такі, як Новосильцев. Одначе Нестору здалося, що нині Платон засміявся трохи нещиро.

— Що сталося? — все ще стоячи посеред кімнати, запитав Нестор. — Чого ти приїхав? Тебе послали до цих країв із високим дорученням?

— Ти спочатку поїж, — відвів убік великі, трохи волячі (єдиний гандж у брата) очі Платон. — Легше буде говорити. Пунш, шампань чи пиво? Вже ж вмочаєш губи?

Нестор повагався.

— Пива.

У склянці зашипів пінявий напій. Велика лампа під зеленим абажуром, що висіла над столом, чомусь заблিমала, й Платон підвівся, викрутив гніт, від того в одну мить по-світлішало в кімнаті, здалося навіть, немов розсунулися стіни в полинялих шпалерах.

Нестор пив пиво, але до їжі не торкався. Платон хлюпнув у свій келих вина, мовчки випив. Незрівнянний складач тостів, мав би хоч щось сказати при тому — випити за зустріч, за здоров'я молодшого брата, який переступає поріг юності. Платон поставив келих і раптом прикро, твердим поглядом вперся Несторові у міжбрів'я. Несторові стало незатишно й мультко від того незвичайного, аж ніби незнайомого погляду.

— Приїхав я до тебе, — повільно, розтягуючи слова, сказав Платон. — До тебе — дурня.

Нестор тіпнувся, напружився, його довга шия витягнулась, і на ній запульсувала жилка: тінь-тінь-тінь. Він хотів підвестися, але Платон зупинив його владним помахом руки:

— Сиди. І слухай. Погляньте — він образився. Був би живий батько, він би... — й стиснув кулаки.

Нестор рідко коли згадував батька: йому було дванадцять років, коли батько, ректор Ніжинської гімназії вищих наук, раптом гірко засумував, почав усамітнюватися, а потім викинувся з вікна третього поверху й розбився на смерть. Диво: Нестор його чомусь мало пам'ятав, довговидий неусміхнений чоловік на портреті, що висів у кабінеті в Павла, жодним чином не поєднувався в його уяві з образом батька. Нестор просто не знав, схвалив чи не схвалив би він його вчинки. Про батька в гімназії говорили як про першого ректора, що віддав чимало сил та енергії, аби відкрити у глухій провінції такий високий навчальний заклад, а ще як про дуже освічену людину, вихователя великих князів — синів та дочок імператора, а от яким він був у житті — правдивим і добрим; лагідним чи суворим, ведмідкуватим — Нестор не знав зовсім.

— Несу перед його пам'яттю відповідальність за тебе...

— Не неси, — буркнув Нестор. — Допомагав — спасибі. Ось матиму кандидата, класний чин...

Платон нахилився над столом, простягнув уперед руку, і оклецькувати, пещені пальці його правиці враз сплелися у велику загогулисту дулю.

— Ось що ти матимеш!

Нестор відхитнувся. Це було несосвітенно. Цей грубий мужицький жест світського столичного чоловіка спантеличив його і вкинув у перестрах.

— Чому це не матиму? — тремтячим голосом запитав він.

— Мовби не знаєш. Сморідець з вашого Ніжина потягло аж до Петербурга. Кого ти прикриваєш? Ух, вогонь самопожертви! За друга — в пекло! А той друг трон підгризає. Так, так, не витріщай очей. Догралися, дострибалися. Не одержиш ні чину, ні медалі. Запруть писарчуком у якусь Загорулівку.

Несторове серце пронизала крижана голка. Він почув, як від обличчя відринула кров, як налилися свинцем ноги.

Платон підвівся, закрокував по кімнаті. На протилежній стіні гойдалася кошлата тінь. Коли Платон віддалявся в кут кімнати, вона теж даленіла й зменшувалася до розмірів кошеняти, коли повертався — збільшувалася й виростала до обрисів велетенського ведмеда. Зрештою ведмідь зупинився посеред кімнати, махнув лапою.

— Дурень, дурень. — Рука а чи лапа лягла Несторові на плече, й була вона не страшна, не кігтиста, а м'яка й тепла. — Зіпсував собі життя. Ти розумієш — уже тобі ніколи не бачити столиці, не гуляти по Невському, не одягати фрак... І жодного рядка... не надрукують жодного твого рядка. А в тебе ж — талант. Усі вчителі кажуть. І ті глави, що ти мені прислав, про Тасса свого, я прочитав... Перо легке, й грає думка. Хоч доведеться тобі поховати її в глушині.

Рука легенько стисла плече, а в горлі Нестора застряв давучий клубок. Йому забракло слів, боявся — розплачеться. Стало страшно, гірко, шкода себе. Справді, це ж несосвітенно — із-за якогось зошита, із-за якогось папірця загубити власне життя. Перекреслити все: високі поривання, талант, знання, яких не має жоден ліцеїст. Скнітимо десь писарчуком. Який жах! Та ліпше вже смерть. Усі оті посередності, всі нездари — прокоповичі, данилевські, рittersи — засяють у столичних вітальнях, а він писатиме при скіпці у чорному шинку прошення дядькам у порваних чоботях.

— Чому я згадав батька, — добивав Платон. — Ну, нехай так — власною долею шикувати маєш право. А моєю, Павловою? Проженуть і мене, і його. Підемо старцями. За віщо? «За правду!» Чию? Отого прищелепуватого вчителя? Його теж потурають. Але такі, як він... Втече за кордон або десь сховається, пересидить лиху годину. Й знову випірне, як миш із нори, й гризтиме свій сухарик.

— Я... я ніколи його не любив, — раптом заривав Нестор і впав головою на руки. — І поетів його — Байрона, Пушкіна теж не любив. Але ж всі, всі за нього. Він і справді благородний...

— Всі за нього, а окошуеться на тобі.

— Бо вони взяли мій зошит...

— З додатками чи без них?

— З якими додатками? — не зрозумів Нестор.

— Ну, дописував ти щось від себе чи списав усе із слів цього... Белоусова?

— Не дописував... З його слів.

— То ти покривив проти правди? Пішов проти державних законів?..

Нестор знову відчув, як попід самим серцем потягло крижаним вітром і холодна ожеледь обсіпала душу. Перед очима стояла темінь, там відкривалася прірва, в яку мав ступити. Отак, узявшись за руки з Миколою Яновським, довгоносим Таємничим Карлом.

Та враз його скуте жахом серце рвонулося, він схопився і, звівши угору руки, закричав:

— Що я такого зробив! Що я зробив!

Жест був схожий на той, з яким виходив на сцену у виставах грецьких трагиків.

— Не кричи, почують за стіною, — суворо сказав Платон. — І не істерикуй, як баришня. Ще маєш викрут.

— Який викрут? — дерев'яно запитав Нестор.

...Нестор Кукольник, перший учень Ніжинської гімназії вищих наук, не був нагороджений медаллю. І отримав передостанній, тринадцятий за штатним розписом імперії, класний чин.

Того ж року увільнили з гімназії Белоусова й заборонили до кінця життя працювати в навчальних закладах та на державній службі й вислали на батьківщину під нагляд поліції; Ландражина і Зінгера вислали за кордон.

З тих днів починається занепад гімназії, — вбитий дух не воскресає.

Через багато років, коли трохи розсіється миколаївський морок (і замжичить морок інший), Нестор Кукольник напише про Миколу Григоровича Белоусова статтю-спогад, у якій вищеописані сумні події завершить таким риторичним запитанням: «Хто з молодих людей, які були в Ніжині під безпосереднім його впливом, підтвердив наклеп звинувачів Белоусова, яких, треба сказати правду, він зневажав глибоко й не приховував свої зневаги?»

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

В Петербурзі зібралося більше десяти товаришів: Гоголь, Прокопович, Данилевський, Пашенко, Кукольник, Базілі, Гребінка, Мокрицький і ще декотрі, влаштувалися по різних місцях і почали служити.

Із записок І. Пащенка

Скажу ще, що Петербург мені видався зовсім не таким, як я думав, я його уявляв значно красивішим, чудовішим, і чутки, які розпускали інші про нього, також брехливі.

М. Гоголь

Плентався із свого департаменту додому, циліндр ніс у руці, й вітерець ворухив смішний білявий кок на голові, бавився кінцями чорної хустки, що стриміли, наче великі вуха; короткий, з високою талією і буфами на плечах сюртучок розстібнув, підставив вітерцеві обтягнуті строкатою жилеткою слабкі груди. Сюртучок і жилет, а також галстук — з претензією на моду, на вишуканість, але навіть не вельми досвідчене око могло помітити: шик той бідацький, сюртучок потертий, а жилет і галстук не зовсім свіжі. Невський поривався стрілою у далечінь, у сіруватому мареві висів шпиль Петропавловки, небо теж було сіре, майже зелене; він подумав, що іншого неба тут не буває і що він почав забувати це вічне диво — постійні зміни кольорів у природі; там, на батьківщині, він жив з нею одним життям, перехилився в зелений шум чи в жовтий смуток, а тут його душа немов розтікається по сірих стінах. Чомусь пригадався перший день у Петербурзі й той-таки шпиль Петропавловки, він висів над туманом, як блискучий ніж, а по Невському хотілося пробігти босоніж. На Невському нова торцова мостова, екіпажі їхали тихо, не гриміли, не те що в Ніжині. І все тут вражало уяву — велетенські магазини з лівого боку, надто ж англійські Нікольса й Плінка, високі будинки, смугасті будки, а в них бородаті будочки, — червоні коміри, голубі мундири, — панії та панянки з високими зачісками, у які вплетено паперові квіти; а надто вразила Нева, вітрильники на ній, які припливали з далеких країн або відпливали в далекі країни, човни, в які сідали чинювники, — їхали гуляти на острови, підтримували паній, а ті задьористо сміялися, й вітер шелестів їхніми довгими сукнями, — а над усім цим знову ж таки блискучі шпилі у рожевому тумані. Тоді була весна, весна його надій, весна мрій, які, здавалося, починають збуватися.

Поминав нотну крамницю Ріхтера, крамницю капелюхів Ціммермана — блискучі вітрини, людська штовханина, але заходить туди без грошей нема чого. «Нема грошей, немає грошей», — ці слова чомусь засіли в голові, потягли за собою рахунок, який потай вивершував на папері за департаментським столом, і губи мимоволі зашепотіли: «За квартиру — двадцять чотири карбованці, за стіл — п'ять, чай, цукор, хліб — двадцять, дрова, вода, свічки — п'ять...» — але зненацька за спиною вдарило, неначе пострілом: «Паді! Паді!» — і хоч ішов по тротуару, мимоволі сахнувся — притиснувся до будинку, і вже просто в голову били шістнадцять кованих копит, розкішна ресорна бричка молола спицями на потеруху сонячні промені, і сонце вигравало на мідних начищених ліхтарях, на голоблях, на золоченому гербі, на шкіряному капелюсі машталіра й навіть на двох рядах гудзиків, нашитих у нього на спині. Помчав кудись у справах високий чиновник, а може, карета побігла й порожня, хто те знає, — ці карети для високих чиновників часто їздять і впорожні, але будочники однаково виструнчуються при їхній з'яві. Кажуть, що іноді Невським проїздить сам цар — у простих дрожках (четверо коліс, дошка, дві залізні лапи для ніг), але Микола його жодного разу не бачив. І вже зовсім не вірить, що дрожки ці прості. Думка про царя не прискорила бігу пригуслої від холодного вітру крові, одначе щось крутнулося в голові, впало у закомарину пам'яті — «про запас». Він ще не знав, як використає це, проте подумав, що використає в найближчі дні. Може, навіть сьогодні.

А вже й цю думку розпліскували, трощили велетенські, товсті, як стовпці, кінські ноги, — важкий ломовик, од якого валувала пара, тягнув по самому краю дороги важкий віз, навантажений мішками.

Пройшов Поліцейський міст, з обох боків якого білили та сіріли ятки з пиріжками, цукерками, на мосту стояли парочки, дивилися на воду, — там саме пропливала барка з дровами, — біля поручнів зупинилася й пані, що вела на прогулянку шпіца в шовковій попоні з китицями, вона взяла його на руки, а шпіц крутився, вискотів, пані теж схилилася на чавунні поручні, а поруч з нею стояло четверо майстрових у пом'ятих кашкетах з блискучими клейончатими козирками, до них, щось дожовуючи на ходу, підійшов будочник, махнув рукою: «Розходісь», — і Миколі здалося, що і його будочник провів підозріливим поглядом, а може, й не здалося: вони й справді всіх обмацують холодними, твердими очима і вже не видаються, як у перші дні, добрими дядьками. Кажуть, по Невському шастає багато переодягнених

шпиків, але звідки знати, де шпик, а де добра людина. І він сам серед цих добродіїв і шпиків мов піщинка у велетенській купі піску, мов... тюлька в бочці, де їх мільйон, і всі однакові; ні, не як тюлька, а як жива рибка, — він якось бачив у каналі під берегом велетенську зграю рибок, тисячу тисяч, дрібненьких, непомітних, вони йшли густим косяком, а тоді зненацька кидалися врзтіч, зблискуючи малесенькими срібними спинками. То підходив хижак і хапав одну рибку. Він тоді довго спостерігав їх. Може, якась з них і виживе, і виросте великою рибою, може, й сама ковтатиме отаку дрібноту, але все те залежить од випадку.

А назустріч посувалася якась процесія — ну, звичайно ж, поховальна, тут їх можна зустріти кілька на день; попереду карети з труною, попереду коней у чорних пополах ступав генерал в орденах і хрестах, гусарський генерал — про це свідчив велетенський трикутний капелюх з піваршинним білим султаном, а також хвацькі, хоч і рідкі, вуса. Микола не зупинився, лише мимохідь відзначив, що надто театральна схилена на груди генеральська голова, але не подивувався і цьому: тут і генералів позичають та наймають за великі гроші на весілля та похорони, щоб сказати потім: «Похорон був з генералом Трижиловим». За труною ішов якийсь родич небіжчика — висохлий дідок у капітанському мундирі з потьмянілим шиттям та поруділою анненською стрічкою через плече, — він підтримував бабуленцію в чорному чепці. І знову Миколі пригадалася розповідь свого столоначальника про те, як минулого тижня імператор, прогулюючись на джонках, зустрів поховальну процесію; ховали звичайного чиновника, і цар встав із джонки, зняв капелюх, і пішов за марами, й проводжав покійника до самого кладовища, й чиновники охкали й ахкали, а Микола не вельми у те повірив, але зараз чомусь повірив, тільки подумав, що цар те зробив не від щирого серця, а щоб показати свою добрість.

Повернув на Міщанську. Тут уже немає палаців, туляться один до одного будинки та будиночки, чорні й закіптюжені, наче після пожежі. Поминув один двір, зайшов у другий — внутрішній, вузький, довгий, оточений будинком, стіною, конюшнею та каретним сараєм у кінці. Під конюшнею — купи гною, на якому ростуть чорні, отрутнозелені грибочки на тоненьких ніжках; в жарку погоду гній парує густим смородом і доводиться затуляти носа. У звичайні дні звідти повіває свіжими кізяками, дьогтем та кінським потом; дьогтем смердить не тільки від возів, а й від коней. Коней морить якась хвороба, вони слабосилі, худі, крижі позападали, а ребра повипиналися, й Миколі шкода їх, він намагається не ди-

витися на конюшню з вікна. А куди ще можна дивитися, коли єдине вікно його кімнати виходить у двір.

На нижніх сходинках примостилися дві літні прачки та відставний капітан-п'яниця. Грали в карти, вони тут сидять кожного дня; капітан складає жінкам компанію до карт та балачок, розповідає про війну з французами, про Париж, про паризькі крамниці та парижанок, а вони дають йому на шкалик та черпачок кислих щів у обжорнім ряду Сінного базару.

Темна тісна кімнати обійняла його, як рідна ньєнка. Здається, всі громи світу, всі злигодні залишилися десь там, а тут затишок, спокій. Канапа, стіл, застелений зеленою скатертиною, зелений абажур на лампі, на столі розкидані аркуші — недописані листи матері та Саші Данилевському, котрий був розгулявся в Петербурзі, як зальотний офіцерик, а потім подався на Кавказ — добувати чин і гроші; Миколі ж по його від'їзді стало геть самотньо, та й обезнадіявся він. Тягне лямку в тому ж таки чині титулярного радника з жалуванням сто карбованців. І нікому не потрібні його поривання, його ретельність; тут таких, як він, тисячі й тисячі, ті ж рибки на міліні під мостом, усі хочуть розжитись на крихту, всі хочуть вижити, через те затирають одна одну, вихоплюють з-під носа харч. Там, у Ніжині, йому здавалося, що тільки він несе в серці такий пал, тільки він не шкодуватиме сили й одразу ж зверне на себе увагу високих начальників. Тисячі їх, отаких, носять у серцях цей самий пал, всі хочуть висунутись — і топчуть одне одного ногами, як лошаки на вузькому мосту. Ледве щось — донос по начальству. Ікс нюхав тютюн не тією ніздрею, ігрек довго палив свічку, — певно, йому не дають спати крамольні заміри.

...Геть чорні думки. Геть сюртучину, жилет, штаблети, — нацупив сукняні, повитягувані на колінах панталони, вліз у халат та капці. А тепер — обід.

— Якіме!

У комірчині за стіною торохнуло, зашкрябало, зайшов Яким, чорнявий, губатий, носатий, з нечесаною чуприною, добрий, сумирний, може, трохи хитрий, трохи пронозливий, удає з себе простака, одначе Миколі здається, що Яким бачить свого пана наскрізь — служник з рідної Василівки, присланий матір'ю у супровід панові.

— Ну, як там? — запитав Микола.

Яким мовчки повернувся, обкрутився в дверях — він чомусь завжди обкручується в дверях, — вийшов і за хвилину повернувся з чималим кошиком.

— Ти для чого його пхаєш?

— Та показати же... За оцю в'язку, — підняв невелику в'язку маленьких сухих бубликів, — сорок копійок, а п'ять буряків...

Гоголь махнув рукою:

— Хіба я тобі не вірю...

— Вірите то вірите. — Й знову поліз у кошик, витягнув щось лапате, зелене. — У нас це зілля так на городі росте, а тут за нього гроші правлять. — Яким зітхнув. — Ой паничу, паничу, які у нас у Василівці борщі варять...

Микола шморгнув носом.

— Що сьогодні на обід?

— Де той обід, я ж тільки-но з базару.

— Чого так пізно?

— Чекав... поки городина здешевиться. Знаця, покупці розійшлися, й перекупки, щоб не пропало, не пов'яло, спустили третью ціни.

— Борошна купив?

— Один ворочок.

— Скажи кухарці...

— Та сказав уже.

Нагнувся за корзиною, подивився у вікно.

— Ой паничу, паничу, а які в нас клени ростуть. А став! А над ставом ластівки, так і черкають грудьми по воді, так і черкають.

— Іди, іди, — поквапив його Микола й аж руками вимахнув.

Крає Яким собі серце, крає і йому. Рветься додому, на Україну, й тужить, і плаче, й нагадує про неї сто разів на день. Микола змушений був написати додому, щоб прислали сюди, в Петербург, Якимову дружину. І бачить, до цяточки бачить служник панову нужду, не стидається її перед сусідами. Усім розкажує, які-то у Василівці родять пшениці та гарбузи, які там качки та гуси, як цвітуть соняшники та мак і як би в'їжно та вліжно міг там жити його панич, а з ним і він. З комірчини чулося протяжне, сумне «Ой не шуми, луже...». А по кількох хвиликах знову: «Ой не шуми, луже...» Яким не співає усієї пісні, а тільки ці слова, й доймає Миколу до серця.

За хвилину Яким знову зайшов до кімнати — не стукаючи, як завжди, взяв щось на лавиці біля порога й мовив начебто зовсім до себе:

— А які там зорі. І місяць у воді. І хрущі гудуть, гудуть, трикляті.

— Я тобі загуду!

Яким вийшов, а Микола аж зуби зціпив. На мить заплющив очі й теж побачив синій став, а над ним ластівку, що

черкає крилом по воді, і старі клени, й ганок рідного дому, а на ганку стіл, самовар, а біля самовара мати та сестри. А в самому куточку примостилася няня Ганна, хурчить прядкою — боїться, щоб не мали за дармоїдку. Стало задушливо в кімнаті. Рвонув комір. Мила Василівка! Твоя стара, похилена церква, твої білі хатки, твої вусаті дядьки з добрими очима, в яких ще не згасли останні іскри вільного козацького духу. Жевріють он навіть у Якимових очах. Світитимуть мені ціле життя. Милій... Ніжин. І Остер, і базар, і баба Мартоха... Милій рідний край! Як же гарно там. Там наше серце, і де б нас не поховали, воно повернеться туди. Але є межа, за яку небажано заходити самому і то більше пускати за неї Якіма. Вони вже одного разу добалакалися. Так засумували за своїм краєм, за далекою минувшиною, що Яким узяв бритву й зголив з паничевої голови чуб, лишивши тільки оселедця. Так і ходив Микола з оселедцем, в департамент надівав парик. Аж поки одного разу Сашко Данилевський підім'яв під себе Миколу й зчикрижив оселедця ножицями. Микола здригнувся, неначе вжалений, сів до столу. Вмочив у каламар перо.

«Ой не шуми, луже...» — пролунало в комірчині й потяглося на кухню, й там щось грюкнуло. Бризкаючи чорнилом, перо швидко побігло по аркушу: «...картоплю тут продають десятками, десяток штук ріпи коштує тридцять копійок. Усе це примушує мене жити, як у пустелі. Я змушений відмовитися від найбільшого свого задоволення — бачити театр». Микола перевів дух і побіг пером далі, виливаючи на папір всю гіркоту свого нужденного життя, своїх невдач.

«Фрак мій, у якому ходжу повсякдень, геть зветшав, пошарпаний добряче, а між тим я до цього часу не в змозі зробити новий, і навіть теплого плаща не маю, необхідного для зими. Ще добре, що я звик до морозів і виходив усю зиму в шинелі».

А шинель та стара-престара, й навіть помріяти про нову він не може.

Перо завмерло, викруглювало на папері химерні кола. Бо ж справа, зрештою, не в шинелі й не в картоплі. Міг би прожити на чаї та сухарях і тремтіти на морозі в жалюгідному сюртуці, коли б тільки було тепло на душі, коли б вона могла літати у високих сферах, а не скніти в цім чорнім склепі. Це й справді склеп, тут тлін, і смерть, і глуха печерна тиша.

«Тиша в цьому місті незвичайна, ніякий дух не зблискує в народі, все службовці та чиновники, всі товчуть про свої департаменти та колегії, все придушено, все захрясло в бездіяльності, нікчемних трудах, в котрих безплідно проминає

їхнє життя. Так, все розчавлено, все загрузло в баговинні. Будинки в три-чотири поверхи, рідко в п'ять, іноді — в шість, п'ять — по всій столиці. Гуляння від дванадцятої до другої по Невському зимою. Влітку в Єкатерингофі, Літньому саду та Адміралтейському бульварі».

Микола відкинувся на спинку стільця. Згадалося, як він теж поспішав на ці гуляння, яке враження справив дивовижний караван колясок, карет, дрожок, екіпажів, — караван довжиною в десять верст, конячі морди торкалися спин гайдуків, що стриміли позаду карет, пани й панії, брилі й брилики, пелерини й парасольки, скрадливі погляди з-за віял, генеральські еполети й білосніжні жилети, кінна поліція, що пильнує за порядком, зупинки-пробки, тихо, але зло огризалися машталіри, і статечність в усьому, тиха радість і урочистість. А насправді сіра нудьга й порожнє марнування часу. Об'їдуть коло й роз'їжджаються по домівках, покажуть свої нові коляски і нові капелюхи і вдовольняться тим. А які карети підлітають до Зимового! Які мундири, які лакеї, ад'ютанти та фрейліни...

І як же швидко він розчарувався у всьому тому. Чому ж так? Причиною оце безгрошів'я? Чи те, що марно пропадають зусилля, нікуди прикласти свої знання, свою силу? В'яне дух, котрий так високо піднісся напочатку. Чорні хмари заткали небо над його головою й облягають все дужче й дужче. Іншими очима дивиться на себе колишнього, на густому решеті пересіває давні думки і мрії. А часом здається йому, що то пересіває не він сам, а якась інша людина. Або ж таке ще часом йому здається: кілька їх, різних людей, товчється в його голові, всі несхожі одні: на одного, кожне прагне свого, кожне дошукується своєї істини, і всі разом бурмочуть якісь слова. І всі судять одне одного.

Раптом він стрепенується.

Ніби все так, але й не так. Повіває з Неви свіжий вітерець, і з'являються в небі чисті плеса, а крізь них визирає сонце. Вперше воно засяло три місяці тому. Микола аж не вірить, що на нього впала така благостиня й тільки на нього, і за віщо йому таке щастя, чим він його заслужив і як віддячить долі?! Він живе під одним небом з Пушкіним, ходить тими самими вулицями, якими ходить поет, вдихає те саме повітря. А Пушкін не в усьому простий, у вузьке коло літераторів, у якому він цар, бог і верховний суддя, не допускає сторонніх. Вони читають ті самі книжки, обмінюються про них думками. Пушкін не здогадується, що Гоголь також пише вірші, а може, й здогадується, але не запитує про це ніколи, одначе їхня розмова тчеться легко й невимушено, це вже розмова близьких

друзів, які можуть переходити з одного предмета на інший, з матерій високих на матерії прості, й розуміють один одного з півслова. А десь в узвишші — святість помислів, святість поезії. Звичайно, Микола розуміє й те, що Пушкін — геній, а він — ніхто, титулярний радник, але це поки що, Микола вже спорядив у триумфальну дорогу свого «Ганца Кюхельгартена», випросив у матері грошей, домовився з видавцем. Все це він до часу тримає у глибокій таємниці — «п'ять сургучевих печаток на язиці», поема вийде під прізвиськом Алов, і, зрозуміло, про неї одразу ж заговорить критика, її помітить Пушкін і скаже в подиві: що це за новий талант з'явився на їхньому літературному обрії, от би познайомитися з автором цих чудових віршів. І тоді Микола скромно опустить очі й скаже тихо: «Ви вже знайомі». І подасть руку. Рівний рівному. В ту мить для Миколи ледве чи важило, що його знайомство з поетом поки що уявне (справжні його відвідини поетового дому виявилися трагікомічними; служник сказав, що поет відпочиває після безсонної ночі, проведеної за картярським столом), володів незвичайним даром бачити на чистім полотні не видимі іншим картини так ясно, що вони ставали реальніші за будь-які реальні, і провістив у власному серці дружбу з поетом з такою силою, що вона не могла не відбутися. І тепер існувала як даність. Отақ, від чорної безнадії до семи осяйних барв райдуги! Миколі зашумувало в голові, неначе випив келих шампанського. Він скочив на ноги, ухопив за гнуту спинку стілець і двічі обкружляв з ним кімнату: «Трам-та-ра-ра-рам! Трам-та-ра-ра-рам!» Оркестр грав зустрічний марш. Стілець вислизнув з рук, загримів по підлозі. До кімнати заглянув Яким. Зморщив носа, примружив очі:

— «Ой що ж то за шум учинився...» Я вже подумав, що якийсь генерал салютує вам шаблею.

Прозоливий, капосний служка. Він, клятий, здогадується про все й кпить зі свого пана, та так, що й причепитися ніяк. Одначе цього разу Микола розсердився:

— Іди геть. А то скажу, щоб видубили на конюшні твою спину.

— Чим? Тут же нічим, — сказав з удаваною смиренністю і наївністю. — Ой паничу, паничу, яка лоза росте у Василівці... — І забубонів сам до себе: — Господи, владику живота мого, чим я завинив перед тобою...

— Іди, йди, — а самому в горлі залоскотали колючі реп'яшки. Чортів Яким, його голими руками не візьмеш. Вислизає, як в'юн. А буває, колеться, як йорж або окунь. Найде на нього туск, набурмоситься й сидить як сич у своїй комірчині. Тоді й Микола не зважається туди поткнутися.

Одначе таке трапляється рідко. Яким за вдачею добрий, меланхолійний, трохи іронічний. Увечері вони часто сідають удвох пити чай, і тоді Яким — міх, напханий усілякими історіями, придибенціями, вигаданими та не вигаданими пригодами. Микола любить слухати ті пригоди, надто ж таємничі, сказати б, містичні, але Яким не знає цього слова. Особливо багато пригод траплялося Якимові з чортами. Перебачив їх на своєму віку всіляких, навіть велетенських, як бугаї, які майже завжди сидять у болоті. Ото де булькає вода, йде пара — там їхні продухвини, опари. Яким якось було залигав одного, — думав, що то Овксентіїв бугай, — і довів його аж до млина, а бугай як зарегоче. Яким і налигача випустив (так і пропав новісінький налигач), а чортисько фрисконув ніздрями — й вітряк зірвався з припону, почав молоти порожнім камінням. З-під каменя іскри так і бризкають, і таки загорівся вітряк та згорів дотла, Микола знав те попелище за Сорочим. І водив Яким кумпанію з чортиками-шельвагами, уземками, такими, що можуть залізти в пляшку, ще й вистромити крізь горловину хвостик. Ти думаєш, що то стручок перцю або корінець шафрановий, витягнеш, а воно як мекне... Може той чорт перекинутися і на звичайного чоловіка, в гарного парубка, ще й до молодиці підкотиться, а то, буває, одягнеться багатим купцем та й продає крам усілякий. Пошивши штани з того краму, прийдеш на вечорниці, візьмеш дівку до танцю, тоді — глип, а весь твій сором на видноті. Надто ж розперізується чортисько Різдвяної ночі, глумиться над хрещеним людом, скільки його чортяча душа запрагне.

Гарні то вечори у них з Якимом, але все рідше випадає їм посидіти удвох. Хмарніє Яким і поволі наливається понурою злістю. Але нині Микола не затримується думкою на Якимові. Незабаром усе має перемінитися, і навіть той-таки Яким зрозуміє, що його пан не марнував часу в оцій кімнатині. Гоголь переписує «Ганца», вбирає його у stolичні шати. Миколі гарно працюється в оцій кімнаті, особливо вечірніми годинами. Тоді його власну душу осяває чисте світло, і він літає понад Невою, понад Невським, понад шпiлями Адміралтейства та Петропавловки. Ради цієї солодкої муки варто жити. Іноді неясно відчуває, що краса, її осягання і творення приносить безмір радості, насолоди, адже лише вона і є сенсом існування людей, їхньою вищою точкою, але вона може завдати катівницьких мук. Надто ж тоді, коли не вдається чогось осягнути або коли чужі страждання стають мовби своїми, та й сама краса не має завершення, і від того немає повної впевненості в тому, що саме

її ти твориш, а відтак немає і щастя. Одначе він належав до тих творців, яким самою природою судилося мучитися і в муках осягати красу, творити її не так на радість собі, як на радість іншим. Про все це він здогадувався, але поки що до кінця цього ще не осмислював. Він знав і те, що красу можна придбати й за гроші, що в обмін за гроші можна вимагати від світу добра собі, добра й насолод, тільки це вміють не всі і не всі тим переймаються — насолоди забирають у творця час і сили, хоч якоюсь мірою й наснажують його. Він, звичайно, не знав, що в майбутньому виявиться повним банкрутом, не здобуде собі й крихти, й цяти насолод, а тільки муки, муки, муки.

А поки що Микола думав, що Ганц Кюхельгартен — це він сам, Ганц незабаром мав вийти на Невський. Щоправда, туди збирається вийти ще один прибулець, пошукувач слави та щастя — Торквато Тассо. Одначе Микола сподівається, що то не зовсім серйозний суперник.

«Хочеш ти знати, що робиться в нас, у цьому водяному місті, — поспішливо заскрипів Микола пером вже на іншому аркуші, де був початий лист до Данилевського. — Приїхав Возвишений з паном Платоном. Возвишений все такий же, трагедії його ті ж самі. «Тасс» його, написаний уже вшосте, неймовірно товстий, займає чверть пачки паперу, всі характеристики незвичайно благородні, сповнені самопожертви, а до всього виведений на сцену хлопчак тринадцяти років, поет і закоханий в Тасса по вуха. А порівняннями грає, як м'ячиками; небо, землю і пекло стрясає, як пір'їнку».

Поклав перо. Десь у глибині промайнули хмаринки. «Тасс» уже публікується, почалися репетиції на сцені. А Нестор тільки щойно приїхав до столиці. Й ще одна хмаринка пропливла по обрії — його Ганц теж вельми благородний і сповнений самопожертви. Одначе він жертвує собою в ім'я високих ідеалів. Читачі повинні зрозуміти це, поцінувати.

А якщо не поцінують, тоді що? Що робитимеш ти далі, чиновнику чотирнадцятого класу?

Цупким перевеслом скрутила серце туга. І потьмяніло у вікні світло, і хмарно стало на душі. Серце пронизав біль. Проте це було страждання юної душі, а такі страждання трох вигадані, в справжній біль і смуток домішано чимало фальшивої фатальності, всесвітньої чужої туги, яка випаровується від першого ж успіху або й від дзвінкого, веселого голосу.

А їх, голосів, залунало одразу кілька, розбили тишу на друзки, а сумну Миколіну меланхолію розтерли на порошок. Молодість, то таки молодість. Грюкаючи високими підборами черевиків, до кімнати вкотилися один за одним Микола

Прокопович, Іван Пашенко, Петро Редкін та Аполлон Мокрицький. Наймиліший Миколиному серцю Микола Прокопович, товариш вірний і відданий, скромний, простецький, не впевнений у собі й, може, через те ще дорожчий Миколі; він його мовби огортає крилом, заступає від кпинів, хоч іноді не втримається й сам підштрикне незлобиво, й Прокопович тоді червоніє, як дівчина. Через те й «Червоненький». Прокопович потайки струже віршики, але на люди їх не виносить. Яновський для нього єдиний суддя і авторитет. Вірить він у зорю Гоголя фанатично, може, дужче, ніж сам Микола, прокує авторові «Ганца» Парнас і лаврові вінки. Прокопович викладає російську словесність у кадетському корпусі. Брехунець Іван Пашенко протирає штани в міністерстві юстиції, розповідає втішні історійки про своїх співслужбовців, але сам пильнує чиновницьких порядків суворо, націлився на кар'єру, він розумний, в глибині душі гоноровитий, але добрий. Петро Редкін — вчений шур, і цим вичерпується його характеристика, всі знають, що Редкін сягне високих вчених ступенів та знань. Заїка Аполлон Мокрицький, здивувавши всіх, не пішов на службу, а несподівано склав екзамени до Академії мистецтв. Чому несподівано? Їхні альманахи оформляв Аполлон і малював на них шаржі, а то й змальовував справжні портрети, і були вони на тих портретах схожі на самих себе.

Хлопці штурхали один одного кулаками під боки, реготіли, саме так регочеться без будь-якої причини безжурна молодість.

— Строчим, Карле, віршики, — кинувся до столу Пашенко, але Микола хутко згорнув аркуші й засунув у шафочку. — Кажуть, Жуковський, коли довідався про твій приїзд, схуд і перевівся нінащо. Тремтить, бідолаха, з переляку.

— Мик-кола шук-кає філософський к-камінь, — сказав Мокрицький. — Сам бачив, як-к пер з вулиці к-каменюку. — На його гарному вузькому обличчі — лисяча усмішка.

— Вгад-дав, Ап-поллоне, — сказав Микола, й усі засміялися, бо вийшло нестеменно, як у Мокрицького. І навіть обличчя вигострилося по-лисячому.

— К-краще б ти вигадав щось так-ке, що можна з'їсти, — нітрохи не знітився Аполлон.

— Тут маг не я, а Яким. Хлопці, справді є первозданна матерія — борошно. З неї можна створити...

— Вареники, — сказав Редкін.

— Галушки, — сказав Пашенко.

— Вареники, вареники!

— Галушки, галушки!

— Згиньте, галушки. — Микола схилив униз палець зовсім так, як те робили в Давньому Римі, коли форум вимагав убити переможеного глadiатора. До нього приєднались Редкін та Мокрицький.

— Нехай живуть вареники! — заволали три горлянки, а дві все ще безнадійно вимагали галушок.

За хвилину Микола, згрібши зі столу скатертину, обіп'явшись рушником, місив тісто. Борошняна кушпела оповила його, й він стояв у ній, як творець первозданного світу. А ще за годину п'ять ротів смачно чавкотіли за столом, поглинаючи гору вареників з сиром, що парували в мальованій макітрі.

— Такі макітри є тільки у Василівці, — сказав Яким, коли ставив її на стіл.

— Ці макітри роблять не у Василівці, а в Опішні, а от вареники... У нас справді ліплять такі вареники, яких немає ніде, — мовив Микола.

— Які? — запитав Редкін.

— З вишнями, полуницями, картоплею, цибулею, редькою і навіть в'юнами.

— З в'юнами? — знизав плечима Пашенко. — Про пиріжки з в'юнами чув, а про вареники — ні.

— Пиріжки — то інше. Вареники — з живими в'юнами.

— А вареників із жабами у вас не ліплять? — хмикнув Пашенко.

— От бачиш, ти наводиш на думку. Французи жаб їдять? Їдять. Устриці ти сам їв. А чим гірші в'юни? Надкушуєш вареника, і в'юн сам влазить у рот. А тоді запиваєш коньяком.

— Це у вашій Василівці запивають коньяком?

Хлопці сміялися. Сміявся і Яновський. Очі блискотіли та іскрили синіми іскрами. Він сміявся не вельми голосно, але щиро й заражливо. Товариші знали, що Микола дотепний та іскрометний тільки в знайомому товаристві, тоді він розкривається й може довести товариство до повної знемоги своїми вигадками. В товаристві ж незнайомому він хмурніє, сідає десь у кутку й розкутурхати його не можна. Дехто гадав, що він навмисне напускає на себе тієї меланхолії та хмарності, однаке істинним було — він справді ніяковів перед незнайомими людьми, перебільшуючи їхні чесноти та розумові здібності. Особливо торопів перед начальниками, занукувався, муркотів щось невиразне, потайки ж зневажав їх, потім, на самоті, болісно переживав власні поразки, а в мріях знову ставав героєм. Зрідка він замикався в собі навіть у товаристві знайомих людей, однаке здебільшого ненадовго, враз спалахував, і тоді козакував за столом і плів такі тонкі

мережива, що інший заплутався б у них і не виплутався, порвав би ті сіті й виставив себе в смішному світлі; то була линва, по якій міг пройти лише один канатоходець, і всі знали, що там пройде тільки він і не зірветься, — його тримає натхнення, якесь особливе внутрішнє чуття рівноваги. Саме така меланхолійність наповзла на Миколине обличчя нині. Він поклав ложку, нахмарив чоло, щось болісно обдумуючи. Його довгий кривий ніс повис дзюбкою, здавалося, він теж гірко задумався. Але раптом Микола нахилився, наліг грудьми на стіл і сказав тихо та особливо зворушливо, аж тривожно:

— Ми оце, хлопці, жартуємо, а що зі мною було минулої ночі... Я й досі не можу отямитися. Сиджу оце й думаю, думаю.

Вареники бралися лоєм, наштрикнуті на шпичаки, шії у хлопців повитягувалися, четверо ротів запитали з посвистом:

— Що саме?

Микола довго мовчав. Судомо пройшла по його обличчю, а очі були нерухомі й втуплені в стіну.

— Не спалося мені. Душно, думки всілякі лізуть у голову. Відчуваю — не засну до ранку. Встав я, одягнувся й побрів. Бреду й бреду, не зоглядівся, як опинився на Адміралтейському бульварі. Ніч місячна, зорі світять, видно як удень.

— Ага, н-ночі тепер місячні, я х-ходив малювати Н-неву... — впав у його мову Мокрицький, але на нього зацитькали, й він замовк.

— Так, так, — підхопив Гоголь. — Нева наче сріблом налита. Я дійшов до неї, а тоді вернувся назад. Зупинився перепочити під стіною Адміралтейства, аж до Зимового хтось іде. Високий, кремезний, ступає широко, чітко, пройшов повз мене, і я, братці, так і вмер. Думаю: беркицьнись зараз, і серце розірветься. Не повірив своїм очам, і ви б не повірили...

— Хто ж то був? — вихопився Прокопович.

— Кажу ж — не повірите.

— Ну, ну, не інтригуй, — вимагали всі гуртом.

— Цар!

— Імператор?!

— Не може бути!

— Казав же — не повірите. — І очі горіли холерично, і руки тремтіли од хвилювання. Всі завмерли, тільки Пашенко, сам вдатний до вигадок, недовіжливо скривив губи:

— Бреши, та знай міру. Вночі, сам?

— Не сам. Позаду тюпав якийсь чоловік. Коли проходив повз мене, то так пропік очима... А імператор ледь скопив очі. А я стою й не можу зрушити з місця. Ноги приросли до землі. Знаю: треба б піти геть, щезнути, — а не можу.

— Ну, а він що ж?

— Хто?

— Імператор.

— Ну, а він пройшов далеченько, а тоді повернувся і йде назад. А я й далі підпираю плечима стіну, вріс у неї. Стіна біла, а я неначе грак на ній. Боюся дивитися на його величність, і хочеться дивитися. А він раптом зупиняється й каже: «Доброї ночі, чиновнику Гоголь-Яновський».

Пашенко засвистів. Прокопович, Редкін і Мокрицький теж дивилися на Миколу недовіжливо. А той ледь одминився на обличчі, його хвилювання сягнуло найвищої межі. Либонь, саме так хвилювався при зустрічі з царем.

— Ти теє, Миколо... — сказав Редкін, — звідки його величність знає твоє прізвище?

— Імператор знає все, — впевнено мовив Прокопович.

— За ним же йшов якийсь чоловік, — незворушно пояснив Гоголь. — Мабуть, з тих, що й справді знають все. Там, у кінці алеї, він підходив до імператора. Ну, а чого імператор зупинився?.. Бо нікого не було на вулицях. Один я. Він та я, не рахуючи охоронця. Мабуть, саме це його й зацікавило. А може, й щось інше, бо раптом запитус: «Як тобі живеться, Гоголю-Яновський, у славній столиці?» — «Чудесно», — відповідаю.

Пашенко знову засвистів крізь зуби, але Мокрицький показав йому кулака, та й сам Пашенко вже свистів не впевнено, слухав напружено.

— «А як живуть твої друзі-ніжинці?» — «Прекрасно, — кажу я. — Служать вам і вітчизні», — і перераховую усіх вас.

— І мене? — пошепки запитав Прокопович.

— І тебе. «Викладач російської словесності кадетського корпусу Микола Прокопович служить вашій величності вірою та правдою, бо не сподівається чинів і нагород, а горить жертвним вогнем во славу вітчизни».

— Так і сказав?

— Так і сказав. «Молодець, передай, що вітчизна не забуде Прокоповича і його старань».

Прокопович занімів, його товсті губи ворушилися беззвучно. Пашенко знову тихенько свиснув крізь зуби.

— «А чого ти блукаєш оце тут уночі?» — запитав імператор. «Не спиться», — кажу. «Чого не спиться?» — «Думаю». Він схилив голову, похитав нею й тихо так: «І я думаю. Про долю Росії нашої, про вас усіх. Це добре, що й тобі не спиться, і ти думаєш. А той ледацюга Пашенко хропе, мов кнуряка, і всі думки йому до ляди».

Запала довга, глибока, як гірська прірва, мовчанка, і враз усі зареготали. Останнім засміявся Прокопович; він все ще

не міг розлучитися з такою високою похвалою на власне ім'я з царських вуст. Навіть подивився на Гоголя трохи аж благально: може, ти, мовляв, відмовишся від останніх слів і тоді все поверне на попередню колію. Проте бачив — не поверне. Хоч колія ж була ну чистісінько справдешня. Микола містифікував так артистично, так натхненно, що навіть Пашенко починав вагатися й покірно рушав за тим візком, якого котив Гоголь. Тоді й йому здавалося, що візок реальний, а торохтіння майже не чути.

Хлопці знову взялися до вареників. Вареники зникли, неначе їх кинули за спину.

— Нестор не приходив? — запитав Редкін, коли закінчили трапезу.

— Приходив позавчора. Душив трагедією до півночі.

— Мда-а, — протягнув Редкін. — Кажуть, його «Тасса» прийняли до театру. І ще кажуть, він привіз чимало завершених творів. І вони можуть... ну, можуть зробити переворот у літературі.

Микола мовчав. Він знову думав про те, що ось-ось має вийти друком «Ганц Кюхельгартен». Як-то зустрінуть його хлопці? Це для нього важило дуже багато.

— Ова! — взявся в боки Пашенко.

— Ова чи не ова, а якщо й далі так у нього піде, то високо сягне наш Возвишений.

— Може, й сягне, — констатував Пашенко. — Він же розумний і талановитий.

— М-мало тут, у Петербурзі т-талановитих і розумних тин-няється з голими лік-ктями, — кинув Мокрицький. — А мені, б-братці, шкода Ніжина. Іноді, як згадаю, п-плакати хочеться.

— Приїхав Гребінка — пам'ятаєте, такий білявий кучерявий хлопчик, грав у театрі, — так він розказував... Розор і запустіння. зубріння й муштра, й жодного живого слова... — Прокопович молитовно приклад до грудей руки. — Бідний Микола Григорович.

— Ну, досить, — перебільшено суворо обірвав Пашенко. — Завели. Неначе чимось допоможемо. Виб'ється хтось із нас... підніме Миколу Григоровича.

— Ти тоді п-перший забудеш про нього, — похмуро кинув Мокрицький.

— Не забуду. Вставайте, стрільці. Час на полювання.

Хлопці встали, біля круглого, в цятках, ніби побитого дробом, вмурованого в стіну люстерка поправляли зачіски, галстуки, обсмикували сюртуки. Їхні очі поблискували сито, високі помисли не бралися зараз голови. Вони не вельми їм

беруться і в інший час, хоч усі вони чіпкі, старанні, такі, що, куди їх не постав, скрізь будуть на місці, скрізь дряпатимуться вгору, як ті мурашки по дереву, й досягнуть високих гілок. На вершину дерева їх не пустять. А бічних високих гілок досягнуть. Одначе зараз ніхто про те не думав. Неохоче підвівся Гоголь. «На полювання» — це на Невський, стріляти очима столичних баришень, заводити знайомства, зваблювати. Вдавали із себе досвідчених стрільців, зальотників, похвалялися перемогами, а насправді плутали лебедиць і сірих куріпочок, боялися наблизитися на рушничний постріл до аристократичних панянок, — та й як ти, безмаєтний, безчиновний, підійдеш, що скажеш, чим затуманиш хитру красиву голівку — розповідями про ярмарковий Ніжин? Микола знав, що навіть серед цих невдатних стрільців він — найневдатніший, якщо його хтось колись і покохає, то тільки зблизька-зблизька, за тонкість вдачі, за розум, за талант. Поки що він блукав на стежках мрійних, схованих у густому тумані. Проте мусив удавати, що і його кортить той вечірній Невський (інакше попадеш під картеч клинів), і він пригладжував щіточкою волосся на скронях і збивав, «спінював», кок на голові, й пришпилів великого, білого, дуже накрохмаленого комірця, й на пістрявого сюртука почепив ланцшожок. Столичний фат, ферт готовий... умерти від розриву серця, якщо до нього обізветься хоч одна з тих столичних красунь, які дефілюють по Невському. З тими красунями він розмовляє у вимрях. Коли ляже в ліжко й накриється з головою ковдрою, тоді заколихує лебединою мовою їхні зрадливі серця й пронизує словесними шпагами серця суперників.

Колись те буде насправді. Все те, можливо, сталося б і швидше, якби не фатальна спроба, на яку одважились Данилевський та Прокопович. Данилевський вирішив зіграти веселого офіцера, такого собі зальотника (трохи намагався бути таким), і вони ушніпилися за двома білявками в синіх капелюшках з перами. Білявки пурхали як метелики, то відлітали, то підпускали їх на близьку відстань. І пострілювали очима. Якби не пострілювали так відверто, хлопці не одважилися б переслідувати їх. Дівчата привели їх на Офіцерську, зупинилися біля під'їзду з чавунними колонами, хлопці підійшли. Їх було запрошено на другий поверх і відрекомендовано однією з дівчат своєму папі... жандармському генералові. Генерал сказав, що хлопці прийшли дуже доречно, провів їх у передпокій, попросив потримати диван, поки покоївка принесе й покладе під нього килим. Він пішов, а Сашко та Микола підняли диван і тримали його з півгодини. Ніхто до них не приходив, і врешті вони зрозуміли, що генерал та дівчата

в змові — покепкували з них, сидять десь у вітальні, п'ють чай та потішаються, що двоє бовдурів тримають важезну деревиняку. Хлопці кинули клятий диван, який трохи не пообривав їм руки, й утекли через чорний хід. Пообіцяли один одному не розповідати про ту пригоду товаришам, але Прокопович не витримав і розповів. Тепер диванна історія була предметом кпинів над двома невдатними зальотниками.

Прилизані, причепурені, стояли посеред кімнати. На прощання стали в коло, взялися руками за плечі, проспівали по-латинському оду Горація, а тоді гримнули дружно в п'ять голосів:

Ой що ж то за шум учинився,
Що комар та на мусі оженився...

У п'ятмі кімнати вони чимось нагадували українських сільських парубків, либонь, ця пісня — єдине, що ще єдало декого з рідною землею.

Підкови були збиті, й мишаста шкапа раз по раз ковзала на бруківці. Тоді бородатий, з темним обличчям візник замахувався батоґом і казав: «У-у, тварюка, все граєш». Одначе тварюка й не думала «грати». Чорний фаетон небезпечно похитувався на вибоях, він був перехняблений на лівий бік, і Яким підпирав його рукою. Яким і Гоголь йшли поруч фаетона, кучер сидів на передку, іноді він оглядався, і в його очах засвічувалися вогники цікавості та презирства. Цілісінький день цей носатий пан метався зі своїм служкою по книгарнях і скуповував якісь книжки. А може, не лише книжки, — служник виносив великі пакунки, загорнуті в синій папір та перев'язані шпаґатом, теж кидав їх у фаетон. Але, мабуть, у пакунках так само книжки. Не машталірське діло — розпитувати в пана, нащо він те робить, одначе ця метушня викликала підозру. Дуже вже таємниче вовтузилися обидва біля тих пакунків, а в носатого пана так і взагалі вигляд, неначе він щойно виліз з чужої комори.

На вулицях було порожньо, луна від цокоту підків билася в стіни, шастала підворіттями й, важка, тупа, насторожено поверталася назад. Нарешті переїхали Вознесенський міст, підїхали до готелю «Неаполь». Готель третьорозрядний, Микола побував тут вранці і найняв кімнату. Поставив умову, щоб кімната була з каміном. Старший коридорний, гадаючи, що чоловік наймає номер для веселих розваг, запитав: замовляти вечерю в номер чи гість вечерятиме в ресторані? Микола відповів, що він не вечерятиме зовсім, і тим спантеличив коридорного.

Ще дужче спантеличив він його, а також полових, коли почали з Якимом носити в номер великі сині паки. Низенький рябий половий висловив здогад, що пан, мабуть, друкуватиме фальшиві гроші, цей здогад схвилював усіх, і готельні служники зашмигали повз сімнадцятий номер, не наче шурі. Старший коридорний хотів покликати поліцію, та порадився з господарем готелю, і той наказав зачекати. Зайвий розголос не сприяє процвітанню готелю.

Полові по черзі прикладали до дверей вуха, але в номері було тихо, тільки готіло полум'я в каміні.

Там горів «Ганц Кюхельгартен». Маленький, ще дужче зсутулений, схожий на підбитого птаха, Микола чипів перед каміном і кривою кочергою перемішував попіл. Напакувавши черговий раз камін, взяв одну книжечку й розгорнув навмання.

Все решено. Теперь ужели
Мне здесь душою погибать?
И не узнать иной мне цели?
И цели лучшей не сыскать?
Себя обречь бесславыю в жертву?
При жизни быть для мира мертво?..

Які пророчі слова! Він сам пророкував собі безслав'я. І чому книжечка відкрилася саме на цій сторінці? Випадковість, простий збіг чи знову дія таємничих незбагнених сил, які владарюють над людською долею? Що людина в полоні цих сил, Гоголь переконався давно. Книжечка полетіла в вогонь. «Ганц Кюхельгартен» ішов у небуття. Пушкін ніколи не дізнається про нього. А якщо дізнається? Який сором, яка ганьба! Ні, крім видавця, справжнього прізвища автора не знає ніхто. Видавець пообіцяв мовчати.

В номер без стуку зайшов машталір, почухав пужалном лоб і запитав, чи йому чекати далі, чи пан розрачується. Микола сказав, щоб з машталіром розрахувався Яким.

Книжки не хотіли горіти. Вони вмирали в муках, корчилися, скручувалися в трубочки, а він безжально штурхав їх у вогонь. Це було самоспалення. Ще раз напакувавши чорні безжальні челюсті печі книжками, підійшов до вікна.

Навпроти готелю на стовпі горів ліхтар, з нього просмоктувалася й крапала на тротуар смердюча рідина. Що вона смердюча, Микола знав гаразд, одного разу вона пролилася йому на капелюх, і його довелося викинути.

Ліхтар освітлював афішну тумбу. Велика рожева афіша на тумбі сповіщала: «В Александрінському театрі, цього дня, в середу 25 січня, в тридцятий раз «Торквато Тассо».

Гори «Тассо» лежать також у книгарнях — видавець віддрукував додатковий тираж. Попит на книжку великий.

Останній примірник «Ганца», розкрилившись, як птах, полетів у вогонь. За ним туди ж шугонули «Северная пчела», «Московский телеграф», журнали, в яких надруковані нищівні рецензії на «Ганца». Микола й зараз здригнувся, пригадавши, що там надруковано. Слова пекли, як кропива, кололи, як ножі, гамселили, як палиці. Критики дорікали йому за велемовність, неправдивість сюжету, беззмістовність, надуманість і брак почуттів. «Світ нічого не втратив би, коли б ця перша спроба юного таланту лишилася під спудом», — так ідко-іронічно закінчував свою рецензію відомий петербурзький критик. Поймаючись злістю проти дошкульних критиків, Микола водночас вірив їм. Йому мовби відкрилися очі, він спробував читати власне творіння, й ті рядки, які колись дзвеніли, зажебоніли, як жебраки. Закоханий жебрак — це страшно. Рідко хто з творців погоджується з критикою одразу. І він не хотів приймати її, відхрещувався від неї, а вредночі невидимі ковалики робили в голові свою зловісну роботу: «Тук-тук-тук, тук-тук-тук. Тук-тук-тук». Почувався так, мовби якісь кривдники вивели його голого на вулицю під холодний дощ і змусили стояти, а самі сховалися в квартиру, дивляться у вікно, сміються і показують пальцями.

Заснути цієї ночі він не міг. Лежав на нерозстеленому ліжку, заклавши під голову руки, й дивився на стелю, де химерні павуки тіней спліталися гнучкими лапами до купи й пожирали один одного. Думки товпилися, як сліпці на церковній паперті, штовхалися, сунули всі разом, перепиняли одна одну. Сталося випробування самого себе. Потратив материні гроші, змарнував час. Отже, глухий кут? Тоді для чого жити далі? Жити треба. Але інакше. Бо життя не таке, яким здавалося з гімназичного вікна. Ідилій немає. Вони десь там, у садах едему, якщо хтось вірить у ті сади. А тут боротьба за шмат хліба, за чини, за маєтності. Вже потерся по канцеляріях, побачив на власні очі. Світ — він страшний. То що ж, опустити руки, служити, в п'ятдесят літ дослужитися до дійсного радника й з тим вийти у відставку? Покинути писати, за перо вже не братися ніколи?

Сів на ліжку.

«Ні, мені треба перебороти себе, переродитися, оживити новим життям, розквітнути силою (ні, я ніколи не буду щасливий для себе: ця божественна істота вирвала спокій з грудей моїх і віддаленіла від мене), все життя віддам для щастя й добра людей». Похвалив себе за таку думку, навіть стиль видався добрим. Тільки от морока, як він їм служитиме, цим

добрим і маленьким людям? Якими ділами може полегшити їхнє існування? Служінням у департаменті? Так то товчіння води в ступі. Хлопці кажуть, що в нього талант зображувати інших людей. Хіба то талант — бачити в людях смішне та погане? Висміювати погане, щоб його було менше? Я можу зобразити його, лицедіяти. Боже мій, талант лицедія!

Батько штовхав мене на іншу путь: «Записуй, збирай те, що вронили вуста народу. Зберігай ці скарби — багатий ними будеш, і твої дні сповняться радощів». Збирати — звичайно, це добре. І до речі — нині в Петербурзі попит на малоросійські пісні, анекдоти, бувальщини величезний. Чимало їх Микола пам'ятав з Василівки. Один Яким вартий цілого тому — сідай та записуй.

Ще вчора розповів бувальщину про свого хрещеного, як той вертався з поля і упіймав у житі червонецького півника, привіз додому, а півник уночі заговорив людським голосом — виявився чортом.

Але просто записувати не хотілося. Почував у собі більші сили, вогонь творчості спопеляв серце.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ледь брався травень, а спека стояла страшенна. Юродивий на паперті Павловської церкви пророкував кінець світу, і, це пророцтво майже збулося: запанувало морове повітря, спалахнула холера. Хвороба мела по місту залізною мітлою, надто ж у тісних та вузьких вуличках околиць, набитих дрібним служилим та ремісничим людом. Вмочала мітлу в канали й мела далі. Містом ходили чутки, що холеру навмисне завезли поляки, а роздмухали на всю силу лікарі, бо дуже багато розвелось люду, тісно стало в місті, й вони вирішили прорідити його. Лікарям довелося кепсько. Коля Прокопович бачив сам, як почалося. Маленький, плюгавенький чиновник ніс на Мойці у кашкеті крохмаль, комусь прихимерилося, що той несе отруту, і в натовпі пролунало погрозливе слово: «Отрута!»

Дебелий візник у сорочці з засмальцьованим коміром рвонув її на грудях: «На Сінну, бий лікарів!»

Почали бити.

Усі ті, чії циліндри або краватки видавалися схожими на лікарські, перестали виходити на вулицю. Усі, хто мав дачі, мав гроші, власні виїзди, кинулися з міста. Простий люд замовляв молебні, пив дьоготь, мастив тіла котячим жиром — намагався порятуватися.

Гоголь котячим жиром не змашувався, але більшість лікарських приписів виконував: по кілька разів на день про-

курював у кімнаті пивним оцтом з м'ятою, не їв сирих овочів і фруктів, поливав одеколоном і оцтом руки, збризував хлором одяг, папір і конверти, які купував у крамниці. Ще лікарі радили пити перед їжею по півсклянки горілки, але того зілля він так і не міг здужати. Хоч панічно боявся захворіти. Його навіть полишив сон, він схуд і змарнів. Увижалися йому картини, одна страшніша за одну, засинав десь аж за північ, а потім довго не міг виборсатися із липкого, чадного сну, сповненого кошмарів.

Надто його уяву вразила чорна процесія, яку зустрів на Столярній: кінь-ломовик тягнув бруківкою воза, закиданого трупами, схожий на чорта візник з вимашченими дьогтем обличчям та руками ступав далеко збоку, перетинаючи віжками шлях зустрічним перехожим, а за возом дибали дві високі бабусі в чорному, здавалося, вони йшли, аби й собі лягти разом з тими, що вже лежали на возі. Тікати, тікати світ за очі, поки й самого не кинули на такого ж воза. У департаментах чиновників заохочували до відпусток, і Микола вирішив виїхати в Павловськ, куди, казали, морове повітря не сягнуло і куди його давно запрошували Васильчикови виховувати ущербного недорікуватого хлопчика. За це обіцяли чималу платню. Ще й через те обрав він Павловськ, що за чотири верстви у Царському Селі жив Пушкін. І тільки встиг переїхати туди, як довкола столиці були встановлені суворі холерні карантини і довкола Царського Села також, і прослизати туди доводилося потайки.

Покоївка недбало махнула рукою, і він піднявся сходами на другий поверх. Біля дверей на мить затримався, перевів дух. Обсмикнув сюртук, поправив галстук, провів долонею по волоссю. Постукав. Не розчув, що відповіли за дверима, шарпнув ручку на себе. Спочатку не міг нічого второпати. У цій кімнаті він уже якось був, а доти бачив її уявою багато разів. Особливо те місце, де працює поет... Великий круглий стіл, а на ньому акуратні стосики паперу, зошити, проста чорнильниця, пера, графин, лід і ще якась баночка. Аж не вірилося, що за цим столом працює такий розвихрений, такий буряний поет. Раніше стіл Пушкіна уявлявся йому пристановиськом хаосу й безладдя. По тому, як побачив робоче місце поета, завів строгий чиновницький лад і на своєму столі.

На столі все на місці. Але де ж поет?..

А поет, закучманий і голісінький, лише шовкова хустка прикривала стегна, лежав на канапі. Біля канапи віялом розкладено списані аркуші.

Микола зняковів, спіткнувся — зняковів подвійно: перебив поетові роботу й застав його у такій «натурі», — навіть позадкував, забурмотів якесь пробачення, але поет уже скочив на рівні й дружньо посміхнувся та простягнув руки для вітання:

— У нас в Африці ходять тільки так. Спека ж африканська. Ви ніколи не були в Африці? Шкода. Там дуже гарно. Слони, крокодили, мавпи. Всілякі змії. Щоправда, я не був і сам. Тільки іноді сниться мені Африка. Знаєте, якось так, — невиразно махнув рукою. Розмовляючи, він одягався — одяг лежав на бильцях стільця. — Вона не снилася вже моему дідові. А я ось кличу ліцейські сни й не можу накликати... А так хочеться впіймати дитинство. Той дух, той настрій — щоб у вірші. А він щезає.

Мовби нічого такого й не сказав поет, а сторожка крижинка у Миколиній душі розтопилася вмиль.

— А вам сняться ліцейські сни?

— Мені?.. — Микола затнувся. Кортіло розповісти поетові щось дотепне, цікаве, але нічого такого не спало на думку. Вигадувати ж не хотів. Він відчував: цю щирість і правдивість Пушкін цінує особливо. — Мені сняться тяжкі сни. Буцім іду на урок і нічого не знаю. Латинь і старогрецька... Був у нас такий професор — Ієропес.

— Як-як? Ієро-пес?

— Справді пес. І от викликає він мене, а я нічогосінько не знаю. В поту й прокидаюся.

— Ви справді нічого не знали з грецької?

— Не знав, — зітхнув Микола.

— Так у нас з вами однаковісінькі сни. Я теж починаю розв'язувати арифметичні задачки й прокидаюся в холодному поту. І думаю: добре, що я прокинувся, що це був тільки сон.

— Він, цей Ієропес, дуже мене не любив. Був такий... Ну, цоқав язиком і шморгав носом. Російською говорив погано. «І вони поклали животики свої на ніжки» — себто наклали своїм життям.

— Як-як? — сміявся Пушкін.

— «...поклали животики свої на ніжки». Ну, одного разу його довго не було в музеї, і я почав за нього правити урок. Правив... А він стояв у дверях і слухав.

— Ну, ну, як ви читали? — заохочував Миколу Пушкін. Він уже чув про його дивовижну здатність перевтілюватися, копіювати будь-кого, та так, що ілюзія була повна.

Микола зацокав язиком.

— «Чудесно, чудесно, це сцит Гектора», — зашморгав Микола, копіюючи Ієропеса, його довгий ніс витягнувся

ще дужче, губи поодвисали, нижня ляпала по верхній, як одірвана підшва, і Пушкін, котрий ніколи не бачив Ієропеса, в одну мить уявив його.

— А у нас був інспектор і наглядач Пілецький-Урбанович. Ходив тихо і скрадливо, як привид. Ні, мов кіт. Хода в нього була котяча. — Пушкін став на пальці й пройшов від стола до вікна. — У нього навіть очі горіли в п'їтмі. То ми якось влаштували йому котячий концерт. Спочатку погасили усі лампи, а тоді втрьо́х занявкали за його спиною. Він кинувся за нами, а з другого кінця коридора знову: «Няв, няв».

— А в нас...

— І в нас теж...

Почалися спогади про ліцейське життя, про дотепні розігрування, наївні клятви.

— Я справді приїхав сюди ще й по спогади, — сказав Пушкін. — Часто ходжу в свій колишній дортуар, хочу впіймати ті колишні миті — й не можу.

— Я не люблю згадувати про ліцей, — зітхнув Гоголь. — Коли б ще не ота історія з вільнодумством... Я її розповідав вам минулого разу.

— Сумна, трагічна повість. Трагічного в нашій Росії дуже багато, а веселого мало.

Миколині очі заблищали.

— Якби... якби не ваші поезії, Олександрє Сергійовичу, мені б у Ніжині жилося зовсім сумно. І не тільки мені.

— Правда? — і всміхнувся вдоволено. — Я й не знав, що мої вірші мають такі крила... Долетіли аж до Ніжина. — Довго мовчав, цю мовчанку Гоголь не зважився порушити. Відчував, що вона породжена якоюсь думою, і, мабуть, думою невеселою. Справді, поетові очі стали сумні. — Стільки в цьому житті печалі. Ось померли Молчанов і Дельвіг. Дельвіг... Він був кращий за мене і талановитіший. Бенкендорфів гнів поклав його в могилу. Він тоді на нього закричав, затупотів ногами: «Геть, геть! Я всіх вас, всю трійцю, тебе, Пушкіна і Вяземського, запроторю в Сибір!» Ось так. У Сибір. — І підвів голову. — Ну, це ще буде не скоро. Нещодавно сорока принесла на хвості, що мені хочуть запропонувати службу при дворі.

— Службу при дворі! Ви, звичайно, приймете пропозицію?

— Від пропозиції царя не відмовляються. Та й гроші мені потрібні. Ех, друже мій, друже мій, не знаєте ви, що таке одружений чоловік. Щастя по вінця. А грошей катма. Одружуйтесь швидше, тоді дізнаєтесь. — І усміхнувся трохи дитинною, трохи хитрою усмішкою. — А може, й не одружуй-

теся. Ніжна дружина — теж лихо. Запізнишся на півгодини, сідає в карету й іде по всіх знайомих шукати тебе. Так що ліпше я поведу вас до дівиць гарних і вільних з усіх поглядів. Ви ж, мабуть, любите їх? Ну, чого почервоніли? Хто їх не любить. А такі, як ви... запальні й потайні, перекохали їх... бодай у мріях... А ми — до справжніх. Ух, колись і закотимося. Ні, ні, не лякайтеся, мораль не буде порушено. Я просто супроводжуватиму вас, питиму чай, розповідатиму анекдоти, ну, може, потримаю якусь... за підборіддя, а ви гарцюватимете й щипатимете їх за м'якші місця, — закінчив з серйозним виглядом.

Поет жартував. Йому подобалося вганяти у ніяковість молодого друга. Вгадував у ньому палкість і мрійливість надзвичайну й бив по тонких струнах всією п'ятірнею. Гоголь горів по самі вуха: амурна тема єдина, на якій ковзався й не вмів боронитися.

— Гарзд, пішли гуляти. — Пушкін причесав щіткою волосся, здмухнув з капелюха невидимі порошинки. По тому обережно надів на мізинний палець з довгим, відрошеним нігтем схожий на наперсток золотий футлярчик, який оберігав ніготь, ще раз подивився в дзеркало — звідти глянуло бліде худорляве обличчя з мармуровим чолом, в облямівці кучерявого волосся та бакенбардів.

— Спускайтеся вниз, а я забіжу до Наталі: попрошу найвищого дозволу на увільнення. Щоб ви знали: власна дружина — це значно вище імператора. Від нього ще можна якось сховатися, а від дружини...

Микола стояв на Кузьминській під молоденькою липою і знову думав про щастя, яке випало на його долю. Не міг не поцінувати довіри, з якою поет ставиться до нього, жодного разу навіть не натякнув, щоб Микола тримав язик за зубами, не повторював ніде анекдотів про царя та Бенкендорфа, а також жартів-бальяндрасів поета про жінок, про дівчат, які можуть принизити його. Іноді Гоголю здається, що Пушкін вельми любить розмовляти на амурні теми, та й про його похонденки, його фривольності ходить дуже багато чуток!.. І деякі вірші поетові мовби свідчать про те.

Однак Микола майже переконаний, що те для його друга, як ото в музиці, тільки одна з тем, яка слугує іншим темам — вищим.

Незрозумілі, дивовижні піруети дружби, — цнотливий і ніжний Микола, котрий мріє про одне-єдине велике кохання, яке заповнить його на ціле життя, мав би осуджувати Пушкіна за його фривольності, а чомусь не осуджує. Пушкін розповів йому кілька своїх любовних пригод, розповідає

він іронічно, гумористично — де правда, де вигадка — дібрати важко, він ніби навмисне піддратовує Гоголя, і це розуміє Гоголь, і розуміє Пушкін. І ще одне розуміє Микола: якби не оці поетові баляндраси, вони б засушили свої розмови, і тоді йому чомусь пригадуються висушені океанські істоти, що їх продають іноземні матроси на Сінному базарі. Світ кохання безмежний, світ жіночої душі потайний і нерозгаданий, варіації двох світів — манлива безконечність, і туди веде його поет. А за всім тим ще один шар, значно серйозніший, високих матерій — людської долі в цьому світі, реальності й примарності кохання та влади і ще чогось, вже зовсім глибокого й таємничого, чого сама людина не знає до кінця. То діяння найвищі, майже божественні, — тільки Богові дано творити світ, творити порядок на землі, він створив раз, а люди намагаються повторити його приклад, ще й перекроїти по-своєму, перебудувати, отже, вони втручаються в Божі сфери й тим свідчать, що ті сфери недосконалі. Пушкін дуже часто натякає, що й Бенкендорф, і весь Третій відділ, й навіть нинішній цар — це недосконалості тих сфер, опущених на землю. Щоправда, він натякне й вивернеться, поетова душа мінлива, а світ його душі міражний і тремкий. Оця ефірність, оця легкість і захоплює й дивує Миколу. Легкість, аж легковажність, у якій є своя сталість, свої критерії, які поет пильно оберігає від стороннього ока, а сам кпить з усіх, навіть з самого себе й власних віршів, якби він не кпив, то, мабуть, і не був би геніальним.

Доріжкою понад Великим озером вийшли в парк. Мабуть, для незвичного ока це було трохи дивне видовище: обидва маленькі на зріст, негарні з себе, — знову ж таки для незвичного ока, — одягнені пістряво й претензійно. Вони то розмовляли статечно, розважливо, то реготалися, аж присідали до землі й губили капелюхи, якби хтось збоку побачив їх, то мав би за божевільних. Диво дивнее — перед вів Микола. Пушкін стогнав, прохав майже слізю:

— Ой, не можу. Зупиніться. Зупиніться, бо вмру.

Гоголь копіював високих чиновників, поетів і критиків, яких спостерігав у лавці Смирдіна, своїх колег по службі. Він знав: це найсильніший магніт, який притягує до нього Пушкіна, нічого іншого в дар поетові він піднести не може. Та ще своє захоплення Генієм, химерні розповіді про свій далекий край, яким поет зацікавлювався дедалі дужче. Якось він сказав, що мріє написати щось про Україну — давню, коли ще над її степами витав дух вольності та звитяги.

На той час у столиці суспіль панувало захоплення мало-російщиною, навіть у великосвітських салонах лунали ук-

раїнські пісні, розповідали українські анекдоти, на кухнях готували українські страви, в театрі виконували сценки з «южнорусского» життя, в книгарнях жваво купували книжки пісень Максимовича. Іван Кулжинський мав непоганий зиск з «Малороссийской деревни», і навіть творіння панів Оліних і Погорельських не залежувалися на прилавках книгарень. Микола вірив: усе, що вийде про Україну з-під пера Пушкіна, буде значно вище від написаного нині. Пушкін захопився історією України, а Гоголь у тій історії кохався. І коли починав оповідати про долю рідної землі, підносився над суетністю світу. Одначе Микола відчував, що поза тим усім було ще щось, значніше, більше, — воно й привело їх до дружби, він знав, що Пушкін зрозуміє його завжди, так само, як і він — Пушкіна; вони були ніби двоє людей у безкрайній пустелі, які випадково зустрілися серед пісків і далі пішли вдвох. Сам він не дійшов би до мети.

Перескакуючи з теми на тему, як білка з гілки одного дерева на інше, перекидаючись, неначе горішками, дотепами, заглиблювалися в прохолодну сутінь парку, як раптом попереду зринуло дзявоління, потім пролунали ляскіт і приглушене гоготіння. Пушкін зупинився, за ним зупинився, трохи не наштотхнувшись на нього, Гоголь. За густим плетивом гілок і листя рівно-рівнесенько підстрижених кущів, означених з двох боків білими головами якихось олімпійських богів, а далеко позаду величаво Чесменською колоною, замелькали білі, жовті плями, сяйнув сонячний зайчик і заманячили обриси фігур. Пушкін рішуче потягнув Миколу у вузьку бічну алею.

— Імператор? — запитав Микола, коли вони подолали чималу відстань і зупинилися під кленом.

— Не знаю... Можливо, хтось із великих князів... Яка різниця...

З його обличчя звіяло веселий настрій. Микола подумав, що Пушкін посоромився стати перед очі коронованих осіб саме в його низькому товаристві, й ображено мовчав. А в самого перед очима вставали дивовижні видива, він негаразд уявляв той блискучий похід, але навіть плентатися в самісінькому хвості видавалося йому щастям. Він аж умлівав: адже опинився неймовірно близько — за якихось сто сажнів — від тих, хто володарює світом. Там, здавалося йому, збіглися з усіх кінців в одне блискуче коло золоті нитки мудрості, освіти, поезії всієї країни. І він таки не витримав:

— Це ж і ви будете вшанований високою честю бути присутнім у такому поході?

Пушкін пирस्कнув.

— Що за штиль, Миколо? Просто з Сумарокова чесо- нули.

І замовк надовго. Либонь, і сам не міг позбутися думки, що незабаром долучиться до того походу. Вже водили Наталі на показ цариці. Дар уяви розкидав золоті й срібні прикраси, орденські стрічки, еполети, і стало те стовписько перед його зором у непривабливому вигляді. Він ще раз хмукнув, а потім потихеньку позбирав прикраси, взяв під руку Наталі й став з нею в кінець гурту. Ох, незатишно йому там почувалося! Муляв шию високий комір мундира, й пронизували до кісток погляди тих, що оглядалися. Його вони спопеляли, Наталі пожирали. Власне, він здогадувався, що й саме місце в оцім гурті, й кілька тисяч карбованців на рік будуть не винагоро- дою його талантові, а платою за красу Наталі. Він уже знав, як то бути чоловіком такої красуні. В тісному колі знайомих, наодинці з нею він вибухає натхненням під небесні сфери, з маленького невродливого чоловічка виростає до велета. Для того свого товариства він бог і античний герой, коли захоче, може заворожити, зачудувати Наталі до екзальтації. Наодинці з нею, а також у колі друзів він усіх цих державців, нинішніх і тих, які стоять пам'ятниками, спопеляє на порох одним дзвінким рядком, а тут змушений і буде мовчки плуганитися в натовпі серед блискучих царедворців, вгодованих і породис- тих, як армійські жеребці, і випещених чиновників та тонких лестивців. Ну як же драгуватимуться вони, за віщо цій мавпі дісталася така краса! Та яке він має на неї право! На балах і раутах він уже встиг прочитати не один подібний погляд. Си- діла бідна, скромна Наталі в затінку — й мало хто її помічав, а вивів на світло — і всіх пойняла заздрість, навіть декого з приятелів, — бачте, Бог послав цьому Пушкіну талант, а йому мало, він ще захопив першу російську красуню.

Та коли б тільки цим обмежувалися його майбутні зли- годні. Своім дарчим велінням імператор вішає на нього зо- лоту гирю. Далі він буде одним з тих (нехай найменшим, але одним з тих), чиєю волею звершуються всі державні діяння, кожен крок, кожне віршоване слово будуть мовби освячені високим іменем, кожне слово сміливе, правди- ве — зрадою та особистою образою імператора. Сьогодні він опублікує вірш, завтра вони його прочитають і тлумачи- тимуть на всі боки; либонь, імператор і мав це на меті — зв'язати благодіянням йому руки.

Пушкін зняв циліндр, кинув просто під ноги.

— Мій молодий, мій такий ще недосвідчений друже, — запально й від цього трохи велемовно звернувся він до Гого- ля. — Ви кохаєтесь у поезії. І мільйони людей од сотворіння

світу, ті, що пишуть і не пишуть, кохаються в ній. А чи знаєте ви, що це таке насправді? Не знаєте. Це вічне змагання тіла й духу, тліну з безсмертям, правди зі лжею. Пробачте, що так високо... Але це правда. Я мислю і говорю про такі часи, як наш. Усе, чим ви влестите тіло, — вкрате в духу. Дилема проста: де прожити — тут чи там. Ситим смертним життям на землі чи безсмертям потому. Всі до одного — запам'ятайте це, — всі до одного мріють обдурити їх, — він тицьнув пальцем угору, в небо. — Всі до одного думають про те, щоб і прожити розкішно, й заслужити безсмертя. Але в наш час це неможливо. Те, що ввібгав у пельку, — вкрав від правди. Правда стала куцша. «Ну, я трошки, одну чисничку». І вже вона надшерблена, дірява. Це одна нитка: щоб доточити тут, треба урвати там. — Він підняв капелюх, збив з нього порох. — О Миколо, ви ще не знаєте, яке важке життя сочинителя. Кожного дня, кожної години на сто шматків рветься душа. Як вона звивається, скільки віконець відчиняється перед нею: «Втікай, втікай з цієї тюрми на сонце. Ну, пощо ти ув'язнила себе? Що матимеш з цього? Ну, хтось там страждає, хтось бреше... А тобі що до того? Вславляй життя, вславляй великих світу цього. Будь, як усі. Називай чорне білим, біле — чорним. Нині так роблять. Найпослідуший писака, здатний на будь-яку підлоту, голосно проповідує незалежність і пише безіменні пасквілі на людей, перед якими стелиться в їхніх кабінетах і смиренно виконує всі їхні веління. До того ж література стає ремеслом прибутковим, для декого байдуже, скільки в нього буде читачів, аби було багато покупців. Та й мають прибуток не лише у вигляді грошей. Достойні приклади! Наслідуй їх — і уславишся. Он скільки уславилося». Каліфи на годину, не вславився жоден, хто оспівував кривду і насильство, чи бодай мовчав, або одягав блазнівський ковпак, коли ті кривди звершувалися на його очах. Поет змушений водночас стояти на двох ретрашементах і стріляти з двох позицій. З одного боку честь і совість, а з другого — цар і Бенкендорф... О, як важко, коли всевладна десниця лягає на твоє плече: «Я тобі вірю, ти наш. Вславляй діяння, вславляй нас — і живи у спокої, отримуй чини та нагороди» і... пливи помаленьку по Леті. Цього ніхто не каже, навпаки, за життя поставлять пам'ятники й змусять у школах нещасних школярів зубрити твої неправдиві віршики. Лета — це потім. І — обов'язково, її не перепливиш. А поки що, зараз ти служиш великій меті. Самодержавство, православ'я і народність... Ага, всі народні, всі патріоти — і Булгарін, і Греч, і Сенковський. А Грибоедов не народний і не патріот. Отож, поетові легше, коли його лають, — тоді народжується

спротив, камінь об камінь викресує іскри. А страх стоїть за плечима. Стоїть удень і вночі, обідає за твоїм столом, спить з тобою в ліжку, а коли сідаєш з пером за стіл, стає за плечима й гуде потихеньку. І перо само сповільнює біг, починає хилитися, починає обминати гострі рими, шукає спокійніші слова... А той, що позаду, бубонить, бубонить... «Це ж дурість — згубити одним замашним рядком ціле життя». — «Так, я сказав правду, бо хочу, щоб кращим було життя, щоб зникла олжа». — «Ха-ха-ха. Одним віршиком покращити життя... Утопія». І падає з рук перо. Вольгер — і той упродовж життя не міг зберегти власної гідності. Лаври на його голові були забризкані багном. А голос і далі нашіптує: «Тож ти мучишся даремно. Промучишся ціле життя, нічим не поласуєш, завдаси злигоднів родині, а твої вірші забудуть по смерті, бо талант твій зовсім маленький».

— І вам такий голос нашіптує? — прошамотів Микола.

— А що ж ви думаєте... Скільки нас таких було — леґіони.

— Ви один.

— Спасибі. Але ви живі і стоїте ось поруч. От якби це прокричав мені хтось звідти, з відстані в сто років... Тоді б я заїхав на безлюдний острів, покинув дружину, ресторан Дюме і писав, писав. А потім... Усі ми кричимо про натхнення, про високі помисли, високі душевні поривання творців. А що ж насправді? Насправді поет вивертає світ, як кожух, і свої тельбухи також, це підглядач людських гріхів, вигрібач нечистот. Радість прозрінь! Прокляття прозрінь. Іноді я думаю: нащо воно мені?.. Сам себе руйнуєш сумнівами, наливаєш серце сарказмом. Не милуєш ворогів, не шкодуєш друзів. Піднімаєш сам себе, піднімаєш, аж рветься серце. А може, ліпше б жити, як інші. Тобто ті, які чесні, прості. Жити, та й годі. Людей хороших, з невивернутими мізками римувати не вабить. Вони садять капусту, кохаються... А ми навіть кохаємося не так, як інші. Ми й з кохання хочемо видобути користь, і все, що вичавили, — в римовані рядки. А потім намагаємось продати... Щем кохання, натхнення... Так от, — мовби підсумував він. — Отам, — показав пальцем назад, — я буду серед «своїх». А «свої» не прощають відступництва. «Чужі» ще так-сяк, мовляв, спіткнувся через молодість, недосвідченість, поверховість розуму. А тут: «Що ми йому казали вчора? Він знову за своє. Це умисел».

Враз Пушкін зупинився, неначе наштовхнувся на невидиму линву. Посеред доріжки лежала-мертва ластівка. Чи кібчик її підбив, чи сама гналася за комахкою і налетіла на гілку? Вони довго стояли над мертвим тільцем.

Микола покликав Пушкіна, але той не відгукнувся. Дивився в густе шатро, що його розкинула старезна липа. Ні, він дивився кудись далі. Його бліде обличчя було мовби вирізьблене з дерева. Про що він думає? Що бачить? Ступив за якусь грань, за яку не може ступити він, Гоголь? Микола розумів: про це запитувати негоже. Спробувати пробитися туди слідом за ним? Гм... То єдина країна, в яку немога добутися ніяким способом. У ній мандрує тільки одна людина — Геній. Він може там рубати камінь, а може збирати квіточки. І через те він такий простий, а то й легковажний тут, невловний там. Він сонячний зайчик, він же й градова хмара.

Вуста Пушкіна ледь-ледь здригалися. Не опускаючи погляду вниз, обійшов ластівку (отже, пам'ятав про неї), пішов доріжкою.

— Ось що таке поет, — сказав, мовби й не переривав розмови. — Я на той предмет філософствую, щоб знали, на яку стежу ступили, — пильно-пильнюще подивився Миколі в очі своїми глибокими тривожними очима.

Микола стояв приголомшений. Пушкін раптом усміхнувся загадковою усмішкою — не веселою й не сумною, якоюсь безсторонньою, — здавалося, він усміхається самому собі. Очі не сміялися зовсім, тільки губи затріпотіли. Очі в поета були розумні. Гоголь уперше подумав: з такими очима дуже важко жити в світі. Мовби в лад його спостереженню, Пушкін казав далі:

— Правда: письменники — люди тонкі, уразливі. Вони — біль вітчизни, її совість. Це люди з особливим обдарованням — страждати за всіх. Це люди розкуті й вільні, як птахи. Коли поет злітає у високість, то він ширяє разом з ангелами. Коли у натхненні — тоді він рівний Періклу й Гектору, Цезарю й Македонському, він закликає до своєї оселі й виганяє звідти королів та герцогів, мудреців і героїв, він кпить з них, почуває свою вищість над ними, почуває причетність до всього, що діється в світі. Він творить нові світи й кидає в прірви світи старі, створені до нього, а буває, створені раніше ним же самим. І тоді ніщо не може його зупинити. Справжнє місце письменника — його вчений кабінет, лише незалежність і самоповага можуть нас возвеличити над дріб'язком життя і над бурями долі. І яка то насолода битися з п'янкою, виводити з темниць нещасних, дарувати людям світло! Такої насолоди не знає ніхто інший на землі. Навіть коханка, найкраща коханка не може дарувати того, що дарує муза. Якби хто-небудь побачив поетове обличчя в хвилини найвищого лету, він би прийняв його за небожителя або за божевільного. Тільки божевільні,

звільнені від усього земного, можуть так радіти. Через те й не шкодую, що і я, маленький, хочу бути поетом. І не вірте тому, що я наговорив спочатку.

Микола слухав Пушкіна, а сам думав про те, чи може й він називатися поетом. Брила, яку кинув на нього Пушкін, тиснула, розчавлювала, Микола гарячково порівнював свої силкування й спокуси з тими, про які говорив поет, і нітився, й потерпав, і малів душею. Так, коли писав «Ганца...», він теж літав, але то був політ... ну, ніби в голубому неземному просторі або політ метелика в кімнаті, а тут, де ширяє поет, ідуть життєдайні дощі, ростуть дерева, стоять будинки, і ступають гордо вільні люди, й простягають покалічені руки старці, а вдалечині бовваніють похмурі постаті царів та жандармів. А може, поет перебільшує, хизується перед ним? Диво — після такої розмови Миколі найдужче хотілося працювати. Він ще слухав поета, а в голові роїлися думки й зринали образи, які, як йому здавалося, раніше не могли народитися. Йому нетерпеливилось, одна половинка його душі була тут, у парку, а друга — в Павловську, за столом. Вервечкою, узявшись за руки, сходили в долину з засіяного просом горба Оксани, Катерини, Вакули... Такі прості, такі на перший погляд непоетичні. А на самий перед випхалися Іван Іванович та Іван Никифорович. І перо вже не могло зупинитися. Розбризкуючи чорнило, воно бігло по паперу.

Микола працював натхненно. Одначе в найбільшій захопленні, в найвищій екстазі ніколи не пускався берега, не віддавався до кінця на волю фантазії, за спиною стояв суворий наглядач і нещадно зупиняв перо, коли воно розбігалось надто прудко. Він читав написане вголос, і тоді воно здавалося мовби не його, а чуже. Водночас незвичайне піднесення охоплювало Миколу, світла радість поймала всю його істоту: він бачив, як ясніє чолом Пушкін, читаючи ці рядки, чув його сміх, його голос, відчував на плечі його руку й то схоплювався зі стільця й бігав по кімнаті, то знову сідав, потираючи руки, хапав перо, і воно знову порскало чорнилом, поспішаючи за його думкою. Зненацька воно зупинялося й тихо лягало на папір. Микола завмирав. Перед очима пропливали живі картини дитинства, батьківський дім, сад, поле — чомусь саме в пору дозрівання, перед його очима часто поставали батько, дід Василь, рудий пасічник... Так-так, він і справді дуже рудий.

Високий, неначе витесаний з дуба, лоб таємного радника Олександра Миколайовича Мордвинова вилискував потом. Мордвинов шойно напився чаю з коньяком і твердими м'ятними пряниками — високий жандармський начальник

мав такий гріх: полюбляв цей плебейський харч — і втомлено, умиротворено відкинувся на спинку високого м'якого крісла. Лоб — неначе витесаний з дуба, одначе лоб розумний, а сам Мордвинов схожий на величезного закопченого ляща. Саме таке порівняння щоразу подумки добирає до нього літератор, редактор «Северной пчелы» Фадей Венедиктович Булгарін. Але з ним розмовляти значно приємніше, ніж з жандармською шкурою Дубельтом чи й самим Бенкендорфом.

Олександр Миколайович — людина ввічлива, майже ніколи не гримає, не погрожує Соловками та всіма небесними карами за кожную дрібну помилку чи невдачу. От тільки чому закликав глухої ночі, та ще й на таку далеку околицю? Ну, та це їхні жандармські таємниці. По всьому Петербургу зафрахтовані в них таємні квартирки, там приймають своїх агентів, — найчастіше вночі, — а при нагоді й поступливих балерин. (Щоправда, до Олександра Миколайовича останнє не стосується.) От лишень ніч... Яка ніч! Вовча. Тисячі їх виповзли з прадавніх чухонських лісів, і виють, і рикають, і клацають зубами, й шматують, рвуть задубіле місто. Схарапуджені диявольські коні мчать вподовж Неви — гарматними пострілами б'є в береги хвиля, — залітають в канали, вітер перекидає на вулицях випадкових перехожих, одриває віконниці, стукотить по дахах і стінах будинків.

Буря гуляє над містом, завинула його в чорну водяну хмару, хоче поховати на дні цього голого безмежжя. Горенько — Фадею Венедиктовичу ще ж долати зворотний шлях! Свого виїзду у нього немає, візника відпустив, — хто зна, скільки триматиме його Мордвинов.

Від голубих кахлів у кутку повівало теплом, непереборно хотілося притулитися до них руками. Одначе Булгарін такого собі дозволити не міг.

— Сідайте, Фадею Венедиктовичу, — люб'язно запросив високий жандармський підшеф, і не розгадати — справжня це пошана до заслуженого літератора чи вдавана. Так чи так, а нині вони мають з літературою рахуватися: за останні десять-п'ятнадцять літ вона набрала сили. Її бояться, її намагаються взяти на ретязь і дресирувати, щоб нацьковувати, на кого потрібно. А вона лизоблюдна, вона й свавільна, хоче мішури слави, за славу продає інколи й честь, хоче безсмертя, за безсмертя може піти в тюрму, за правду — на ешафот. Вона, клята, всіляка, як і все в цьому світі. На літераторів гримають, їх сварять, з ними заграють, — адже тільки вони можуть ввести у вічну славу або знеславити на віки вічні. Їх намагаються зробити ручними, розуміючи, проте, що спів

канарки у клітці і в саду геть не однаковий. Друковане слово магічне: надрукували — і вже, здається, лишилося у віках, може, то й омана, але принаймні знищити десять тисяч примірників «Северной пчелы» просто неможливо. Одначе Фадея Венедиктовича й сварити немає за що: «Северная пчела» — це глас якщо не Божий, то царський.

— Так от, Фадею Венедиктовичу, Олександр Христофорович передоручив мені прийняти вас. Нині він вельми зайнятий. Він просить вибачити, що довго не відгукувався на ваше послання — сподівався мати приємність поговорити з вами особисто. Але... — Мордвінов розвів величезні руки.

Він не вибачився перед редактором «Северной пчелы» за пізній виклик, не запропонував чаю, однак кинув дешевеньку цукерку — Бенкендорфове вибачення (якого, звичайно, насправді не було) — і Булгарін на льоту проковтнув її.

— Дякую. Чого там... Сам розумію: висока служба.

— Папери ваші ми прочитали. Що ви ще хотіли доповісти особисто?

«Паперами» у відділі називають рецензії й статті Булгаріна, призначені для читання тільки в Третньому відділі. Платять за них краще, ніж за опубліковані в пресі, бо й відповідальність більша. Коли Фадей Венедиктович уявляє, що його творіння читатиме особисто Бенкендорф, його поймає особливе, сповнене хвилювання і зловтіхи натхнення. Принаймні він переконаний: ці його писання не марні.

Вицвілі, водянисті очі Булгаріна сяйнули синім блиском.

— Є гарна новина. Дуже гарна. На небосхилі російської словесності зайнялося нове світило.

— Нове світило? Якась комета? — посміхнувся Мордвінов. — Метеорит? От так новина.

— Ні, не комета. Зірка. Яка... Вона може затьмарити Пушкіна.

Мордвінов випростався, в його очах засвітилися цікавість і недовіра:

— Яке ж їй наймення?

— Кукольник. Нестор Кукольник. Колишній ніжинський гімназист.

Мордвінов пожував сухими темними губами, приплющив очі, щось пригадуючи.

— Чув. Знаю.

— Незабаром почують всі. Лузає рими, як горішки, і теми все високі: «Торквато Тассо», «Рука Всевишнього вітчизну вберегла»...

— Нове світило завжди непевне.

— На відміну від Пушкіна, всі теми патріотичні. Про вітчизну, імператора...

Мордвинов щось обмірковував.

— Добре, що про імператора. Істинна ця любов, усім серцем?

— Не можу знати...

— Ну, де вам таке знати, — зненацька зневажливо мовив високий жандарм.

Булгаріну здалося, що його хльоснули батогом. Батоги хльоскають його при кожній нагоді. Фадей Венедиктович з ненавистю зціпив зуби, але в очі Мордвинову подивився незмигнуто, віддано.

«Собаки б тебе з'їли, — подумав. — Колись мені урветься терпець». І знав, що не урветься, бо він як риба на отому самому... на кукані. І те сказати — стьобати його стьобать, але й цінують. Нещодавно прямий, як палиця, Дубельт розповідав йому, як вербували вони одного дрібного літератора (прізвище, звичайно, не назвав) в агенти Третього відділу. Той крутився, як в'юн на сковорідці, зрештою заволав: «Ну хіба я зможу, просидівши вечір біля Пушкіна, потім піти й доповісти, що такий-то його вірш був не зовсім патріотичним?!» Олександр Миколайович «заспокоїв» літератора: «А ви не хвилюйтеся, на Пушкіна є в нас свої Пушкіни. Ви доповідатимете про маленьких». А потім додав, що під «своїм Пушкіним» мав на увазі саме його. Отже, Булгарін — рівня Пушкіну. От тільки чим він рівний йому? Філерське мистецтво Булгаріна дорівнює літературній майстерності Пушкіна? Так чи так, а все ж високо! Нині урядові доводиться вдаватися до його послуг дедалі частіше. І щедріше розкошелюватися. Державна труба останнім часом почала вельми чадіти, і в тому диму легко сховатися царевим недругам. Кіптява однаково сідає на всі обличчя. І тільки він, Фадей Венедиктович, здатний відгадати справжній вигляд під сажею, хоч і самому доводиться бруднитися.

— Що ж, такі таланти нам потрібні, — підвівся Мордвинов. — Схвалюємо, схвалюємо вашу діяльність в саду російської словесності. Сподіваємось, що ці квіти забувають і в їхньому буянні зблякнуть деякі інші. Поливайте, поливайте їх. І матимете за труди свої... хвалу і шану.

Тонкий чоловік — Олександр Миколайович. Вони розумілися в один мент. Так, нове обдаровання повинно затьмарити талант Пушкіна, можна вважати, що оця їхня розмова — то вже схвалення двору, а старання садівника — Фадея Венедиктовича — не пропадуть марно.

Вони поговорили ще кілька хвилин про театр, про літературні новини, і Мордвинов відпустив його. У другому, холодному, що його наскрізь пробивав колючий вітер, коридорі стояв жандарм у цивільному вбранні і вибивав зубами халяндри.

Сповнений радості, що аудієнція закінчилася щасливо, Булгарін відчув непереборну потребу сказати цьому закоцублому чинові щось добре, збадьорливе.

— Ох, і собача, брат, у тебе служба, — ляснув він жандарма по плечу. Той клацнув зубами, неначе хотів ухопити Фадея Венедиктовича за палець, і прохрипів:

— Проходь!

Фадей Венедиктович зрозумів, що сказав щось не до ладу, й спробував виправитися:

— Я в тому розумінні, що така вона в усіх...

— Проходь!!! — вибалушив очі жандарм і аж виширив зуби.

Булгарін вискочив на вулицю й сплюнув з досади. Вітер підхопив плювок і поніс у сіру, мрячну далечинь.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Збирались у Жуковського тісним товариством: Пушкін, Вяземський, Плетньов — попити кофію (кофій у господаря особливий, з дивовижним запахом), до кофію подають лафїт — п'ятнадцять карбованців пляшка, опріч лафїту, ніяких інших вин та горілок не подають, — обмінятися літературними новинами, розважити один одного епіграмами, почитати вірші. «Ворога треба знати не гірше, як самого себе», — жартував Василь Андрійович, милий чоловік, вельможа, вихователь наступника престолу Олександра, придворний поет і захисник перед царем усіх літераторів, хто пропився або припустився дрібної провини, а іноді й не дрібної, як той-таки Пушкін — брат і суперник по перу. Жив Василь Андрійович при дворі, у Шепелівському палаці, його кабінет — суміш класицизму з романтизмом, ще й додалося, як жартував сам господар, трохи «лінивого бароко»: античні статуї попід стінами й по кутках кімнати, картини італійських і фламандських майстрів, бюсти царя та його дружини на столі, а також Олександра Павловича, шафи з книжками, велетенське бюро горіхового дерева («гроб літератури» — Пушкін), турецький диван, м'які крісла. Й сам господар теж м'який, обплив жирком, кругловидий (сиве волосся зачесане на лисину), з молодим обличчям і очима — чорними, уважними, допитливими очима людини Сходу, — враження м'якості, доброти, домаш-

ності підкреслювали теплий халат, феска, стоптани, оторочені хутром пантофлі. Халат, феска, пантофлі підкреслювали також, що гості — люди свої, тут кожному дозволено матися вільно, поводитися відповідно до своєї вдачі та нахилів.

Пушкін привів із собою Гоголя. Неждано-негадано прийшли ще два літератори — Воейков та Каменський. Воейков ще трохи до товариства пасував, а кавказький лобуряка Каменський — автор «Кінців життя», «Танців смерті» та інших опусів, списаних рівними, схожими на стройових солдатів, літерами на червоному папері («творив» він у червоних шальварах, червоних пантофлях), — залетів сюди, ніби курка до голуб'ятні. По тому камердинер доповів, що до Василя Андрійовича зволили завітати фрейліна Россет та генерал Дятлов. Жуковський пішов переодягатися, а до кабінету вступили опасистий, важкий Дятлов та вогниста, гнучка, як лозинка, Россет — перша петербурзька красуня, улюблениця імператриці. Привіталася з усіма покивом голови, примружилася на Гоголя (мабуть, її спантеличило таке носате диво), сягнула жагучими черкеськими очима на Пушкіна. З ним у неї давня змага вдаваних коханців і дотепників. «Ви пронизуєте, фрейліна, моє бідне серце своїм крижаним поглядом». — «Нема що низати, там самі дірки». — «Якщо гарно пошукати...» — «В кращому випадку натрапиш на латку».

Пушкінове серце, ціле чи в латках, давно належало Наталі Гончаровій, фрейліні пропонував руку підстаркуватий Жуковський. «Василію Андрійовичу, ви хороша людина і чудесний поет, але мені в моєму становищі потрібні не добра душа та поетична слава, а гроші. А їх у вас немає. Виженуть мене з двору, а вас із поетів, що будемо робити? Ось така сумна проза». Чи не найкраще достоїнства Олександр Йосипівни висловив Пушкін:

В тревоге пестрой и бесплодной
Большого света и двора
Я сохранила взгляд холодный,
Простое сердце, ум свободный
И правды пламень благородный
И, как дитя, была добра;
Смеялась над толпою вздорной,
Судила здраво и светло
И шутки злости самой черной
Писала прямо набело.

Тверезо і світло вона судила й про поезії Пушкіна, була вірною читачкою.

Розмова одразу ж зав'язалася довкола останніх літературних новин, останніх творів. Зненацька Пушкін запитав:

— Олександрє Йосипівно, щось ви нічого не кажете про мою сьому главу. Вже прочитали?

— Вона не гірша за шосту, — з усмішкою сказала Россет, сідаючи біля Жуковського, який зручно вкублився у куточку широченного дивана, усміхаючись, як завжди, доброю, але трохи й настороженою усмішкою, куняючи, але й будучи готовим у потрібний момент повернути розмову в безпечну колію (якщо вона зійде на манівці).

— А шоста?

— Вона не гірша за п'яту.

Так вони дійшли до першої, а тоді Россет засміялася й вигукнула:

— А всі разом прекрасні!

Пушкін, либонь, тільки й чекав на ці слова. І не тому, що понад усе прагнув похвали першої фрейліни імператриці, а щоб продовжити суперечку, яку вів подумки протягом усіх цих днів. Кинувся до столу, де купою лежали журнали, вихопив один, гарячково почав гортати. Ага, ось... «У нас ще немає літератури, немає відображення життя народу...» Ні, не це. «Жодної думки в цій водянистій сьомій главі, жодного почуття, жодної картини, достойної погляду...»

— Хто це? — запитав Плетньов.

— Овсій Флюгарін... Оселедець у літературі.

— Чому ж, Булгарін — достойний літератор, — примружила очі Россет. У таких ситуаціях вона завжди піддразнювала Пушкіна, знала: це той вогонь, що гріє поетове серце. — Минулого тижня його імператорська величність нагородив його брильянтовим перснем. За «Вижигіна» — уже другим...

— В Булгаріна можна... вступити, — похмуро кинув Пушкін.

— Ну, Олександрє Сергійовичу, я затуляю ніс від ваших дотепів.

— Затуляйте. Бачите, у нас ще немає літератури! А критика у нас є? Є у нас громадська думка? Наші журнали висловлюють судження про літературу як про політичну економію, а про політичну економію — як про музику... До речі, як ви гадаєте, для чого господар тримає під рукою оцю гидоту? — раптом підняв і кинув купу журналів.

— Я вже казав, — усміхнувся Василь Андрійович. — Ворогів потрібно знати досконально.

— Поміи, якими обливають приятеля, солодкі...

— Приятелєві треба показати, де він може помитися.

Пушкін саркастично всміхнувся, багатозначно подивився на Жуковського. Вони самі знали про себе все, вміли достой-

но поцінувати обопільну приязнь і розмір, повагу та приховане суперництво. А то й неприховане. Поміж ними пролягли тисячі кілометрів пустелі, проте в ній зеленіли оази й текли блакитні ріки. Вони дивилися один на одного мовби крізь тонку шалінку, то опускаючи її, то піднімаючи знову. Одначе ніколи не обмовилися про це жодним словом, і навіть тоді, коли Пушкін звинувачував Жуковського, що той не заступився за нього перед царем, та шалінка не перетворилася на глуху стіну. Жуковський його захищав... у міру своїх сил, свого страху — у міру своєї душі. Тільки вони двоє на цілу Росію знали, що уславлений Жуковський — перший поет країни, якого й зараз критика ставила на чолі поетичного ряду, а його поезію рекомендувала як взірець усім тим, хто хоче прилучитися до красеного письменства, — відстав від другого, молодшого за нього поета. Що поезія Пушкіна барвистіша, багатіша, правдивіша та глибока, а самі вірші крилатіші та світліші. Рідко хто може з тим примиритися, Жуковський примирився. Часом було гірко й образливо, часом хапала за серце туга, і вже зовсім не міг погодитися з тими окремими нападками, одну з яких нещодавно зустрів в «Обозрениии русской словесности»: «На зміну філантропізму Карамзіна та ідеалізму Жуковського прийшли Пушкін та Кіреєвський».

Жуковський розумів також, що Пушкін глибший ще й тому, що правдивіший, розкутіший, а він назавжди прикований золотим ланцюгом до тронної коліснички й мусить вславляти того, хто на ній сидить. Можна, звичайно, перегризти ланцюг, але чи далеко втечеш, — тебе наздоженуть скрізь. Також знав: література — це безкрайне море, місця в ньому вистачить усім, нехай фрегат Пушкіна лине під усіма вітрилами, у вітрила його власної барки теж віють попугні вітри — до того ж кораблів у морі російської словесності ще дуже мало, а по фрегаті, що йде під білими вітрилами, ведуть прицільний вогонь піратські корвети Греца, Булгаріна, Сенковського, і з державних фортечних мурів також летять у той бік розпечені ядра. Справжню велич поезій Пушкіна осягає до кінця тільки він, Жуковський, глибоко кохаються в ній ще кілька десятків чоловік, окрім, звичайно, простих шанувальників, але й тих, хто кидає брудо на білі вітрила фрегата, немало. Журнали осміяли «Руслана й Людмилу», розгромили «Полтаву». Власне, кожен новий твір поета викликає вогонь. Надто через те, що вся згряя прописних критиків знає: поезії Пушкіна не подобаються цареві та Бенкендорфові. Відає Василь Андрійович також те, що та стрілянина примушує Пушкіна завжди триматися насторожі, викликає бажання боротися, працювати, довести навіть ворогам, що

він таки справжній майстер. Можливо, якби і Жуковського отако шматувало паперове плем'я, то й дух його не оповили б лінощі, й він горів би ярою злістю та ярою любов'ю; але його дух приколисаний та приспаний, і він сам не прагне перемін. Пізно вже йому топтати нову стежку.

Немов на підтвердження його думок, Пушкін вигукнув:

— Послухайте, що пише Полевой: «“Онегін” — зібрання окремих, не пов'язаних між собою нотаток і думок про те, про се, вставлених в одну раму, з котрих автор не склав нічого, що б мало самостійне значення». Ось так, Олександр Йосипівно!

— Ви самі дали привід до такого тлумачення свого твору, — мовила вона, — пригадайте початок «Онегіна»:

...собранье пестрых глав,
Полусмешных, полупечальных,
Простонародных, идеальных,
Небрежный плод моих забав,
Бессонниц, легких вдохновений
Незрелых и увядших лет...

Пушкін докірливо подивився в очі дівчини. Адже вона мала б розуміти, що це звичайнісінька гра з читачем, намагання відволікти його увагу, аби потім, розслабленого, міцніше схопити за петельки.

Россет, здавалося, цього не розуміла.

— І потім, ви такий проникливий і розумний. А не розумієте, що, може, хтось із нас і не читав цих пасквілів, і не чув про них, а ви їх популяризуєте на свою голову.

Пушкін засміявся:

— Щирісінька правда. Мені б, Олександр Йосипівно, до мого натхнення ваш розважливий розум.

— Принаймні Полевого вже не читатимуть, — вихопився Каменський. — Ми й зайшли, щоб розпитати про всі перипетії цієї справи. А ви, виявляється, нічого не знаєте. Прикрили «Московский телеграф», а самого Полевого... — І Каменський склав решіточкою пальці.

Усі захвилювалися, тільки Россет та Жуковського, здавалося, не вельми вразила ця звістка.

— За віщо?

— Що сталося?

— Вмістив у журналі власну погромну рецензію на драму Кукольника «Рука Всевишнього...», — розповідав Каменський. — Цілий двір у захопленні від драми. Імператор особливо...

— Наприклад, я не в захваті від неї, — підвела голову Россет. — Хоч Кукольник і земляк мій. І також неправда,

буцім Полевой заарештований. Дубельт покликав його і сказав: «Я мав би приставити варту до вашої кімнати, але не зроблю цього тільки для вас. Ви йдете супроти загального патріотичного почуття».

— Саме так, — поважно, вперше за вечір обізвався генерал. — Коли в Польщі гинуть наші офіцери, коли європейські держави киплять неприязню до нас і до нашої політики, вдаються до брудних наклепів, ми повинні гартувати дух усіх станів. Драма пана Кукольника саме такі — sublime¹. А до того ж він сам наполовину поляк. Жар патріотизму, жар поезії...

Пушкін гмукнув:

— Жар лихоманки, а не поезії. А що возвишений — то це правда, — й підморгнув Гоголю.

Россет не сподобався його сміх.

— Ну от... Можете радіти. Вашого недоброзичливця на літературному полі не стало. А щодо жару поезії — «Клеветникам России» теж написано на високих нотах. — І примружила очі. Мабуть, останнє вона сказала зумисно.

Пушкін на те їй нічого не відповів. Був полонений чарами її очей, гостротою її розуму. Майнула думка про те, що прогрес у світі існує тільки завдяки жінкам; це вони розпочинають війни, роблять перевороти й замирюють народи. Без них на землі не цвіли б квіти й не лунала поезія. Але інша думка важкою темною хмарою накрила ту, першу, і поет похилився в глибокій задумі.

— Я не можу радіти такій несправедливості. Маю підставу ображатися на Полевого, але це один із кращих наших критиків, хоч іноді й передає перцю в страви, які варить. Він передчуває присутність істини, та не завжди вміє її знайти. Принаймні в'ється десь поблизу.

— Панове, ця справа звершена, і не будемо її обговорювати, — одхилився од м'якої спинки дивана Жуковський. — То більше, не в наших спроможностях щось помяти. Поезія повинна взагалі бути поза політикою.

— Чому ж тоді від неї вимагають, щоб вона вславляла поганих політиків? — похмуро запитав Пушкін. — Хочуть, щоб процвітала, але не мислила. Поезія за своїми вищими, вільними якостями не повинна ставити ніякої мети, окрім самої себе, одначе змальовувати слабкості, помилки і пристрасті людські — то її обов'язок, і через те...

— Поговоримо ліпше про чисту поезію, — майже благально мовив Жуковський, — яка ставить метою саму себе. Кажуть, цей Кукольник привіз чимало творинь. Що це за один?

¹ З піднесенням (фр.).

— Великий поет, — махнув правицею Каменський, не-
наче рубонув шаблею. (Він і шаблею рубав добре: відтинав
одним помахом горлечка в двох пляшках шампанського од-
разу, одного разу на додачу відітнув руку денщиків, який
не встиг її одсмикнути від пляшки.) Мав нагоду помститися
Пушкіну, що той цілковито ігнорує його. — Він зробить пе-
реворот у літературі.

— Ну, барона Розена він не переплюне, — пожартував
Плетньов і затнувся. Адже тут були не тільки свої.

— Це ще ми побачимо, — зауважив Жуковський. — Хоч
туману вже напустив. А яка він людина?

— Я не знаю, яка він людина, — мовив Пушкін. — Про
це запитайте в пана Яновського; вони гартувалися на одно-
му ристалищі. Я ж лише чував, що він чудово грає на фор-
тепіано.

Жуковський подивився на Гоголя, і той, скоряючись цьо-
му м'якому, прохальному, але й упевненому погляду (тому
погляду не можна не скоритися), сказав, намагаючись яко-
мога наблизитися до істини:

— Найкращий учень гімназії. Вправний у всіх науках.

— У всіх? — перепитав Жуковський.

— Цілком. Особливо на терені мов. Може писати й по-
грецьки, і по-французьки.

— Не те що ви, Олександр Сергійовичу, — примружи-
ла очі Россет.

— Куди мені, — вдавано скромно нахилив голову по-
ет. — Я звичайний. Я простий.

— І трошки геніальний.

— «Геній є терпіння в найвищій ступені, — процитував
Бюффона Пушкін. — Він має свої слабкості, які втішають по-
середність, але примушують засмучуватися благородні... — і
виразно, хоч трошки й насмішкувато подивився на свою опо-
нентку, — серця, нагадуючи їм про недосконалість людства».

— Це нове світило сходить трохи нетерпляче, — мовила
Россет. — Але, даруйте, вченість ніколи не шкодила таланту.

— Ось він, його однокашник, — Пушкін кивнув голо-
вою у бік Гоголя, — теж ледве випхався за поріг гімназії.
Бо вважав зайвим забивати голову дурницями.

Гоголь зашарівся.

— Я й досі не знаю, хто це такий, — мовила нецерем-
онно Россет. — Цей пан, коли я до нього привіталася,
пробурмотів щось таке, що я нічого не второпала.

Микола палав, як у горні. Россет осліпила його своєю
красою, тонкістю натури, грацією, вона не маніжилася, як
деякі інші панянки такого ж високого становища, невиму-

шено розмовляла, невимушено поводитися, ходила по кабінету, переставляла красиві дрібнички, які стояли майже всюди, — хода в неї була рівна і водночас граційна. Вона була манлива, таємнича, хоч нібито й відкрита, приступна, проста, Микола подумав: простоти при дворі бути не може.

— Це однокашник Кукольника, який так припав усім до вподоби, — Микола Яновський, або ж Рудий Панько.

Жуковський тепло всміхнувся. Плетньов, що опікувався Миколою, видав «Вечори...», скромно мовчав. На решту присутніх рекомендація Пушкіна не справила жодного враження. Хтось натрапив у журналах на оповідання Рудого Панька, веселі штуковини, які можна почитати після ситного обіду — після українського борщу та українських вареників і книшів, хтось тримав у руках його книжечку.

Россет подивилася на Миколу широко відкритими очима:

— Так ви Панько? А я думала, ви рудіший. І не такий носатий. Та не червонійте і не відвертайтеся, я не така вже страшна. А я ж чую, щось знайоме, своє. І ніби ми вже десь з вами розмовляли. Пань-ко! Як гарно. Цур їм, ходімо та хоч порозмовляємо по-українському. А може, й заспіваємо. Ви мені щось розкажете.

Вона тягнула Миколу в дальній кут кімнати, обвіяла запахом парфумів, налякала шелестом серпанкової сукні, пошитої за останньою модою у мадам Сюперфлю, і все це кинуло Гоголя трохи не в паніку. Сіла на низенькому отомані, ще й для жарту відгородилася від присутніх філейною з жовтими бантами гардиною.

Пушкін саяв, показував Олександрі Йосипівні ріжки — ну, як мій *protege*, — підморгував Гоголю: не губися, мовляв, хлопче.

— Давно з України? Де ви живете? Що зараз робите? — засипала Миколу запитаннями.

— З України приїхав три роки тому, живу на Міщанській, служив по департаментах, тепер не служу. — Гоголь відповідав, як школяр.

— Боже мій, що мені з вами чинити, — вже насправді забідалася Россет. — Панько мав бути трохи іншим...

— А я і є інший, — раптом сказав Микола й мовби скинув із себе жорновий камінь. — Ви мене налякали, та й тих панів я теж боюся, — повів очима у бік генерала. В тиші, що залягла по тому, пролунали впевнені генералові слова:

— ...Наказую привести цього Іванова в кордегардію. А через годину капітан мені доповідає: кордегардія заповнена, далі садовити нікуди. Виявляється, у Петербурзі серед низького стану третина Іванових.

— Цур їм, — знову сказала Россет. І раптом засміялася. — Я справді уявляла автора «Вечорів...» дідом. Справжнім сільським дідом. Таким собі пасічником. Звичайно ж, здогадувалася: за личиною Панька стоїть хтось інший, а уява малювала поважного хитрого діда в брилі.

— А він вам сподобався? — одважився аж тепер запитати.

— Дуже, — широко сплеснула руками.

— «Все жарти, все дрібнички. Нічого високого. Кпини. Іронії. Тягне в Петербург своїх мужичків з Хохляндії».

Россет звела здивовано круті плисові брови.

— Цитую одного критика.

— А ви їх не читайте, — з наївністю, якої він од неї не сподівався, порадила Россет. — І, дивіться мені, пишть далі про нашу Україну.

— Хочу написати історію запорозького козацтва. Оце дав у газету оголошення, щоб надсилали матеріали, які хто має, — я їх потім поверну. Козацтво наше славне. Я, може, й приїхав сюди для того, щоб показати їх світові, — зізнався широко, й самому здалося — хвальковито.

— «Та ще добре козацькі голови знали, що без війська козацького не вмирали...» — в задумі процитувала Россет. — Пишіть. Але й Панька не забувайте. І дозвольте мені дати вам одну пораду... Як старшій віком...

— Ой, не смішіть! — вигукнув Гоголь.

— Бачите, ви вже вчитеся робити компліменти... Так от, саме од того я вас і хочу застерегти. Цурайтеся високих палат. Навіть... — вона оглянулася, й уперше в її очах змигнула непевність, — отаких, як оце. Василь Андрійович — прекрасна людина і для літератури, для літераторів, особливо для оцього арапа, — скарб. Але сам... Ось навіть учора... Заходить він до італійської галереї — її саме відкрили після підновлення, а там усе великі вельможі: Голенищев-Кутузов, Юсупов, великі князі. Він до кожного з поклоном, ще й головою до плеча прихилиться. А імператора й не помітив: той між колонами стояв. Спохопився, кинувся... А його величності захотілося пожартувати. Не прийняв він поклону Василя Андрійовича. «Що ж це ви, — каже, — за один раз хочете увесь двір прикохати». Кинув поета в нервову гарячку. Вже він і тих картин не бачив. А імператор пішов та й забувся. Тільки наказав підрівняти картини, — його величність любить порядок. Щоб були ніби стройові солдати. А поет не доторкнувся до пера.

Гоголь уважно слухав Россет. У грудях йому розтікався вогонь, серце солодко завмирало. Не було того в світі, чого б він не зробив для цієї дівчини в цю мить, чистої, не-

досяжної. Але хіба він може собі дозволити хоча б мріяти про неї? Хто він такий — носатий дятел біля ластівки.

Олександра помітила миттєву перемену в Гоголі, жіночими чуттями вловила, що то за перемена, й на хвильку запечалилася. Вона мовби вгадала наперед нещасливу долю цього хлопця. Та й як він може бути щасливим з такою тонкою вдачею, тонким розумом, честолюбством, мрійливістю, яка розкриває перед ним усі запони світу, а сам не може ступити за найпростішу! «Пошли йому, Боже, справжнє кохання, — помолилася подумки. — Воно лише може врятувати його».

І мовби наврочила, на горе йому і самій собі.

Вони сиділи усамітнившись довго. Давно попрощався Каменський, — «залізний гусар» поніс плітки далі, навіть Пушкін почав нудьгувати, нетерпляче поглядав у їхній бік. Розмова біля столу не в'язалася, всі потюпалися один від одного, не втомилися тільки генерал, короткими фразами, які нагадували пункти військових правил, резюмував:

— Природничі науки я люблю. Гарних коней також. А мистецтва поважаю не всі. — Він пучками згріб із дорогої, на вісім тисяч, табакерки табаки, понюхав. — Дуже багато тепер проголошують геніїв. А геніїв багато не потрібно. Потрібно більше вірних слуг. І гарних коней теж. Бо їх нині мало. А може бути війна.

— Як у вас із шлунком? — співчутливо нахилився до нього Пушкін.

— А що? — насторожився генерал.

— Не слабуєте незварюванням?

Генерал лунав очима.

— Он Василь Андрійович дуже слабує.

Генерал почав давати авторитетні медичні поради Жуковському. Той потай насварив Пушкіна пальцем. Далі говорили про грабунки, які розпочалися у зв'язку з холерою і не припинилися й досі.

— А мені здавалося, з широких вікон можна більше побачити, а значить, більше сказати правди.

Россет задумливо розпустила перське віяло.

— Правда, вона... не всім потрібна.

— Є правда одна, народна, — мовив Гоголь.

— Народ, може, й мислить, але він мовчить. І моя вам настійна порада — мовчати. Не на папері... А у всіляких зібраннях. Зараз кажуть так: де зібралось п'ять чоловік, там уже шість шпигунів. Необережним словом дуже часто втрачають усе, що придбали талантом, подвижницькою працею, розумом. Навіть за крамолу, опубліковану в пресі, правлять менше. Там ще можна знайти викрут: занесло не туди на-

тхнення, неправильно зрозуміли мою думку. І не пишть нічого недозволеного в листах.

Гоголь слухав, затаївши віддих, зляканими очима дивився на Россет. Перед ним відкривалися безодні, в які було страшно дивитися.

— Цього, що я вам сказала, не розповідайте нікому. Я почуваю, що зустріла в цьому крижаному місті рідну душу... Жуко... Тобто Василь Андрійович і Пушкін мені багато про вас розповіли. Але зараз ви не схожі на ту людину, яку вони змалювали мені. Ну, та Бог з вами... Я ще й через те застерігаю, що ви дружите з Пушкіним.

— А йому можна сказати? — похопився Микола.

— Він знає й так. Йому багато прощають, бо він... бо він великий поет. Для поезії народився і нею живе. Трохи легковажний, але така вже склалася про нього думка. Такий його образ. Це йому подобається — і він його творить. А це дуже багато. Привчити всіх до думки, що ти скачеш по життю, як зайчик по траві. Опріч усього, він давнього роду... Імператор високо поцінує його таланти. Хоч приховує це од усіх.

— Знеславлюють або прославляють у віках імператорів ті ж таки поети.

— О, — здивовано вигукнула Олександра, — куди ви залітаєте! Одначе пам'ятайте: що дозволено Юпітеру...

— ...те не дозволено маленькому миршавому теляті, — з гіркою іронією закінчив Гоголь. — Воно ж бо прип'яте до паркана.

Його слова не сподобалися Россет.

— Нащо ж так? А ви дуже честолюбні.

— Дуже?

— Неймовірно. Це вас може погубити... Не беріть нічого близько до серця.

Врешті їхнє усамітнення надокучило й Жуковському, і він покликав їх. Наказав лакею принести кофій, лафит, солодоші.

Гостинний господар завжди мав запас найрізноманітніших солодошів, знав-бо: Россет — ласуха. Нині припаси Василя Андрійовича поповнилися з Парижа. Він поспішав пригостити ними Россет. А Пушкін приготував їй свій гостинець — нову епіграму. Епіграма тільки складалася в голові, але суть її для нього була ясна. І коли знову зайшла мова про Полевого та Кукольника, процитував, мовби поміж іншим:

Рука Всеvyšнього три чуда совершила:
Отечество спасла, -
Поэту ход дала
И Полевого уходила.

Епіграма ще борсалася, як пташеня на краю гнізда, випробовувала крила, але він знав, що це пташеня уже вбилося в колодочки і від природи міцне. Завтра воно шугоне над Петербургом і облетить цілий літературний світ. Поглядав задоволено, весело і трохи зухвало.

Гості пили кофій і сміялися, повторюючи епіграму.

Пушкін і Россет перестрілювалися поглядами.

— Хочу вас, мій друже, застерегти. Не закохайтесь в цю діву.

— Чому? — раптом виклично запитав Микола і густо почервонів.

— Багато спалите намарно серця. І не одружуйтеся ніколи. Для талановитої людини одруження — майже смерть. — І чомусь зітхнув.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Кукольник — це новий Байрон,
російський Гете.

Й. Сенковський

В Росії два поети — Кукольник
і Пушкін.

В. Кюхельбекер

Карл Брюллов знову лізе в дружбу,
але серце моє для нього вичахло,
і якщо я виявляю йому зовнішні
ознаки уваги, то більшою мірою
підкоряючись правилам пристойності.
Сумна необхідність стосунків
з людиною, яку хотілося б любити
душею, як доброго брата, як Мишу¹.

В. Кукольник

Несторе, світоче нашої поезії і мій
брате...

М. Глинка

Молодій людині без грошей, без чинів, без якихось зв'язків нікуди подітися у великому і багатому Петербурзі. Така вже несправедливість долі: один не знає, як розподілити свій час між раутами, балами, картярськими столами в товаристві старої графині, її дочки й таємного радника; інший ціліснітький вечір просидить у старому архалуці біля вікна, потішаючи зір сваркою двох кухарок або споглядаючи п'яного німця, який не може додидати додому. День при дні сидить він біля вікна, втупивши погляд у сіру по-

¹ Глинку.

луплену стіну навпроти, і єдине, що залишиться йому згадати на старості, — це полуплена стіна.

Вони найчастіше збігалися в маленькій кондитерській на Гороховій, освітленій однією свічкою, — там можна замовити чашку шоколаду, пиріжок на пригрітій олії, а курець ще може посмоктати заяложений цибух з пір'іною і сургучем замість бурштину. Доля розкидала їх по світу, здавалося, вони зчужили один до одного, та повернувся з Кавказу Данилевський, приїхав Гребінка й знову збили товариство до купи.

Останнім прийшов Гоголь, як завжди, пробубонів замість вітання:

— «Ходить гарбуз по городу, питається свого роду: ой, чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?»

«Гарбузові родичі» відповідали невлад. З'їли по пиріжку, випили по чашечці шоколаду.

— Наче проковтнув муху і запив сльозою, — сказав Данилевський. — От на Кавказі... — Й почав розповідати про дивовижний гірський край, де точиться важка війна між царевими військами і горянами.

Микола слухав Данилевського, порівнював у пам'яті того, колишнього, Сашка з цим новим. Взагалі він свідомо, а то й мимохіть карбував у пам'яті кожен оригінальний жест товаришів, кожне запашне слово, тепер у нього ніщо не пропадало, все йшло в роботу. Це була пекельна робота, котрій не завжди був радий сам. Домисел, вигадку в будь-якій розповіді вгадував дивовижно, і тоді почувався, ніби випив відро помий, а до вигаданого ставився, як до мертвечини. Тільки отако, безнастанною роботою можна чогось доп'ясти, і катував себе немилосердно. Душа його була як струп, а пам'ять — як лавка антиквара.

Данилевський почитав вірші (віршики, як про себе відзначив Микола, проте вголос цього не сказав), а тоді Гребінка запитав у Гоголя, що той зараз пише. Микола відповів неохоче: катується комедією — називатиметься «Володимир III ступеня», але поки що в ній немає жодного вдалого ходу, «жодного проспекту, самі глухі закапелки», бо перо «так і штовхається в такі місця, які цензура нізащо не пропустить». Одначе непомітно розбалакався, почав промовляти за своїх героїв. Навпроти нього сидів Гребінка, слухав уважно, моргав очима, похитував головою.

Гоголь розповідав натхненно, смішив товаришів — він умів повернути смішним боком будь-що. Хист до таких розповідей мав неперевершений. Пробували переповідати почуте від нього — й виходило пісно, несмішно. Проте й сам

викликав у декого посміх — носатий пістрявий папужка, пнеться за модою, але претензії його нужденні. Він цього не помічав. Боляче переживав свою незугарність, від того ще вище підносився мріями.

— Може, Миколо, ти й справді станеш письменником, — сказав Гребінка. — Підуть твої комедії, принесуть тобі купу грошей, і тоді ти нас запросиш до Дюме...

— Я згодний і на Ізлера, — ковтнув слину Пашенко. — Боже мій, владико живота мого, два розтягаї з зітханням — і можу після того померти.

— А пиріжків з печінкою та яйцями не хочеш?

— А французьких котлет зі смаженою картоплею?

— Я згоден на коржики з салом та пиріжки з маком.

Хлопці йшли набережною каналу й дратували свій голод стравами, які хтось десь колись їв, а про деякі лише чули.

— Поїду в губернію, облещу вченістю провінційну красуню, — сказав Прокопович, — кожного дня їстиму по смаженій курці, а питиму тільки шампанське.

— Потрібна комусь твоя вченість, як мопсові підкови, — похмуро кинув Данилевський. Ніс у Прокоповича картоплиною, і все його добре обличчя видавалося наївним і простецьким. — Подивися в дзеркало, на твій ніс можна вішати капелюхи.

— Ти наші носи не чіпай, — сказав Гоголь.

Назустріч їм, заплітаючись ногами, дибав п'янений чиновник у старій, пошарпаній шинелі. Чиновник найнижчого штибу, як і вони самі. Одначе вони сподіваються видряпатись на шаблі високі. Це, звичайно, нелегко. Треба докласти багато зусиль, треба стягати тих, хто попереду, й гуцати ногами тих, які наступають ззаду. І раптом чорна думка: хіба не може він, Микола, на ціле життя залишатись отаким чиновничком?! Напочатку він зверхньо посміхався, зустрівши отаку поторочу, тепер не сміється; дивися, не відвертайся, — наказує собі, — може, це йде твоє майбутнє.

І болем пойнялося серце за маленького чоловічка. Либонь, він і маленький, бо був правдиво ширий, чесний, не писав доносів, не лествив начальству, не пхався наперед. Як же швидко і страшно відкрилися йому всі темні закутки.

Чиновник обійшов їх стороною. У повітрі пахло вологістю, глухою безнадією.

Вийшли на Синій міст, повернули ліворуч, зненацька, неначе корабель з морської піни, на них вплив великий темний будинок з яскраво освітленими вікнами. Світло лилося потоками, падало дивними дугами, гойдалися золотисті портъери, сяяли люстри, миготіли оголені плечі кра-

сунь, зблискували діамантами персні, іскрилося в кришталі шампанське...

Звичайно, плечей і діамантів не бачили, шампанського теж. Те домальовувала уява.

Від будинку відїжджав парокінний фаєтон впорожні. Бал або раут.

— Бр-ра-т-ці, т-та це ж у Нестора, — чомусь пошепки сказав Мокрицький. — Дім Гаврилової. Р-раут.

— Іюмінації в нього, — підтвердив Редкін. — Сьогодні середня. Злетів наш Нестор, неначе на крилах.

Хлопці зупинилися. Хлюпотіла за спиною в каналі вода, від Неви повівало вологим туманом.

— Їсти-и хочеться, — ні сіло ні впало бовкнув Мокрицький. І по довгій паузі: — В-возрадуймо В-возвишеного своїм візитом.

— Дуже він тобі зрадіє, — кинув Прокопович.

— А чому й не зайти, — сказав Данилевський. — Відколи приїхав, його я ще не бачив.

Прокопович шморгнув носом.

— А якщо там... цар або губернатор?

— Мелеш дурниці, — обурився Данилевський.

— Або швейцар не пустить...

Данилевський розпростав плечі:

— Пішли. Посидимо трішки, поговоримо...

— Б-бахнемо по кел-лиху шампані, зак-кусимо осетрин-к-кою, — умлівав Мокрицький. — А п-потім по б-біфштек-ксу.

Гоголю страшенно не хотілося йти до Нестора, — вже з рік, як той не приходить до нього, і вже Миколина думка про його нові твори того не цікавить, але боявся кпинів товариства, мусив йти. Піднімалися широкими сходами, застеленими рожевим килимом, пузаті лампи з пузатим склом освітлювали шлях. Низенький карячконогий швейцар впустив їх до прихожої, а сам кудись покотився на кривих ніжках. Хлопці товпилися біля дубового комода, на якому стояв годинник у вигляді лева, що котить кулю, через прихожу пробігали лакеї у чорних фраках та білих рукавичках, очевидно взяті напрокат, десь з-поза зачинених дверей долітали стукіт ножів і яесь гуркотіння. Звідти просмоктувався чад, допливали запахи смаженого м'яса та капусти. Прочинилися високі двері у вензелях, хитнулася знайома довготелеса постать. Нестор стояв перед-ними розпашілий, з натхненним обличчям і блискучими очима. Блискотіли діамантові гудзики на розстебнутому синьому фракці та на сніжно-білому жилеті, сліпила очі батистова сорочка.

— Кого бачу, братці! — розкрив обійми Кукольник і розквітнув усмішкою, справжньою чи фальшивою — не відгадати. — Дуже до речі, заходьте, О, Сашко, повернувся живий. Радий, брате, радий.

— Хлопці, там офіцери. Тисяча офіцерів, — злякано прошепотів Прокопович, заглядаючи у щілину дверей.

Липкий холодок поповз Миколі по спині. Особливо він не любив товариства офіцерів: чомусь вони завжди обирали об'єктом своїх грубих дотепів саме його.

— Заходьте, братці, — ще раз розпростер руки Кукольник.

Либонь, він і справді хотів, аби вони зайшли: змагало бажання похизуватися, а може, припрошував щиро.

— І м-мій учитель т-там, — сказав Мокрицький, витягнувши голову із-за плеча Прокоповича. Навіть у страху не проминув назвати Брюллова своїм учителем, хоч насправді, либонь, поки що був тільки малярським служником при ньому. «Останній день Помпеї» справила на Аполлона приголомшливе враження, він ходив неначе в сні, і про те незвичайне захоплення розповіли Великому Карлу, і той узяв хлопця до себе. Звичайно, було б величезною нетактовністю сісти з ним за один стіл. І тільки десь у глибині свідомості майнуло, що уславлений художник — звичайнісінький гість Кукольника, і подивився на колишнього співучня, як на розпашіле сонце.

— Ні, Несторе, там у тебе своє товариство, свої розмови, — рішуче мовив Редкін. — Ми не знали, що в тебе такі гості. Зайдемо іншим разом.

— Ті гості не п-по нашому чину. Нам аби по келиху шампані та по бутерброду, — бовкнув Мокрицький.

— Ну, як хочете, — знизав худими плечима Кукольник. — Зайдіть сюди.

Вони зайшли до маленької порожньої кімнатки, де стояли тільки письмовий стіл та кілька стільців. Мабуть, у цій кімнатці Кукольник приймав прохачів у службових справах — він служив у військовому міністерстві.

Два лакеї принесли кілька пляшок шампанського, бутерброди з баликом, сьомгою, ікрою. Пили в ніяковості, уникаючи дивитись один на одного, сердилися на Аполлона, який, однак, трошив бутерброди, аж лящало за вухами.

— Високо піднесла, Несторе, тебе фортуна, — відпив ковток іскристого шампанського Данилевський. — Чим ти їй уподобався?

Кукольник усміхнувся — мовляв, талантами, братці, талантами.

Сірою купою сиділи вони, безталанні, навпроти нього. Звичайно, він не сумнівався й раніше, що випередить їх уже на перших верствах, однак не сподівався, що все станеться так швидко. «Обранець долі», — так хтось сказав про нього. Тільки не вона обрала його, а він її. На мить, лише на мить згасаючою іскрою нічного багаття майнув страх, майнула думка про мінливість людської долі, однак погасла, не лишила сліду. Он гримить у кімнаті музика, вирує живий вир, кращі люди Петербурга прийшли вшанувати музу поета, а його справжній політ ще тільки починається. Він переповнений задумів, творчої жаги, він вийшов на свій зоряний шлях.

До кімнати заглянув швейцар, покликав Нестора поштивим покивом пальця; якийсь час хлопці були самі. З'їли ще по бутерброду, а коли повернувся Нестор, почали з ним прощатися.

— Не забувайте, братці. Заходьте, як бувало колись.

Мляво махнув на прощання рукою і вернувся до гостей.

У вітальні сиділо чоловік п'ятдесят, переважно офіцери, кілька літераторів, двоє-трьо журналістів, чиновники, злинялий камер-юнкер, котрий невідь-яким чином затесався сюди й котрого ніхто не знав. Під стелею плавали хмари диму, запах тютюну і вина давно забив ніжний аромат пахучих папірців, якими було накурено у вітальні.

— Хто то приходив? — запитав Коля Рамазанов, молодий худорлявий скульптор, відданий Кукольникові тілом і душею, закоханий у нього до нестями.

— Так, прохачі. — Нестор обвів ледь посоловілим поглядом гостей. Його високе чоло брижилось зморшками. Помітив, що атмосфера впала на кілька поділок, долив у склянку з вином пива, підняв над головою:

— Преображенці! Здоров'я государя імператора!

Імператор дивився з величезного портрета на стіні, здавалося, навіть рукою милостиво махнув.

Неначе вихор війнув по залу, преображенці випросталися, — блиснули золотом еполети, — гаркнули, аж загойдалося в люстрі світло:

— Ур-р-ра!

Це вони плещуть у театрі на «Русі Всевишнього» до знемоги, це вони поширюють по Петербургу і по всій Росії славу про її автора. Скачуть їхні бойові коні, гойдаються білі султани — султани і його слави. Однак, пильно приглянувшись до Кукольника, можна було помітити, що нині він ними не вельми опікувався, втомився від них... Правда, вони дуже уважні, просять читати поезії, і читати йому хочеться завжди. Це бажання просто непогамовне.

Рамазанов дивився на Нестора відданими очима, той нахилився до нього й прошепотів:

— Залишишся. Розійдеться вся ця мушва, посидимо. Поки що увертюра. Опера почнеться потім.

У тиші, яка запанувала, Нестор прорік:

От случая зависит часто радость,
И горе, и любовь, и даже гений.

Туманно, багатозначно, красиво. Преображенці загомонили, намагаючись втямити віщі слова.

Кукольник дав їм заряд і пішов до іншої кімнати. Там зібралися переважно люди старші, цивільні, здебільшого митці. За четвірним бостоном сиділи Крилов, Володимир Панаєв, Сенковський і фон дер Фліт. Сьогодні було багато москвичів. Увійшов Полевой, великий, несміливий, вклонявся всім низько-низько. Сміливий і гарячий на літературному полі, у кабінетах і вітальнях він ніяковів, тратився, намагався усім догодити. З Кукольником довелося помиритися, — тільки в такий спосіб міг вернутися на літературний терен. Обмінялися компліментами, Кукольник сказав, що ім'я Полевого ніколи не зів'яне в суцвітті імен російських літераторів. Полевой похвалив останню драму Кукольника. Промайнув і зник рудуватий фронт у блискучих штиблетах — філер, догідливий і нахабний водночас, його маленькі свинячі очі мовби промовляли: «Який ти не значний, але мене боїшся». Покусуючи бурштиновий мундштук, прочовгав по паркету цензор Кукольника Фрейганг, лисий, з короткими і колючими, як підстрижена щітка, бакенбардами чоловік, незбагненний Несторові. То він поважний, суворий, вичитує і повчає: «Деякі ваші колеги ховають справжній зміст, вони гадають, цензор дурніший за звичайного читача, а того й не відають, що цензор бачить не тільки те, що написано, а що бовтається ще в чорнильниці. Ви подайте нам образ героїчний, який би хотілося наслідувати». То він іронічний, а то й блазнюватий: «Панове, приємна звістка, є новеньке обмеження», — і потирає руки та усміхається кривим ротом. «Запитуйте, де ваша стаття? Сховалася в туманній далечині».

Фрейганга Нестор боявся. Взагалі тільки-но він заходив до цензора, його охоплював непояснений страх, ніби він припустився якоїсь крамоли або збирався припуститись її, а Фрейганг усе вже розгадав. Прочитав у нього на лобі. Кажуть-бо: поет, якщо він справжній, завжди носить у серці непослух. Двоє літераторів — неосвічений, наївний і хвальковитий Якубович та напорагливий Воейков, у чий «Дім

божевільних», проте, потрапити боялися, — епіграми там не вельми дотепні, але грубі, в них точно схоплені фізичні вади людей, — різалися на більярді. Ці завжди нерозлучні, у вічі вихваляють один одного, цілуються, а розійдуться — і кожен поспішає прошепотіти сусідові на вухо: «Ну й гидку та бездарну тварюку я щойно цілував».

Кукольник узяв на хвилину в Якубовича кий, мистецьким ударом зрізав жовтого у середню лузу, з усмішкою віддав кия і підійшов до канапи, на якій сиділи Брюллов та Глінка. Брюллов — великий, повновидий, чубатий, Глінка — маленький, майже мініатюрний, з чорною борідкою і вусиками, ніяковий, палкий, — ушавлений художник і музикант, з ними в Кукольника повертало на дружбу. «Великі єднаються з великими», — нещодавно простецьки заявив Брюллов. Обидва нудьгували, Брюллов відверто дер позіхами рота.

— Жени, Несторе, цю банду до всіх чортів, — сказав він. — Обридли. Ще й програвся я. Поставив на руте і прогорів.

Кукольник усміхнувся:

— Не можна, Карле. Потерпи трошки. Я ось прийшов узяти Мишу: офіцери просять щось зіграти. Як ти, Михайле?

— Та вже ліпше тарабанити на роялі, ніж куняти оце тут, чи не правда?

«Чи не правда» він тулить до місця й не до місця.

Проте грав і співав з натхненням, з почуттям, заливався, як дзвоник, пов'язана поверх жилетки манишка розстебнулася, бант розтріпався, очі палали, і повітря в грудях не вистачало. Всі земні думки й чуття залишали його біля рояля, тоді ледве пам'ятав, де він зараз, навіть не вельми важливо, виконує пісні для когось чи лише для себе. Спочатку здавалося, ніби він блукає десь на манівцях, а потім настійніше й настійніше почала лунати одна тема, яку ніхто не міг потрактувати, а вона викликала неясну тривогу й щем у серці й переносила кудись далеко-далеко. Проте це була тільки підготовка, інтродукція, а далі залунали романси, музику до яких написав сам: «Чи забуду я?», «Ноче осіння», і врешті романси на слова Кукольника — «Сумнів», «Жайворонок», «Давно ти трояндою пишною квітла?», а вже по тому грізно й урочисто пролунала його ж увертюра до «Руки Всевишнього». Це також був вступ, підготовка до іншого лицедійства. Тільки завмерли останні акорди, почав читати уривки з «Руки...» сам Кукольник. Лакеї швиденько погасили всі свічі, лишили тільки одну. Читав запально, гаряче, в ажитації.

Святитель стал пред юным Михаилом,
Зовет его, зовет Господним гласом,
И все! — гремит навстречу Михаилу
То русское громовое «ура»,
«Ура» любви и радости ума,
Которым Русь венчает государя.
Огромна Русь от моря и до моря,
Орлы сидят по четырем концам,
На севере безбрежный океан,
На юге — нет конца...
Святите день избранья Михаила,
День двадцать первый февраля.
Ура.
Да здравствует наш царь, наш
Николай светлейший, ура! Ура,
Преображенцы!

Останні два рядки він додавав на ось таких вечорах.
Преображенці знову гаркнули «ура», але господар не да-
вав їм отямитись:

— Дивно, преображенці, слухайте, слухайте, — і при-
кладав до губ тоненький красивий палець.

Царю мой, Боже мой, ура!
Труба гремит, то звуки вечной славы.

— Bravo! — гукали преображенці. — Gharmant!¹ Ура!

Преображенці впивалися дармовим вином і поезіями.
Нестор впивався теж, читання власних поезій давало над-
звичайну насолоду.

— «Тасса», присимо «Тасса»! — залунало з усіх боків.
Цей перший твір чомусь найдужче всім запам'ятався.

Нестор підняв угору лівицю:

— Що «Тасс», дитячі сльози. Писав я щиро, але те вже
позаду. Замірів і задумів у мене дуже багато. Ось уже майже
закінчив «Джулію Мості» — драму з життя італійського. «Ита-
лия, чудесная страна...» Цур, не хочу переступати дорогу сам
собі. Я марновірний. На тому тижні матимете нагоду послу-
хати від вашого покійного слуги перші глави. — Нестор укло-
нився. — Мистецтво — моя святиня, якій віддав себе на слу-
жіння. Всі, хто любить мистецтво, мої друзі й брати.

— А ще які теми ви обіймаєте своєю фантазією? — про-
пискотів з кутка довгошиїй гусар і злякався власного голо-
су, зніжковів.

— Від вас у мене таємниць немає. — Кукольник долив
з великої пляшки у вино чорного пива — портеру — цей
трунок полюбив найдужче, — підняв над головою келих,

---

¹ Bravo! Чудесно! (Фр.)

відпив кілька ковтків. — За «Джулію Мості», «Джекобо Сан-назара», «Марію Стюарт», «Скопіна-Шуйського»...

— Високі матерії і високі імена, — прогудів чорний як жук гусар з театральні підкрученими, ідеальної форми вусами. Було видно, що в ті вуса вклав усе життя, леліє і кохає, змашує пахучими оліями, закручує по волосинці, на ніч укладає в спеціальні паперові пакетики, які продаються у магазині мадам Рюшо, — достойні вашого пера.

Кукольник усміхнувся й надпив вина з пивом.

— Спасибі, Воєводов. Митець не повинен писати про буденне, вульгарне життя, він має злітати високо, вести в поезію осіб царствених. Бо поезія — царство величі, самопожертви, розуму. — Його голос лунав пророчо, віщо, він прорікав нібито істини прості, але багатьом здавалося, що перед ними провидець. Магічно підводилася вгору ліва рука і падала безсило, тягнучи тих, хто за нею стежив, у безодню. Тяжка замрія лягла на чоло, нетутешнім блиском сяяли очі.

— А дурнів кому залишаєте, мені? — засміявся Воєйков, що стояв у дверях, зіпершись на біліардний кий. — Хто їх оспівуватиме? І хто оспіває гарні струнки ніжки?

— Пушкін! — вигукнув з-за його спини Якубович. — Найкраще оспіває їх Пушкін. Я люблю його вірші про ніжки, ну... й про ручки теж.

Юний Рамазанов спалахнув і став у войовничу позу.

— Отож-бо й є, що ніжки та ручки. Що він дав для поезії, ваш Пушкін? Такий собі римувальник. Ліберальний поет.

— Чому аж так, — заперечив Воєйков. — У «Євгенії Онегіні» є глави непогані.

— Ось-ось, непогані глави, — гарячкував Рамазанов, і волосся йому розпатлалось і впало на очі. — Нестор Васильович повів поезію невторованим шляхом. Таких вершин вона ще взагалі не сягала ніколи. «Труба гремит, то звуки вечної слави. Рукоплещи, великолепный Рим». «Звуки вечной славы» — ось що таке поезія Кукольника.

— Панове, панове, не сперчайтеся, — спробував зупинити їх величавим жестом Кукольник. — Справді, для чого аж так. Пушкін, безперечно, теж поет. Гармонія і мелодика його віршів прекрасні, проте він легковажний і неглибокий. Він не створив нічого значного, а якщо мені Бог продовжить життя, то я створю що-небудь сильне, серйозне й, можливо, дам інший напрямок літературі.

Його обличчя зблідло, чорні задумливі очі дивилися поверх голів. У них клубочився туман. Голос ставав дедалі пророчішим, рухи рвйніші. Промовляв упевнено, роблячи

багатозначні паузи-контрапункти, натискаючи на літеру «о» і на всі голосівки. Присутні дивилися на нього як на істоту вищу, впивалися тим, що дихають разом з ним одним повітрям (добряче прокуреним). Заглядали в чорноту його очей, ловили кожне слово. Дивувалися його вченості, широті поглядів, сміливості суджень. Саме таким і повинен бути геній. Він ніколи не опуститься до дрібних тем, усі дрібні, житейські справи його не цікавлять, і землю він бачить з висоти пташиного польоту.

— Не знаю, чи тільки високими матеріями можна розчулити людське серце, — уперто провадив Воейков. — Хіба потворний Квазімодо не зворушив нас? Усі ми також із захопленням читаємо твори Бальзака.

— Байрон, Гюго, Бальзак... Тут справа в іншому, — замислено мовив Кукольник. Він підвів голову, його очі зблиснули, гіркий смуток проглянув у їхній глибині. Обличчя поетове зблідло ще дужче, губи посиніли, їх потягнуло вбік. — Я, панове, давно думаю... І серце мені болить, та іншого виходу не бачу. Російська публіка не доросла до розуміння серйозних творів. Здається, я покину писати по-російськи і писатиму по-французьки або по-італійськи. Мені боляче, гірко, але що я зроблю, — на його очах блискотіли сльози, трагізм його був ширий і страждання теж. — Я люблю Росію, нашу бідну героїчну Росію, одначе російську мову мені доведеться облишити.

Запала тиша. Тривожна, ламка, так буває у затишшя перед бурею. Рипнув під кимось стілець, з дна чиеїсь душі зірвалося зітхання. Почулося схлипування — Рамазанов плакав. І враз ще одне, важке, нутряне зітхання пролунало з отомана біля роаяля, батистовою хусточкою почав витирати сльози чорний гусар з розкішними вусами.

— Несторе Васильовичу... Російська словесність без вас загине. На кого ви її полишаєте!

— Несторе... Несторе Васильовичу, ти не зробиш цього, — вмився сльозами Рамазанов. — Не зробиш!

— Я вже вирішив, — тихо і похмуро мовив Кукольник і опустився на канапу. — По-російськи — жодного слова.

Моторшна тиша знову запала в кімнаті. За вікном пролунав цокіт копит, і одинокий скрик, схожий на виття, змусив усіх здригнутися. Ангел смерті пролетів зовсім близько. Здавалося, він випурхнув з Кукольникових поезій.

— Не позбавляйте Росію свого генія, не позбавляйте російську словесність свого таланту! — розлігся чийсь істеричний крик, і загула підлога, Рамазанов упав на коліна. Поруч нього став на коліна Аксаков (через багато літ він

напише у своїх спогадах: «І я був молодий, і я був дурний, і я стояв на колінах та вмовляв, щоб Кукольник не позбавляв Росії свого генія»), далі підхопилися преображенці — гойднулося полум'я свічок, кілька погасло — й дружними рядами вишикувалися на паркеті. (Не впав на коліна лише один чоловік — Олександр Брюллов, він стояв у дверях зі схрещеними на грудях руками і незрозумілою посмішкою на вустах.) Стояв стогін, схожий на виття, схлипування, проривалися ридання. Хвилина була важка, гамлетівська. Фатальне — бути чи не бути російській поезії — опанувало думками кожного присутнього тут.

— Є, є і в нас щирі й достойні серця, які можуть досягнути твій високий дар і порив, — не зовсім до речі белькотів Рамазанов.

У кожному вигуку, у кожному зітханні лунали нотки глибоко трагічні, трагічний присуд повис у кімнаті над головами тих, що стояли на колінах, як меч; у тому, що тут відбувалося, не було й крихти фіглярства, клоунади: справжній поет Росії залишав її. В житті буває — клоунада видима тільки з відстані.

— Ми любитимемо вас завжди, молитимемося за вас і будемо вірні вам до могили, тільки не полишайте нас без свого генія! — гукнув чорнявий гусар.

Поміж тими, що стояли на колінах, і Кукольником знову запала бездонна, як прірва, тиша. Кукольник мовчав, прихилившись до спинки дивана й заплющивши очі. Був схожий на привид, на мерця. Відтак повільно підвівся, обвів усіх багатозначним рокованим поглядом. Усіх, хто стояв на колінах, обсипало жаром, Рамазанова почала бити лихоманка.

— Дякую вам усім. — Кукольник взяв під руку Рамазанова, хотів підвести, той не вставав. Він тихо поцілував його в голову. — Не за себе я дякую і не від свого імені, а від імені високого мистецтва. Писатиму далі по-російськи, для людей розумних і чуйних, таких, як ви.

Знеможено провів рукою по чубі, обвів присутніх довгим поглядом. Повільно підняв келих і випив його до дна. Преображенці пили, стоячи на колінах.

До вітальні тихо, на носках, увійшов лакей, запалив усі свічки.

Вставали з колін, христосувалися, як на Великдень, витирали хусточками сльози. Всіх опанувала тиха радість, однак Кукольник не хотів, щоб вечір скінчився на такій ноті. Повільно обвів поглядом залу, кожного обдарував усмішкою, похитав у повітрі келихом: «Живемо, п'ємо, радуємося один раз».

Кивнув головою Глинці, сіли вдвох до рояля, заграли в чотири руки «Італійське каприччіо». А потім виконували «Венеціанську ніч», далі — один свій спільний витвір без назви, в темпі алегро, темп і далі наростав, і врешті у чотири ж руки вдарили ритурнель до кадрилі. Рояль охав і сміявся, ритурнель дробила рештки крижаної кірочки на дружки, кликала всіх до легкої веселості, кликала в рожеве, майже безсмертне майбуття.

Подали шампанське, в його пінявих бурунах втопили рештки недавньої трагедії. Лакеї розносили на тацях тарілочки з сосисками та біфштексами.

Упевнившись, що гості заспокоїлися, Нестор пішов до картярської кімнати. По дорозі обнімав то одного, то другого гостя, казав ласкаве слово, — а очі вже були відсутні.

— Несторе Васильовичу, май милосердя, — підвівся назустріч йому Брюллов. — Я хочу їсти, хочу пити. І взагалі мені оцей шабаш обрид до гикавки. Удай, що вмираєш, — вони всі вмруть, і ми викинемо тіла на вулицю.

Він стояв над Нестором як гора. Похитувався з носаків черевиків на каблуки, і велетенський галстук-бант то піднімався, то знову опускався, як гігантський метелик.

— Що я зроблю, Карле, правила пристойності...

— Так вони просидять до ранку, — обурився Брюллов. — Яненко!

Дзигастий, хоч і тилистий, татаркуватий, головастий Яненко виріс неначе з-під землі. Бездарний художник, вірний горілчаний брат, він приклеївся до могутнього Брюллового, як равлик до гілки крислатого дуба. Але Брюллов почував, що без Яненка йому жити важко. Ніхто краще за нього не знає, якою стравою і яким напоєм славиться та чи та ресторація, де сьогодні танцюють цигани і співають угорці, ніхто краще не вміє полестити честолюбному Карлові. Здавалося, споглядаючи «Останній день Помпеї», Європа, людство вже вичерпали всі епітети, всі порівняння, одначе маленький безталанний Яненко міг тут позмагатися з усім світом. Тут його фантазія не мала меж.

Покликаний оглянути нову картину високого метра, ледве переступивши поріг, зупинявся, широко розкривав очі, розтуляв рота, німів на хвилину, відтак скрикував верескливим голосом, затуляв обличчя руками й кидався геть з майстерні:

— Недостойний! Недостойний есмь!

Здавалося, після такого істеричного захоплення, власне, самознищення, яким ще чином можна висловити більший захват? І Кукольник, і Глинка вважали це лицедійство най-

вищою точкою «генія» Яненка. Одначе позавчора, переступивши поріг майстерні, де на мольберті стояв новий, шойно завершений портрет Кукольника, він ледве блиснув на портрет очима, заплющив повіки, захитався й вигукнув трагічним голосом:

— Осліп. Братці, осліп!

Заволав так, що всі захвилювалися насправді, повірили.

Здавалося, Яненкова шаноба — суспіль блазнювання, так-таки воно й було, одначе Брюллову воно подобалося. Звичайно, він розумів, що в цьому перебільшеному захопленні елемент гри, це розуміли всі і втішно сміялися, сміявся і сам Брюллов, але ті дикунські вигуки водночас мали свідчити, що звичайних слів, аби поцінувати творіння великого майстра, звичайних почуттів у арсеналі людей не досить. «Недостойний єсмь дивитися на таке чудо».

Того ж дня про ті Яненкові вихиляси ставало відомо всьому Петербургові, їх переповідали з вуст в уста як хвацький анекдот. А влучний анекдот має велику силу.

— Якове Федосійовичу, — з перебільшеною шанобою, голосом скривдженого хлопчика звернувся до Яненка Брюллов, — порятуй ти нас, голубчику. Спродадь увесь оцей полк і всю іншу мізерію.

Яненко віддано дивився метрові в очі. Якусь мить розмірковував, плямкаючи при тому товстими губами, відтак хитнув головою:

— Зараз, ваша величність, щось зробимо.

За хвилину він сидів у вітальні серед преображенців. А ще за хвилину підвівся, заклопотано закрутився посеред кімнати, мовби щось шукаючи:

— Де мій капелюх? Я, здається, клав його на рояль. Де ж він є? Засидівся, братці, забалакався. А пора й честь знати. Час пізній, — бубонів і далі, але так, що чули всі. — Втомився наш поет. Перехвилювався. Шойно в нього сталося завмирання.

Присутні сполошилися. Всі вони знали, що Кукольник хорує на нерви та на завмирання у всьому тілі. Такої хвороби не було більше ні в кого, й через те вона викликала великий перестрах і особливу шанобу.

І ось уже швейцар зачинив двері за останньою «шусерою».

У кімнатах залишилось чоловік десять — переважно «свої», та ще два «новеньких», «свіженьких», запрошених на цей вечір. Лакеї накривали столи, носили срібло, кришталі. Брюллов, охоплений шаленою радістю, лягнув по столу долонею, аж задзеленчали келихи й застрибали пляшки.

— Мишо, камаринського!

Глинка здивовано блимав великими ніжними очима.

— Камаринського, Мишо!

Аж тепер до Глинка дійшов зміст Карлового прохання-наказу. Він по-дитячому надув губи, насупив дугасті, сливе дівчачі брови. Був схожий на молодого півника, прогнаного з тину старим півнем.

— Це... нетактовно. Чи не правда?

— Погляньте, він ображається! — взявся в боки Карл. — Моє прохання ображає його витончений смак. Та камаринський, якщо хочеш знати, — музичний шедевр! Його створив наш великий російський народ. Ти справді відмовляєшся?

Аби запобігти сварці друзів, Кукольник сам сів за рояль:

— А я виконаю краще.

Лінивий камаринський мужик гайнув по вітальні таким темпом, що Брюллов ледве встигав перебирати ногами. Потягнув за собою Глинку, той якийсь час відбивався, а тоді вдарив закаблуками й собі і по хвилі впав захеканий на диван.

Сідали за стіл, накритий білою скатертю, заставлений закусками та пляшками з питвом. Тут панував один закон: пий і їж, що хочеш, можеш сидіти у фраці, можеш роздягнутись до панталонів, але мусиш сказати похвальне слово про господаря.

Пили та їли, лакеї ледве встигали носити переміни. Кукольник, як звичайно, пив портер, мішаючи з вином, час від часу постогнував:

— Хороше, ой, як хороше!

Багато пили, багато їли, багато говорили про святе мистецтво, про натхнення.

— Поетові потрібне натхнення, як повітря, — казав Кукольник, розстібаючи гудзики на жилеті та вишуканим жестом перепрошуючи, що поєднує такі різні матерії. — Скидайте, друзі, фраки, жарко-бо. Так от... По-справжньому я відчув це зовсім недавно. Люблю прогулюватися в Літньому саду. Ви знаєте — я людина суворих правил, прогулююся в один і той же час і однією і тією ж алеєю. І кожного разу тією алеєю прогулюється одна дама... Я вам назову тільки її ім'я — Аврора. Так от, я прогулююся, а сам пишу в голові «Джулію Мості». Один її погляд — і в мене вірш. За ранок п'ятнадцять віршів.

— Ну, а що увечері? — підморгнув Воєйков. — І хто вона така? У вас є вірші з посвятою їй?

Кукольник жартівливо посварився на нього пальцем:

— Це таємниця серця. А таємниць серця поети не відкривають.

— Чому ж, — не погодився Булгарін. — Майже всі об'єкти натхнення Пушкіна нам відомі.

— Пушкін — легковажний чоловік. Через те його поетичний човник стрибає по хвилях, — поспішив на захист свого божка Рамазанов. Булгарін похитав великою головою. Велике масне обличчя, великий ніс, витрішкуваті очі, зачесане на скронях волосся, жадібний погляд — літній сатир з поведенцією відставного провінційного капітана.

— Пушкінська поезія не човник. Лодія. А може, й військовий фрегат. Дуже часто стріляє прицільно. — Булгарін провокував, як завжди.

— Стріляти в своїх — справа нехитра. Підкрався ззаду — й торох у потилицю, — знизав плечима Кукольник.

— Є такі предмети і в нашому житті, що їх... гм... гм... потрібно розносити в друзки, — правив своєї Булгарін.

Полевой низько схилився над тарілкою.

— На такі предмети вказує державна десниця. Їх викорінюють її велінням. Дозволь критикувати всім — розтягнуть по мишачих норах цілу державу.

— Тільки той народ спокійний, який не мислить. — Булгарін краяв ромштекс і ковтав величезні шматки, майже не пережовуючи їх. — Так каже один мій друг... І я погоджуюся з ним.

Кукольник хитро підморгнув Булгаріну.

— Скажи, хто твій друг...

— Мій друг — ти.

Вони обнялися й поцілувалися.

— Малороси підкоряють столицю, — намагаючись полестити господареві, кинув з протилежного кінця столу Якубович.

— Я не малорос, я карпаторос, — заперечив Кукольник.

— По-моєму, це одне й те ж, — мовив Полевой. — Малоросійська історія по-своєму славна. Її народ співучий і поетичний...

— Немає такого народу і такої історії, — похмуро кинув Кукольник. — Україна — окраїна Росії. Цим сказано все. Малороси не дали світові нічого.

— А штани, вони одягли тебе в штани, — реготав Воєйков.

— Ви націоналіст, пане Булгарін. Малоросійський націоналіст...

Усі засміялися.

Хто такий Фадей Венедиктович — тут знали всі. Видавець «Северной пчелы», автор «Івана Вижигіна», один із найвідоміших критиків Росії, штатний агент Третього від-

ділу, він часто вступав у суперечки, критикував існуючі порядки, царський двір і самого царя, — таким чином провокував співрозмовника, ловив його на гачок. Тепер на той гачок рідко хто ловився, інкогніто Булгаріна було давно розкрито. Одначе він грав призначену йому роль і далі, іноді досить вдало, часом його критичні пасажі лунали як присуди. Либонь, він і справді ненавидів усе, що його оточувало, ненавидів повітря, яким дихав, але мусив бути найвірнішим і найпідлішим служкою, смердючим філером царського трону. Табакерки й персні, які одержував з рук царя, не забивали того смороду. Там, де побував Булгарін, смерділо насправді. Він курих якісь особливі сигари, навіть годину чи й більше по тому, як він пішов, нові гості вгадували, що тут побував Булгарін.

Поляк за національністю, він служив у російській армії, звідти перейшов до Наполеона (капітан армії маршала Удіно), знову попав у полон до росіян і тоді поміняв шпагу на перо. Лиха доля вклала йому це перо до рук. Лиха доля, лихе життя, він був припнутий ланцюгом до підніжжя трону, як пес до дверей комори, і гавкав на тих, на кого господар вказував пальцем.

У кабінеті в нього стояло католицьке розп'яття і висів заряджений пістолет, що мав свідчити про готовність його господаря стати в будь-яку мить на захист правого діла, та лихо тому, хто взяв цю принаду й виявив свої щирі почуття та думку.

Коли в Кукольника започаткувалося з Булгаріним на дружбу, той ловив у липкі тенета й свого нового друга (скільки їх сконало в тій павутині!), тоді саме було ліквідовано Царство Польське, і Булгарін кинув Несторові блискучий гачок:

— Ви знаєте, що польські жінки поклялися не скидати чорної одежі, поки Польща не стане вільною.

Кукольник повернув гачок його власникові:

— Це знаєте ви. Бо ви поляк.

— Ви тільки наполовину, — похмуро кинув Булгарін.

Цей найбільший підляк літературної справи був нещасною людиною і глибоко страждав. Ненавидів увесь світ, особливо ж ненавидів людей порядних, чесних, незаплямованих, які мали право жити вільно та чесно, чесність і порядність відчував за версту і помщався їй. «Горе чистеньким!» Забруднений по вуха, волів, щоб і всі його знайомі побували в ковбані.

Зараз Булгарін просторікував так собі, за звичкою, і трішки втішався насолодою лякати інших.

— Ви сказали, що такого народу немає, — звернувся він до Кукольника. — А пан Гоголь збирається писати його історію. Ви читали оголошення? Здається, то ваш однокашник? Ще й бавиться літературою. Пише повісті з малоросійського життя.

— Невдатна підробка під народність, — зневажливо махнув рукою Полевой. — Гра та клоунада. До того ж неохайність і непристойність у мові.

— Не так категорично, мій друже, не так категорично, — поплескав його по плечу Сенковський — третій після Булгаріна і Греча офіційний критик Росії. — Май милість до молодих. Коли цей автор хоче бути без претензій і займається веселими речами, деякі сторінки у жартівливому вигляді щиро смішні й розвеселять найпохмурішу людину. Несторе Васильовичу, це справді щирий і веселий чоловік?

Кукольник довго мовчав.

— Про однокашників важко говорити, — врешті мовив. — Ну... його не любили всі. Якийсь він... брудний і нишковий. Кажучи «брудний», маю на увазі не так зовнішній вигляд, як... нахил до всього низького. Прозивали його Таємничий Карл. З такою душею піднятися до речей високих просто неможливо. Через те він і порпається на смітниках. — Нестор багатозначно помовчав і несподівано розчулився. — А втім... Може, я суджу дуже суворо. Повірте, бажаю йому лише добра, як і всім своїм ніжинцям. Серед них є люди достойні, а деякі, може, уславлять Росію. Принаймні служитимуть їй щиросердо.

— Я пропоную випити цей келих за того, хто вже її уславив: за першого поета вітчизни Нестора Кукольника, — проголосив Булгарін.

Тости проголошували один за одним. Коли вже були використані всі найвишуканіші епітети, черга дійшла до Глинки, і той довго силкувався сказати щось особливе, не знайшов слів, знітився, почервонів:

— Мені здається, вже сказали все. Мої слова маленькі й прості...

— Згодяться, кидай їх у загальний казан, — реготався Брюллов. — З поганої овечки хоч пучок вовни.

— Карле, якщо ти чесна людина...

— Ти, Мишо, дуже погано про мене думаєш. Що таке чесна людина? Це дурень. Невже ти вважаєш, що я, твій друг, — дурень?

За столом залунав регіт. Глинка образився й довгий час сидів мовчки. Йому вдалося помститися Карлові аж у кінці вечора: пішов на кухню й попросив лакея подати «отому

великому кучерявому панові» шматок сала. Той пан, мовляв, дуже любить сало. Лакей приніс і поклав перед Брюлловим чималий шмат сала, і той підхопився та кинувся до туалету. Від самого вигляду сала його нудило. Повернувшись, довго погрожував велетенським кулаком. Їх помирило Рамазанов, запропонувавши тост за велику російську трійцю: Брюллова, Глинку та Кукольника.

З тієї ночі вони стали для всіх у столиці великою російською трійцею.

Далі розмова перейшла на політику, говорили про телепнів французів, які прогнали одного короля й збираються прогнати другого, про турків, з якими ніколи не буде повного миру, про англійців та німців, які щось там знову вигадали і на яких можна б розбагатіти, продаючи їм хліб та сало, от тільки перевіз дуже дорогий, і про далекі країни. В одній бачили людей з цапиними головами, також там водяться карасі завбільшки як свиня, вони кусючі. І один такий карась відкусив матросові руку: Над тим трохи посміялися, далі Кукольник розповів кілька анекдотів та бувальщин про Петра Першого: як той переспав з голландською королевою, як лапав віденських фрейлін, як його солдат тричі обамбурював шведського солдата й врешті показав йому дулю, а той думав, що показують пістолет. Анекдоти розповідав майстерно, регіт за столом не вшухав. Відтак усі закурили, розмова розтеклася струмінцями та потічками. Нестор звернув увагу на Полевого, який сидів праворуч від нього. Полевой ніби зів'яв, чи втомився, чи гризла серце меланхолія. Він був настраханий, десь у глибині його душі розпочалася важка руйнівна робота. Руйнувалося чисте і крихке серце правдивості і віри в можливість добра та справедливості, серце наливалось оловом. Хтозна, про що він думав, може, про те, що не варто б йому приїжджати з Москви в Петербург та приходити сюди, може, про свою майбутню долю, але настрої у нього був кепський. Це таки було справді похмілля на чужому бенкеті. Доля критика гірка, мусить вертїтися, як той човник у весняній річці, відштовхувати крижини, втікати від них, його несе на пересипи, здебільшого він, горопаха, не знає, до якого берега пристати, скрізь він не потрібний. Приладнається до якоїсь могутньої крижини, пливе за нею, — і раптом лунає гуркіт, крижина розлітається, і вже закрутився човник, і, якщо не встигнеш відгребти вбік або схватитися за іншою, міцною крижиною, — човник потоне. Звичайно, можна прожити й так: прип'явши човника до пакола, гребти на одному місці, вдаючи плавбу, що й роблять флотські екіпажі на муштрі, однак кожна людина прагне простору, чесного життя. Він намагав-

ся плисти обережно, сподівався обхитрувати всіх, а потім за-бувався, спрямовував човник на круті струмені й небавом мусив каятися та кликати на поміч. Так і плив. Хотілося чистих струменів, уболівав за всю широку ріку російської словесності: кермуючи вуглим човником, прагнув вивести на чистоводь інші, великі човни. А страх кермував власного човна в затягнену ряскою затоку. На мить струснув головою — до нього заговорив сусід, а говорили, звичайно, про літературу, про що ще можна говорити з таким літератором, не про жінок же і не про полювання на ведмеда, — щось у ньому прокинувся, намагався бути йому корисним, намагався показати той літературний острів, на якому завтра зацвітуть сади.

— Наша література заблудилася в рожевому тумані. Нині, як ви помітили, вона потроху опускається з емпіреїв до землі. До землі, друже, до тих, хто заглиблює в неї рало і прикрашає її своїми плодами. Думайте про третє сословіє. На нього покладайтеся — це теж ратай або й копач, що глибше виоре, краще обробить ґрунт, краще виростить зело. І якщо він сповідує єдину святиню — мистецтво, — чогось досягне. Пиятика, раути, жінки одбирають у митця час, сили, роблять рабом своїх насолод, а значить, рабом тих, хто дарує насолоди. Візьміть навіть Пушкіна...

— Хіба є більший за нього аристократ і споживач насолод?

— Він ратай, працює у поті чола свого.

— Я теж працюю в поті чола, — сухо сказав Нестор.

Йому таки добряче настирився цей Пушкін. Весь час плутається під ногами. Полевой знітився й замовк.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

...слава Кукольника в тридцятих роках була така, що важко уявити для поета і взагалі для літератора славу, блискучішу за ту, яку в той час мав Кукольник.

І. Кубасов, сучасник Н. Кукольника

Кукольник не перебільшував, коли похвалювався, що його голова переповнена творчими задумами. Перо мав на диво прудке — «Джуліо Мості», «Джакабо Санназар», «Марія Стюарт», «Князь Скопін-Шуйський», «Роксолана», і ще з десяток видатних діячів похапцем убгалося в його кабінет, сотні славетних і похмурих тіней без певної глибокої мети товпилися вечорами за його спиною, з багатьма королями, князями, полководцями був запанібрата, одначе це анітрохи не

наблизило його до них, ще й по-своєму, по-кукольницьки, перекроював їхні життя. Тільки столітня, тисячолітня луна відгукувалася по-новому, по-сучасному, як того й вимагали офіційні приписи; Скопін-Шуйський зовнішністю та звичками був надзвичайно схожий на Миколу I, а князь Мінін повторював його монологи. Окрім віршованих драм, писав прозові романи та повісті, водевілі, вірші. Вся тогочасна російська преса в солоному поту обмолочувала цей величезний ужинок, а сумний приклад Полевого недвозначно підказував, як потрібно поцінувати талант автора, й водив перами редакторів та рецензентів. Вітер слави напинав вітрила Несторового човна. В усіх його творчих діяннях була присутня глибока віра в своє покликання. Великородні княгині та графині купували як посаг своїм дочкам розкішно оформлені багатотомні видання творів Кукольника, а панночки з Патріотичного інституту годинами простоювали на Невському, на тому боці, де, казали, він іноді прогулювався, аби бодай крайком ока побачити велику людину.

Іноді він прогулювався там. Чорний циліндр, чорний фрак, чорний галстук, чорна палиця, чорні очі, які нікого не помічали, а звичайно дивилися кудись туди, куди не міг проникнути погляд простого смертного, — чорний демон Петербурга, забачивши якого панночки умлівали й, траплялося, непритомніли. А він ішов розміреним кроком, спрямований у неозору, манливу невідомість. Гвардійські офіцери віддавали йому честь, а хтось із преображенців, ведучи стрій, навіть наказав юнкерам взяти на караул, і хоч опинився за це на гауптвахті, почувався героєм. Увесь великосвітський Петербург поспішав на бал у золочених каретах, тільки Нестор Кукольник їхав у чорній, пошарпаній балагулі. Чорний кінь, чорна балагула, чорний демон у чорному циліндрі... Нестор Васильович грав образ таємничого, пророчого провидця і підпорядковував тому все своє життя. Далечінь перед ним була не тільки неозора, а й ясна, і небо над головою чистим, зірки сяяли молодю й натхненно, а по Чумацькому Шляху можна було побігти босими ногами.

Проте іноді й над його головою пропливала хмаринка: по Невському пробігав у галанцях суперник — Олександр Сергійович Пушкін. Не те щоб надто серйозний суперник, одначе й зовсім скинути його з рахунку Кукольник не міг. Критики лаяли Пушкіна, вихваляли Кукольника, але були серед них і такі, що пророкували безсмертя обом, а траплялися й такі, котрі віддавали перевагу поетові у галанцях. Їх було не дуже багато, сиділи вони у мишачих норах, відсвіти сьйива від тронної позолоти на них не падали, але і їхнього

крякання іноді вистачало, аби зіпсувати Несторові настрої. З Пушкіним він намагався не зустрічатися. Брюллов одного разу пояснив це таким чином: двоє сонць на одне небо — забагато. Зрідка вони прогулювалися по Невському втрьох: Брюллов, Глинка і Кукольник — слава Росії, велика російська трійця, сонце, місяць і ранкова зоря. Тепер вони майже не розлучалися, навіть жили разом на квартирі Брюллової; Брюллов власноручно виконав креслення дивана для спання, який розсувався на чотири стулки; три займала «велика трійця», чи, як вони називали самі себе, «братія», ще на одній спав веселий блазень і скоморох Яненко. Без нього їм би велося-малося дуже пісно і кепсько. Він умів дістати все — французький лафіт і пташине молоко, умів пустити між люди чутку, вмів прикинутися згорьованою, нещасною людиною, міг перекинутися у вовкулаку, а якщо потрібно, то і в нечистого. Водночас ніхто не пам'ятав більше за нього віршів Кукольника, — годі було змагатися точніше процитувати якийсь рядок з його поезій та драм, а вправних цитувальників не бракувало, вечорами вони обсідали Нестора й навперей вигукували строфи з його поезій, — заплющивши очі, розповідав, як і на якій картині Брюллової покладений той чи інший мазок, і вже зовсім неповторно пародіював на келихах музику романсів Глинки.

Надто він став їм у пригоді, коли Брюллов та Глинка порозлучалися з дружинами. Справа про розлучення набрала розголосу, адже обидві проходили через Синод. На якийсь час цнотливий, моральний, святенницький Петербург відкинув від себе славетних художника і музиканта, зачинив перед ними двері світських салонів, у скрутний час без Яненка вони просто не могли б проіснувати. Лише з його допомогою проникали в світ легкої, доступної, хоч і оплаченої чималими грішми любові, світ фальшивої розкоші, фальшивих слів і темпераментів. Він супроводжував їх туди непомітно й так само непомітно виводив на чисте повітря. Бо ж довгий час існувати в тому світі вони не могли. Все починалося без клятв і кінчалось без драм, інтродукцію і післямову Яненко брав на себе.

...Нестор прокинувся від покректування та постогнування. Покрекував Брюллов: перш ніж встати, він завжди довго вилежується в постелі, кашляє, чухається. Заплющив повіки, спробував наздогнати сон, який перебив Карл: висока круча, на ній збігає поміж кущів стежка, а далі жовта смуга піску понад річкою. На річці під напнутими вітрилами стоїть човен, на ньому нікого немає, він прикутий ланцюгами й рветься на бистринь, та ланцюги міцно тримають

його на місці. На стежці поміж кущів мелькає голуба сукня, дівчина біжить до вітрильника, вона, мабуть, не знає, що там немає нікого. А може, й знає... Нестор гукнув до неї, й вона зупинилася, підвела вгору обличчя. Воно було прекрасне. В цьому місці сон обірвався. І скільки він не намагався зв'язати обірвані кінці, — марно.

— А будь ти прокляте...

Лаявся Брюллов. Зранку він обов'язково чомусь вовкодухий та сердитий.

— Що таке? — ліниво запитав Нестор.

— Табакерка під боком. Це не ти підсунув?

— Так примітивно не жартую.

Мрійливість і далі не полишала Кукольника. Він дивився на жовту стіну, а звідти його уважно вивчав ще один Кукольник. Тримав у руках циліндр, трохи нахилився вперед, скептично й сумно дивився на свій оригінал. В очах відбилися захват, і заперечення, і якесь дивовижне, незрозуміле, неземне прагнення щось знайти і прозріти; здається, зображена на портреті людина перебуває на порозі якогось величезного відкриття, якого чекала ціле життя, однак в її очах відбилося знання, більше за саме відкриття, — ніяке відкриття не може зробити людину щасливою надовго, через те домінувала іронія та скепсис. Іноді здавалося, що чоловік на портреті ось-ось стрепенеться, засміється щасливим сміхом, а іноді зринала зовсім інша думка: зараз він випустить циліндр, затулить обличчя руками й заплаче. Далека рефлексія тільки вгадувалася, просто художник схопив вельми непевну мить, хистку й неясну, людина дивилася пророчо й скептично вночі, а що переважить — невідомо.

— Карле, чому ти не подаруєш мені портрет? Скільки прошу...

— Тому, що він значно кращий за тебе. Принаймні не скиглить, не плаче, не б'ється головою об стіл. Не просить уранці розсолу.

Кукольник відчув — сором заливає йому щокі. Справді, учора він поведився, як хлопчак, у якого забрали улюблену іграшку. Ба ні, хлопчак не наб'є стільки склянок, не образить так тяжко найближчих друзів. Звичайно, було від чого рознервуватися, втратити рівновагу. Вчора ставили «Скопіна-Шуйського» — п'ятдесята вистава, — Шуйського грав Каратигін. Кукольникові натякнули: буде сам імператор, запросить його до своєї ложі. Справді, цар приїхав задовго до початку. Нестор бачив на власні очі, як відомий усьому Петербургу бородатий Байков, царський машталір, хвацько зупинив біля під'їзду жеребця, і цар твердою, впевненою хо-

дою попрямував до під'їзду. Микола на виставі аплодував, але в ложу запросили не Кукольника, а цю стару ворону Крилова. Нестор ледве досидів до кінця вистави, прийшов додому й дав волю нервам. Пив, як останній швець, горілку, і плакав, і погрожував, гукав, що в історії вже так було не раз: вона забувала царів і не забувала творців прекрасного, а в грудях готіло полум'я, злість і розпука краляли серце. Він ридав ридма, то були сльози безсилля — ну, що він зробить Миколі, та той може знищити його одним покивом пальця, а уява працювала гаряче, малювала, як він входить до імператорської ложі, як сідає поруч з його величністю, і це бачить увесь Петербург, всі оті сороки-журналісти, всі віршописці, чиновники в орденських стрічках і преображенці. Преображенці, які часто приходять сюди. Перший чиновник імперії і перший її поет поруч у ложі!

«Не мені, не мені це потрібно, а святому мистецтву», — ридав він.

Брюллов і Глінка заспокоювали, але не могли втішити, й повпивалися усі троє (Яненко кудись повіявся), Нестор кидав пляшки, обзивав Брюллова і Глінку нездарами, й тоді важкий, як ведмідь, Брюллов повалив його на канапу й скрутив йому руки.

Усе те пригадалося Нестору, й давкі спазми стиснули йому горло. Звичайно, ганьба, але буйний хміль не змив досади та злості.

День починався сіро, рефлексіями, важким похміллям. Гнітючий настрій трохи розвіювала думка про успіх вистави: він був повний, майже триумфальний. Преображенці вітали автора стоячи, цар аплодував теж. «Змушений був аплодувати». Думки своєї про «Скопіна-Шуйського» він уголос не висловив, одначе висловив схвалення твору своїми вже не першими відвідинами вистави.

Думки не зупинялися, пробиралися ще в якісь шпарки. Імператор прилюдно висловив схвалення «Ревізорові». «Дісталось всім, а мені найдужче». Проте Петербург не прийняв цього фарсу, цієї карикатури на цвіт суспільства. Імператор прикро помилився, вельми то небезпечно царственній особі висловлювати будь-які оцінки творам мистецтва. То більше, коли він сам солдафон і вміє тільки вибити на барабані похідний марш, що й зробив нещодавно на плацу, вихопивши в барабанщика палички та розсипавши такий дріб, що всім офіцерам і генералам потемніло в очах. В тому, що цар пішов на комедію Гоголя й що вона йому сподобалася, — провина Віельгорського: прочитав уривок (а читець він блискучий), насмішив Миколу, й... Микола насмішив Петербург. Ха-ха-ха,

два Миколи насмішили Петербург. Цей Яновський теж уявив себе драматургом. Несторова слава не дає йому спокою, намазюкав кілька опусів і одним таки дорвався до сцени. Всі вельможні люди пішли з вистави посеред дії, публіка нічого не зрозуміла, критика зійшлася одностайно на тому, що це нікчемний, аморальний фарс, зла вигадка, наклеп на Росію, в житті нічого подібного не буває, автор скопіював усіх героїв з самого себе, сюжет п'єси порожній і ходульний. «Публіка пана Гоголя витирає ніс полою своєї хламиди, жорстоко смердить дьогтем, стоїть однією сходинкою нижче публіки Поль-де-Кокової». Десь-то він це читав. Геть випало з голови. Певно, з перепою, на пам'ять Нестор не скаржився ніколи. «Треба менше пити».

Так він сам собі поклявся раз і назавжди — в драми і комедії духу поту і дьогтю не допускати. Дивно, як не бачить Микола Яновський найелементарніших речей. Де в п'єсі добродчинності, де ті люди, які тримають на своїх плечах державні підвалини? Хіба йому невтямки (а якщо невтямки, то нехай читає газети), що в сучасній комедії потрібно вивести образи, які б проповідували добродчинність і врешті побороли зло, запанували. Приклад для наслідування — ось що потрібно людям. Мізерія життя і так обридає їм. Однією чорною фарбою картини не намалюєш; якщо на ній не буде світлих плям, не буде радості, публіка відвернеться від неї. Справжні художники не малюють ріллю, а малюють золоті хліба. Справжні художники не зображають мужиків, поламани вози, старців, а богів, небесні колісниці та грецьких героїв. Ось так, усе тут просто, все зрозуміло. Людей на подвиги кличуть пророчі труби, а на терені мистецтва сталося щось незрозуміле, публіка вимагає, щоб зображували не тільки видатних осіб, а й її, натовпи сірих людей пхаються на сторінки високих творінь. Він і сам віддав данину моді, написавши кілька повістей з життя простолюду, водевіль. Маленьку данину, аби привернути на свій бік тих критиків, які вимагають малювати всі суспільні верстви, відображати життя натуральне. Він вибрав кілька тем з малоросійської історії... Звичайно, він не опуститься до тих смітників, по яких шнипає Гоголь. Йому трохи шкода Миколи, але ж той сам не хоче взятися за розум. Хіба він, Нестор, не намагався йому допомогти, не показував у розмовах істинні шляхи, які ведуть до успіху?

Брюллов уже одягається. Йому допомагає Лук'ян-служник. Обидва кречуть.

— Так не подаруєш портрет?

— Не подарую.

Карлові справді шкода розлучатися з портретом. Це шедевр, після «Останнього дня Помпеї» найкращий витвір художника. Так кажуть усі, хто знається на малярстві. Нащадки будуть вдячні Великому Карлу. Хоч сам Карл добряче йому остогид, треба перебиратися до себе на квартиру. Буркотливий, як відставний жандармський офіцер, і деспотичний, наче тиран. Дружба найкраща на відстані. Найясніша краватка линяє, якщо її одягати кожного дня. Вони всі вже добряче настирилися один одному. Щоправда, з Михайлом ще можна дружити, він дитинно-щирий і наївний і любить Нестора палко. Іноді буряний, галасливий, як молоде цуценя, по тому тихий, ласкавий і замріяний, як інститутка. Любить солодко поїсти, довго спати.

Він спатиме до обіду.

Одначе сьогодні йому спати не дали. До кімнати з галасом убіг Яненко. Просто в шапці ніс солоні огірки (знає, шельма, що «братію» поведе на кисле), а на вустах — медову усмішку. Хрумав огірок, таїв якусь новину. Мовби знехотя, мовби бридливо, Карл потягнувся рукою до шапки. За ним узяв Нестор. Розбурканий гупотнявою і галасом Яненка, з-під ковдри по-пташиному прикинуло виглядав Глинка. Згори по крутих гвинтових сходах спустився Мокрицький, сів просто в дверях. Він не зважувався взяти огірок, та й не вельми йому того хотілося. Не пив з учителем та його друзями, не був їм рівня й сам уникав тих оргій. Учень-служник («Приготуй палітру, поклич натурника, купи вина і булок») терпів похмільний будень господаря, бо сподівався-таки прилучитися до високого мистецтва, чогось навчитися в уславленого майстра. Якщо часто доторкатися до золотої статуї, думає, то хоч трохи позолоти залишиться на твоїх пальцях. Та й незлецьки звучало: перший учень Великого Карла, — цим теж потрібно дорожити. Проте його дедалі частіше поймали сумніви: Брюллов своїх таємниць не відкривав, ставився до нього майже зневажливо. Диво з див: повний нездара і невіглас Яненко тримався із ним на рівні, а він, Аполлон, в кому всі вбачають талант, ходить у підмітальниках і боїться глянути Карлові в очі. Так себе поставив? Десь не так повівся? Також і Нестор, з яким бігали по одних коридорах, дивився на нього з погордою, переймався в ставленні до нього тими ж почуттями, що й Брюллов.

Буркотів Лук'ян, осудливо дивився на Яненка Мокрицький. А Яненку-П'яненку чхати на те буркотіння і на ті погляди.

— Ой братці, — микульнувши очима, бубонів той. — Яке райське містечко я назвав. Струмок, а над струмком

берізки... А за парканом дві модисточки. Не модисточки — кралі.

«Ну ось, — подумав Аполлон, — знову пропав день. Зараз пошлють за булкою, ліверною, огірками».

А він сподівався, що день розпочнеться інакше. О, як він любив дні, коли розчинялися навстіж вікна і вивітрювався горілчаний чад, коли після спільного ранкового чаю всі обсідалися ось тут або в майстерні й розпочинали розмову про долю митців, про мистецтво.

В ту мить ніхто з них не погодився б з тим, що з роками і їхня дружба перетопиться на холодний лій і на порозі своєї останньої мандрівки за кордон — мандрівки по смерть — Великий Карл марно чекатиме Глинку, аби той провів його в дорогу, а Кукольника прожене від порога свого дому.

Але те буде колись. А нині ось дні й вечори переплавляються на скарби для вітчизни. Аполлон розуміє це і всіляко подвигає всіх трьох на те поле. Але як ти подвигнеш, коли Яків Яненко-П'яненко вже затулив те поле манливими вульгарними декораціями, що навіть Глинка випірнув з постелі й похапливо шукає під диваном чоботи.

— А я тій, старшій, і кажу... — вимахує руками Яненко.

— Стривай! — раптом зупиняє його Брюллов. — Замри отак! Ні руш. Аполлон, панцир і каску. Мершій. Папір і олівець теж. Та швидше... Боже мій... Яка статура! Яка нахабна, яка огидна пика! Вона вже на вершечку стіни. Ось вам персонаж до «Облоги Пскова».

День починався несподівано. Кукольник удав байдужість, а сам уже загорівся творчим вогнем. Він дуже швидко загорявся від чужого вогню. Навіть не захотів чекати кави, поїхав додому. Вже там випив кави з цикорієм і з'їв трохи сиру. Поки подали сніданок, працював.

Закон його творчого життя такий: якщо це проза — п'ятнадцять сторінок щодня, якщо вірші — сто рядків. Іноді робота не йшла, одначе приневолював себе до неї, писав і ніколи нічого не перекреслював, тільки згодом дещо підправляв. Здебільшого ж працював натхненно. Фантазія обганяла перо, й воно не встигало за нею. Іноді шкодував, що немає приладу, який би фіксував швидкість польоту його фантазії.

Зненацька в двері постукали. Увійшов лакей і сказав, що пана запитує якийсь чоловік.

Нестор хитнув головою, лакей пішов, і по хвилі до кабінету вступив білявий огрядний чоловік з зизими очима. Такий білявий, що здавалося — на голові його розбили горщик зі сметаною. Холодна колюча крижинка кольнула Ку-

кольника в серце. Він ще не впізнав, хто це такий, а на дні спалахнуло щось чорне, темне, важке.

— У власні руки... — цокнув закаблуками прибулець і подав пакет, не сказав більше жодного слова, тільки попрошався коротким нахилом голови й майже військовим кроком вийшов за двері. А в Кукольника підгиналися ноги, здавалося, хтось підрубує їх під колінами. Він сів на волосяний диван. Ніщо донині не віщувало йому лиха, і ось воно прийшло. Цей чоловік своєю з'явою нагадав йому все: Белоусова, конспект лекцій з римського і натурального права, приїзд Платона, готель. Здавалося, хтось зненацька вніс свічку, і вона освітила похмуру готельну кімнату, і важку постать Платона, і папірець з адресою, що його простягав йому брат.

«Підеш за цією адресою», — сказав тоді Платон.

І Нестор ковзнув очима по папірцю, плечі йому струснули дрож. Це була та сама адреса... білявого чиновника з міністерства внутрішніх справ, який допитував їх з Гоголем. Будинок на Міліонній... Вже багато чого забулося з того далекого ніжинського життя, а це стоїть перед очима, ніби все відбувалося вчора.

«...На, випий і йди, — налив у склянку, в якій ще до половини жовтіло пиво, білого вина Платон. — Нічого зайвого там не кажи й не пиши. Напишеш так: «Був приведений до сумної необхідності відповідати неправильно і приймати на себе обставини, про які не мав ні найменшого розуміння». І все. «Був приведений...» Зрозумів?.. Більше нічого. А потім вернешся до мене...»

...В дім купця Трофимова зайшов один чоловік, а вийшов звідти зовсім інший. Зовні це була одна й та сама людина, висока, худорлява, з великим чолом, темним від важкої думи, довгастим обличчям, бровами врозліт, але міра правдивості, міра спокою душі цієї істоти були цілковито відмінні. Інша густизна душі. Інша матерія, інша проба совісті. І ця друга людина, яка йшла, зігнувшись під невидимою ношею, — здавалося, в неї на спині лежав важезний лантух, — знала: вона вже не та, котра піднімалася сходами будинку купця Трофимова. Це була мертва матерія, яка відродиться аж потім, і відродиться в іншій якості. Відродившись, ця матерія горітиме, спалахуватиме, навіть сяятиме, але той вогонь, те сяйво теж будуть іншої температури й іншого спектру.

«Був приведений до сумної необхідності...» Саме таке свідчення залишилося в паперах міністерства внутрішніх справ.

Нестор затремтів. «Чому цей чоловік прийшов тепер? — задав він собі запитання. — Чому нічого не сказав?» З'явив-

ся, мов привид, і зник. Привідам властиво лякати людей. Аж тепер Кукольник згадав про лист. Підвівся, взяв ніжик для розрізування паперів, відкрив конверт.

Чіткі рівні рядки вишикувалися на папері:

«Пане Кукольнику! Прагнення ваше виявляти добротинності оподаткованого стану й вади вищого класу людей не може мати хороших наслідків, а тому чи не бажано вам буде на майбутні часи утримуватись від негативних статей, ворожих духові часу й урядові, аби таким чином уникнути кари, котрій ви, за меншої, як нині, поблажливості, можете підпасти, тому що імператор вважає вас дуже корисним і талановитим письменником. *Бенкендорф*».

Рядки листа попливли перед очима Кукольника. Аж не повірив, що вони адресовані йому, але ж там чорним по білому написано: «Пане Кукольнику!». Він похитнувся, знову сів на диван. Нестора почало лихоманити. Під горлом зродилася велика крижана грудка й попливла вниз. До серця, до живота.

Нестор заскиглив тихенько, як пес, що боїться, аби не почув хазяїн. Що він такого зробив? Чому замахнулася на нього всевладна десниця? Чому грізну пересторогу приніс цей зизоокій чоловік? Ну, звичайно, його послано навмисне. Він, Нестор, ступив тільки один крок з державного проспекту. Чи й ступив? Як же жити далі? Як творити? Треба ж було піддатися на афектацію Брюллова і написати той клятий водевіль!

В тиші, що облягла його, Нестору вчувалися якісь шелести, шепотіння, побрязкування металу. Він взагалі не любив тиші, боявся її. Він і творив у кабінеті, який виходив вікнами на вулицю, на Синій міст, де завжди лунають голоси людей і звідки долітає поклик будочників: «Проходь, не зупиняйся!» Від Синього мосту тисяча кроків до Зимового палацу...

Цар аплодує на виставі, а наступного дня автору надсилають грізну пересторогу.

Кукольник спробував збадьорити себе — все-таки цар аплодував. Не бадьорилося!

Йому здалося, ніби щось незриме, важке нависло над ним. Неначе нічого й не було, і водночас повітря стало сухим, насиченим небезпекою вибуху.

Нестор нікому не сказав про лист Бенкендорфа, навіть Брюллову та Глинці. Тим часом посвисту батога вистачило, щоб злякати його на смерть, і до кінця життя він лестив та догоджав сильним цього світу та оспівував те, що вони вимагали оспівувати. То була страшна, повита суцільним мо-

роком епоха, зовсім несприятлива для літератури, як писав пізніше сучасник Кукольника Іван Кубасов... «Навіть йому, патріотичному письменникові *par excellence*¹, доводилося зазнати утисків від цензора й, більше того, кожен свій твір подавати на розгляд Бенкендорфа».

Це був єдиний грім, який прогрімів над головою Кукольника. Незабаром Бенкендорф писав йому таке: «Його імператорська величність називає вас серед найкращих письменників і зауважує, що завжди чекає від вас творів, рівних вашому таланту, а також що ви трудами вашими можете приносити користь і честь нашій літературі».

Окрилений царською увагою, Нестор Васильович працював невтомно й за наступні п'ять років написав вісім драм, двадцять три повісті та шість романів. Критика вітала кожне його творіння, й нові покоління інституток на Невському й далі з нетерпінням чекали, коли з'явиться «чорний демон» — найзагадковіша людина, найбільший поет Росії.

Цар і Бенкендорф не помилилися: Кукольник таки приніс трону чимало користі. Й не лише на літературній ниві. Він тоді посідав значні посади по військовому відомству, де працював разом із Салтиковим-Щедріним, і, коли одного разу військовий міністр Чернишов доручив йому оформити відпустку Щедріну, столоначальник Кукольник не обминув нагоди натякнути, що Щедрін теж «сочинитель». Міністр попросив охарактеризувати творчість чиновника Салтикова-Щедріна, й Кукольник на відпускних паперах написав: «Як сам зміст, так і сам виклад цих повістей виявляють шкідливий напрям думок і згубне прагнення до розповсюдження ідей, які вже сколотили до дна всю Європу й скидали владу та порушували громадський спокій».

Чернишов ознайомив з цим висновком царя, і той наказав відправити Салтикова-Щедріна у відпустку довготермінову... — на заслання до Вятки.

Трохи раніше Нестор Васильович вельми прислужився іншому видатному літератору, своєму земляку. Якось він навідав знайомого поміщика, відставного штабс-ротмістра Мартоса й побачив аркуші з відбитками віршів.

— Що це таке? — запитав Кукольник, беручи до рук аркуші. — Якась незрозуміла мова...

— Та це... захотілося мені мати свій портрет. Пішов я до Брюллова, і той порадив одного свого учня на прізвище Шевченко. До речі, твого земляка. Мусиш його знати — водиш з Брюлловим дружбу.

---

¹ Головним чином, насамперед (*фр.*).

— Їх там багато вештається, замизьканих, — а сам уже перебігав очима по рядках.

Був він у зеленому мундирі з високим стоячим коміром, на мундирі горіли сріблом гудзики, штиблети теж сяяли, і сяяв, яснів своєю загадковою усмішкою чиновник особливих доручень Нестор Васильович Кукольник. Він сам собі подобався в тому мундирі, він дедалі частіше одягав його, хоч і розумів, що стає не чорним демоном, а одним із високих чиновників, він немов передчував щось — а ще ж нічого мовби й не було, ще Пушкін тільки готувався до дуелі, і мало хто сприймав всерйоз Гоголя, імена Лермонтова, Тургенєва, Достоевського були іменами простих юнаків. Усім здавалося, що він летить угору й тому лету не буде кінця. Може, він відчував, що читачі, чи, як тоді казали, публіка, не так вітали в ньому сучасну поезію, як леліяли сподівання на майбутнє, а він глибоко в душі відчував, що майбутнього не має. Ще недавно в його грудях бурхало полум'я, яке — вірив — не горіло більше ні в кому. Але то був хмиз, що не дає жару. Може, він знав те й сподівався досягнути чогось на іншій ристалищі? Хтозна. Але раз по раз торкався довгими пальцями срібних гудзиків мундира, самомилувався.

— Сиджу я в комірчині того Шевченка, він малює, а мені страх як нудно, — розказував Мартос. — На підлозі і в кошику валяються якісь папери. Підняв один, другий, почав читати: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами». «Гарно, — кажу, — хто це віршує?» — «Та один мій приятель», — відказує Шевченко. А потім таки признався: псує папір сам. Так і сказав: мовляв, черкаю, коли тута напливе, коли сумно стане, знаю, що пусте, а марную папір і час. Не хотів давати тих аркушів з кошика, та я випросив і приніс додому. І... ось бачиш. Буде книжка. Моїм накладом. Талант!

Мартос не міг стримати вдоволеної усмішки; адже це він відкопав талант.

— Цензор її читав? — не одриваючись од аркушів, запитав Кукольник.

— Не все. Підпис поставив. Ми з ним давні приятелі...

Кукольник читав ще з півгодини. Дочитавши останній рядок, провів рукою по обличчю, підвівся:

— Вітаю.

— От бачиш, — прояснів усмішкою Мартос.

— Вітаю тебе з новим місцем мешкання — в Сибіру. Та ти що, не бачиш, що благословляєш на друк? Це ж суспіль крамола. За такі вірші... та ще хохлацькою мовою... Сміливий ти чоловік, Мартос. Сміливий, бо дурний.

— А талант, талант? — спробував захиститися Мартос.

— Таланту тут, як у горобця пір'я. Саме вистачить тобі на арештантську подушку.

Він такою мірою налякав Мартоса, що той зупинив друкування «Кобзаря» й заходився правити та вирізувати цілі аркуші. І потім гаряче дякував Кукольнику. Принаймні так розповідав сам Мартос (присвоївши виключно собі честь видання «Кобзаря»).

Догоріла одна свічка, догоріла друга, і вже третю припала від згарка тонка волосата рука. Догоряла остання свічка, догоряла остання розмова двох великих поетів Росії.

Гоголь лежав на кушетці, Пушкін то сідав біля нього, то ходив з кутка в куток кімнати. Гоголь хорував, його ніс видовжився ще дужче, очі позападали, і весь він мовби злиняв, посірів, саме так линияють на весну пташки, на цю думку накликали й недбало кинуті на стілець зелений фрак, картаті панталони, блискучий капелюх та жовтий галстук.

— Як мені тяжко.

— Ви передумали життя раніше, ніж перекуштували його.

— Ну чому, чому всі проти мене? — підвівся Микола на лікті.

— Для чого ви вживаєте слово «всі»? — Пушкін, дзенькнув нігтем по химерній, привезеній господарем з першої подорожі за кордон попільниці...

— Аякже. Ще там, у театрі, я почув... Стояв біля колони, а вони розмовляли — міністр Чернишов і князь Канкрін, — мене не бачили: «Чи варто було їхати на цю нерозумну фарсу?»

— Цих з рахунку скиньте... Впізнали себе! Й інших, подібних до них. Казнокради, вони ж і найбільші патріоти. Крадуть і кричать «ура». А прихильники у вас є.

— Щоб їх побачити, треба дивитися в «Телескоп»¹.

— Прекрасні статті. Талановитий молодий чоловік.

Гоголь скрушно похитав головою, мовби не чув тих слів.

— А що пишуть про «Ревізора» у журналах? «Чому в п'єсі немає жодної чесної і порядної людини? Чому не протиставлено пороку добродійність?»

— Хто б тоді той порок побачив?

— І навіть наші, наші...

— Хто це ваші?

— Ніжинці. «“Ревізор” — непорозуміння часу». Це — Любич-Романович. «Все-таки це фарс, не гідний мистецтва», — Кукольник. Ну, нехай Любич-Романович, цей аристократ завжди не любив мене. А Нестор, Нестор!

¹ Йдеться про статті, надруковані В. Белінським у московському журналі «Телескоп».

- Або від нездатності, або намагається потрапити влад...
- Отож, влад. Всі, всі проти мене...
- Не всі. Тих — не чути. Вони ще там...
- Де?

Пушкін довго мовчав, а потім рвучко показав пальцем у темну прірву вікна:

- За межею! Вони прийдуть і поцінують.
- За межею?

Гоголь зіщулився, втягнув у плечі голову...

— Якби ви знали, як іноді буває страшно.

— Знаю...

— Хочеться сховатися в якусь нірку... Або виїхати кудись.

Вийду на вулицю — оглядаюся, неначе в когось щось украв. А сяду за стіл... І щось таке підводиться в грудях, і болить там, болить. Стільки неправди, обману! Як хочеться, щоб їх не було в моїй вітчизні. Як легко тоді дихалося б людям. Тільки для неї, для неї одної... Нині мені не треба нічого.

Капала за стіною в таз із рукомийника вода, великий срібний маятник з глухим цокотом кидав у безвість хвилини.

— Знаєте, мені здається, я тут, у Петербурзі, вже давно-давно, — тихо сказав Гоголь. — Жив тут років п'ятдесят тому, а потім заснув і оце прокинувся.

Перед ним і справді, немов стрічка серпанку в новорічну ніч, промайнули його давні видива і мрії про те, як він приїде в це місто і як облагородить і облагодіє його, пролетить над ним осяйним метеором, примусивши всіх заніміти від здивування. Подібні мрії ніколи не збуваються, а якщо збуваються, то стають такими ж сірими буднями, як і все інше.

Раптом він дивно смикнувся, і в кімнаті розлігся регіт. Сухий, пронизливий, моторошний. Пушкін спантеличено, майже злякано дивився на Гоголя.

— ...І принесуть квіти на могилу? Вони тоді будуть добродішні, розумні, хороші. Ви гадаєте, таке колись буде? Я не вірю. — Він на хвилю замовк і далі казав стихшим голосом: — Може, й буде. Тільки сміхом суспільства не виправити. Якщо його взагалі можливо виправити. І писання мої... Признайтеся, тільки щиро, ви й самі про них думаете... Жартівник і скоморох. Ну, посмішити він уміє... І вам... іноді з ним весело.

Пушкін мовчки взяв у руки капелюх. Кутики його чулливого рота ледь помітно тремтіли.

— Тобто не зовсім. Ну, крихітка таланту в нього є... Одначе... це таки не справжня література. Якби ви сприймали мене всерйоз, ви б не панькалися так зі мною. Якби мали за серйозного суперника...

Пушкін ступив до дверей, і в цю мить Гоголь залився слізьми. Підхопився з канапи, став перед Пушкіним на коліна. Схопив його руки в свої і покривав поцілунками.

— Пробачте, мій брате. Мені справді іноді так здавалося... Але то неправда. Інакше б ви не віддали мені кращі свої сюжети і не захищали б від наклепів, ризикуючи власною репутацією. Ви перший серйозно подивилися на мої писання...

Тепер вони плакали обидва. Сиділи на канапі й плакали, як діти, і сльози змивали з їхніх душ останні піщинки, вимивали їх до кришталевої прозорості. То чи не найбільше диво — сльози двох геніїв, як же можуть ушляхетнювати один одного таланти, коли вони в дружбі та злагоді!

— І ви шкодуєте? Може, це я спричинився до меланхолії і розпачу?

Ці слова були сказані без іронії, але й не зовсім серйозно. Десь там, у незмірній глибині, таїлося гірке, як рятівна крапля отрути для хворого, знання про те, що нехай би всі чорні сили стали проти них, вони б уже ніколи не відступилися, бо вони й прийшли в світ — саме вони, саме в цей світ — сказати про нього найбільшу правду! Це вони знали нарізно, кожен сам собі, одначе здогадувалися вповні й один про одного. І знали також, що торовані ними дороги, мовби зовсім не схожі одна на одну, ведуть за один виднокіл, до однієї омріяної країни — країни людського щастя. Дороги короткі й роковані.

Одна з них обірвалася дуже швидко.

З щоденника Нестора Кукольника

27 січня 1837 року

...Кажуть, що хтось із військових викликав Пушкіна на дуель за якийсь образливий кпин. На це завжди може сподіватися людина, яка не вміє припинати свого язика.

З щоденника Нестора Кукольника

28 січня 1837 року

Микола Іванович щойно мені сказав, що Пушкін справді стрілявся з якимсь військовим, здається іноземцем, — і обидва поранені. Пушкін, здається, небезпечно. Причина нібито — безглузді образи за жінку.

З щоденника Нестора Кукольника

29 січня 1837 року

Арендт сказав Далю і Жуковському, що поранення Пушкіна смертельне. І жити йому лише декілька годин... Жінки, жінки! Скільки ви занпащаєте людей!

30 січня 1837 року

Пушкін помер. Його вбивця — Геккерен-Дантес, для розваги залицявся до його дружини, і ця розвага коштувала життя Пушкіну, а в Росії одним талантом менше! Це обурливо! Але скількокрратно обурливіші ці безглузді закони честі!

Пушкін помер... Я мав би радіти, — він був запеклий мій ворог і заздрісник. Скільки кпнів, скільки незаслужених образ завдав він мені і за віщо? Я жодного разу не подав йому ані найменшого приводу. Я, навпаки, уникав його, як уникаю взагалі аристократії, а він безперестанно мене цькував. Я завжди шанував у ньому високий талант, хоча вважав його вченість вельми поверховою, аристократичною, але в цю хвилину забуваю про все і, як росіянин, сумую душею за втраченою прекрасного таланту.

Государ утішив страждальця і його родину милостивим словом і прислав з Арендтом власноручну записку, в якій посилає йому прощення і пораду померти християнином. «За дружину і дітей не турбуйся, — додав цар. — Я потурбуюсь про них». Це по-царськи. Так, Пушкін помер. Осиротів я. Тепер всю ношу доведеться взяти на одні свої плечі.

Він поніс ту ношу легко, підгуцикуючи її.

«Ніякої гіршої звістки з Росії одержати було неможливо. Вся насолода мого життя, вся моя найвища насолода зникли разом з ним. Мої світлі хвилини мого життя були хвилинами, в які я творив. Коли я творив, я бачив перед собою тільки Пушкіна... Все, що є в мене хорошого, всім цим я зобов'язаний йому. І теперішня праця моя є його творіння. Він узяв з мене клятву, щоб я писав, і жоден рядок не писався без того, щоб він не з'явився перед очі мої. Я втішав себе думкою, що буде задоволений він, що це сподобається йому, і це було моєю вищою і першою нагородою. Тепер цієї нагороди немає попереду. Що ж праця моя? Що тепер життя моє?»

М. Гоголь. З листа Плетньову»

Гоголю більше ні до кого було повертатися в Росію, він приїде туди тільки для того, щоб там померти.

Нестор Кукольник вільно прогулювався Невським проспектом, вже ніхто не перебігав йому там дороги і, як йому здавалося, на літературному проспекті також. І преса деякий час і далі захоплена вітала з'яву кожного його твору. Одначе смерть Пушкіна раптом мовби оголила простір довкола них обох, поставила їх поруч уже на терені всієї російської словесності, на терені вічності, одвіявши пріч анекдо-

ти, легковажні розповіді та суперечки, кпини, іронію — все, що властиве життю з його шумовинням, тимчасовими пристрастями, упередженнями та помилками. Смерть Гоголя погасила останні промінці ореолу, який ще сяяв над головою Нестора Кукольника. А далі — повне забуття. Стрімке, майже раптове, як падіння каменя, повне й трагічне, якщо забуття може бути трагічним. Іноді трагічнішою для людської історії виявляється пам'ять про живих.

Пишучи ці рядки, ми не мали на меті ані когось возвеличувати, ані когось принижувати, отож надамо слово сучаснику Кукольника Є. Киричинському, який пережив його на багато десятків років і потім спробував написати щось схоже на життєпис письменника, назвавши свою статтю з незрозумілих причин так: «Забутий поет-націоналіст»: *«Російська громада, достойно відсвяткувавши столітню річницю М. В. Гоголя, зовсім забула його сучасника, товариша по вихованню і перу, Нестора Васильовича Кукольника, слава якого як письменника і поета в сорокових роках минулого століття гриміла по всій Росії».*

Намагаючись осягнути причини, які привели до цього, автор далі пише: *«Натуральна школа Пушкіна, Гоголя і Белінського, консервативно-романтична, керована Гречем, Булгаріним і Сенковським, характерною рисою якої, правда, була любов до батьківщини, але разом з тим пишномовність, нерозуміння дійсності і відсутність змісту. Кукольник приєднався до другої школи, і залишився вірний їй і незважаючи на доброзичливі критичні відгуки Белінського».*

Останні роки Кукольник жив у Таганрозі: лікарі порадили йому поміняти вологий холодний клімат північної столиці на теплий південний клімат провінції.

«Как много дел, а все и началось
из ничего и кончится — ничем!»

Нестор Кукольник

У глухому завулку Таганрога стояв маленький, лише на чотири кімнати, недобудований — проте з претензією на аристократизм, на стиль — будиночок: хоч і дерев'яні, але ж череваті, пофарбовані в біле та жовте стовпи-колони ганку, димар зі шпилем, різьблені віконниці.

Майже всі будиночки в провулку маленькі, лише навпроти через дорогу більший — старий поміщицький дім. Високий дах з двома димарями, парадний і чорний ходи, високі ганки. В крайньому вікні сидів чоловік у ярмулці й читав «Таганрогские ведомости». А може, він не читав, може, він був виліплений з воску, і ярмулка, і окуляри, і га-

зета також — вона не ворушилася й не шелестіла. Стояла полуденна спека.

В кінці провулка на лавочці схилилася постать у клітчастому картузі, вона теж не ворушилася, біля неї нерухомо чіпало прип'яте до тину, розкарячене теля із заплющеними очима. Життя в провулочку, та й у цілому місті, здавалося, зупинилось, пригускло до вічної дрімоти та спокою. Сторонній людині могло здатися, що й люди тут не старіють, і дні не йдуть за днями, а безконечно тягнеться один день, і ті самі яблука з глухим гупанням падають у високу траву. Вони гупали, й іноді якесь заковувалося в бур'ян, згнивало, зернята западали з дощами в землю й проростали новими яблуками. І номери «Таганрогских ведомостей» мінялися, і умирали одні люди та народжувалися інші. Через те чоловікові, який сидів у вікні з газетою, і тому, який дрімав на лавочці, не здавалося, що час плине надто повільно, для них він летів, як баскі коні. Ці люди посувалися разом з часом, жили природним життям, щасливі або нещасні, бо знали тільки один його відмір і порівнювати його більше не було з чим.

Лише для одного чоловіка ілюзія того, що час зупинився, була повною. Мав можливість порівняти плин часу на Невському проспекті й тут, у будинку біля Синього мосту і в недобудованій хаті з претензією на аристократизм. Високий, худий, у картатих пом'ятих штанах, у старій, злинялій, колись дорогій сорочці й такому ж дорогому і такому ж старому капелюсі з жовтою стрічкою, він геть не вписувався у цей пейзаж і цей плин часу.

Обличчя Нестора Кукольника потемніло і вже не здавалося пророчим, очі пригасли й дивилися з сумною іронією. Одначе вони й тепер не проникали в глибіню подій і явищ. Отрута аналізу не роз'їдала його душі. Розливалася там лише перекисла сироватка спогадів, вона здавалася йому солодкою. Зненацька, наче в маренні, вставали картини Літнього саду, Александрінського театру, майстерні Брюллова, власна квартира біля Синього мосту («Преображенці! Здоров'я государя імператора!»), Невський і баскі коні, які несли його із закутаною в хутра красунею на Піски, і все це обкручувалося у велетенському колесі. Колесо скрипіло, розсихалося, розпадалося. І ветшав, старів, розсипався недобудований будинок. Будував він його своїми руками, грошей не було — жив у Петербурзі широко, одним днем, ті невеликі гроші, що виручив за меблі, пішли на переїзд, на лікарів, на портер з вином, од чого не міг одвикнути. Сподівався, що п'єси й далі ставитимуть у театрах, книжки ви-

ходитимуть друком у Москві та Петербурзі, підохочував себе думкою, що в провінції, в тиші працюватиме з потроєною енергією, двигоне щось таке, що переважить усе, написане досі.

Театри його драм не ставили, видавці повертали рукописи. В самотності, в тиші працювалося кепсько, — він її не любив ціле життя й не звик до неї. Неясно відчував, що сюжети його повістей, колізії його драм опинилися десь на літературній околиці, як і він сам, але інакше писати не вмів і не хотів. Останню драму, написану два роки тому, в театрі нібито прийняли, обіцяли поставити, він надіслав туди кілька листів, дістав дві чи три обнадійливі відповіді, а потім по драмі й чутка запала; і ось тепер він сидів за маленьким полупленим бюрком і обдумував, до кого звернутися там, у Петербурзі, щоб дізналися, що сталося з останнім його твором, чому п'єсу не ставлять, розпитали, а може, в чомусь і посприяли. Згадував тих, що пили його вино, кричали « bravo », з благоговійним трепетом ловили його погляд, і з сумом констатував, що ніхто з них на його поклик не відгукнеться, то були горілчані брати, повірники, шукачі насолод, зрадливі споживачі чужої слави, а не друзі. Нині вони знайшли собі інших кумирів, купаються в промінні їхньої слави. Залишалися ніжинці... (Сумно і страшно: декотрі з них, як-от Гребінка, вже померли. Одначе ім'я його не загубилося. А писав же українські баєчки і видав український альманах... А його «Очи черные» та «Помню, я еще молодушкой была» тільки входять у моду в Таганрозі.) Хто ж процвітає во здоров'ї? Мокрицький (вже відомий художник, його роботи хвалять у журналах), Редкін (професор словесності, поважний учений), Базілі (дипломат, посол у якійсь країні на Сході), Пашенко (високий чиновник міністерства юстиції).

Свого часу він знехтував ними, вони теж забули про його існування, як забув Петербург і вся Росія. Він помер за життя.

І раптом на пам'яті злинуло прізвище людини, з якою не пив, і не їздив до циган, і не цілувався у хмільному чаду, а якій допоміг у скрутну хвилину, привівши до миру зі своїм рідним братом Карлом, — прізвище Брюллова. Все-таки зробив хоч одну добру справу! Він вмочив у каламар перо й, хвилину подумавши, написав: «Люб'язний друже мій, Олександрє Павловичу! Багато води сплигло з того часу, як ми розлучилися. Я знаю, що в Петербурзі вже й забути встигли, що був колись на білому світі Кукольник. Ну, та що робити? Всьому свій час. Наш, тобто мій, проминув».

Довго гриз перо, лоскотав ним підборіддя — думка зупинилася, посуватися вперед не хотіла. У горлі стояв важкий, давкий клубок, засмоктало під серцем, він поклав перо. Аби розвіяти сумні спомини або ще глибше, болючіше поринути в них, вийшов на ганок. Повільно брів стежкою через палісадник, через сад, вийшов на лужок, одна половина якого була скошена і на ній піднялася молоденька отава, а друга сіріла старою, пожухлою травою. Кукільник довго стояв, втупившись поглядом у далекі, схожі на химерних вершників хмаринки і вершечки бань та хрести далекої церкви, а тоді майже бездумно нагнувся й зірвав білу дозрілу головку кульбаби. Дмухнув, і білі невагомі пухинки полетіли за вітром, замиготіли в променях сонця й зникли в голубому мареві. Вони упадуть десь далеко-далеко, проростуть і знову зацвітуть жовтим цвітом. І знову їх зірве чиясь рука.

СЕЛЕНА

ОПОВІДАННЯ

Якщо ти, читачу, збираєшся йти в сади Академа, вирушай туди після полудня, коли трохи спаде спека, коли від Кефіса, річки швидкої і чистої, повіє прохолодою, а на протоптані в траві стежки упадуть від гордовитих платанів косі тіні. Інакше ти нікого в садах не застанеш, той, кого сподіваєшся побачити, ще відпочиває в затишному перистилі під мрійливе жибоніння фонтана або ж сидить у табліні — своєму кабінеті, заглиблений в розгорнутий на колінах сувій паперу.

Але ти вже йдеш! Можливо, ти робиш правильно. Сонце нині ледь повинуте сіруватою імлою, й море за Пірреєм динше на повні груди. О, ти вже підходиш до Кераміка, афінського передмістя! Ще й ідеш дуже швидко — ти добродесний громадянин і поспішаєш минути це сумнівне місце, де з кожних дверей, з кожного вікна махають тобі звабліві в своїй оголеності й доступності руки найгарніших у світі афінських повій, а з-під спеченої сонцем стіни озлоблено простягають покалічені пальці і сукуваті костури найнахабніші в усій Аттіці афінські старці-офіки. Вони бурмочуть у сквотюжені бороди чи то заклинання, чи то прокляття, світять голодними очима, а в тебе в кишені немає жодного асса, аби кинути його в пом'ятій мідній шолом. Ще й чиїсь жорсткі очі визирають у виломи в стіні. Так, стіна у деяких місцях пообвалювалася й потріскалася. З того часу, як ми останній раз приходили з тобою в це місто, в ньому багато чого перемінилося. Тоді, за Перікла й Сократа, воно ще не було загіджене й зіпсоване варварами, тоді тут панували добра патріархальщина, пошана до звичаїв, чистота й сувора урочистість. А тепер скрізь повно сміття, дим і чад видають очі — м'ясо смажать просто на вулиці, нечистоти виливають на голови прохожих. Скільки ж то одбушувало пристрастей на цьому клаптику землі, скільки пронизаних мечами тіл упало на брук, скільки повалено статуй, скільки розвінчано свя-

тинь, скільки разів мінялося управління містом, скільки стоптано старих і написано нових законів! У цьому своєму вмінні людство справді нестримне й винахідливе до безуму. Отож нічому дивуватися.

Цей маленький храмик зі статуєю Посейдона теж не зупинить твоєї уваги, ти вже бачив ні з чим незрівнянний Парфенон, і Арехтейон, і храм Ніки Аптерос, й саму золоту Афіну, і Зевса Громовержця, й безліч інших досконалих творінь великих майстрів. А ось тут ти уповільниш ходу, посуватимеш ногу за ногою, не маючи змоги одірвати погляд від білих, червоних, сірих стел, які стоять обабіч дороги. Не знаю, чи пройме тебе священне тремтіння, яке проймає кожного афінянина в цьому місці, одначе на твоє чоло ляже глибока задума, а в серці оселиться печаль. Бо, либонь, це одна з найкрутіших і найславетніших доріг на землі, Дорога Людства, її початок, — шлях до Добра, Помилки та Істини.

Звичайно, не всі стели привернуть твою увагу. Одвіку поруч один одного лягали ті, хто підніс на нову височінь людський дух, людський розум, створив шедеври краси, не шкодуючи сил, захищав вітчизну, й ті, хто всіма неправдами туго набивали гаманці або примхою долі, а ще частіше завдяки власній підступності й нещадимості, були знесені на високі п'єдестали влади. На жаль, час не завжди стирає їхні імена з людської пам'яті, люди чомусь найкраще й запам'ятовують тих, хто вигубив найбільшу кількість їхніх братів, декотрі ще й шкодують за ними, отож стели з їхніми іменами не часто викликають думки про несправедливість багатьох людських діянь на землі. Не диво, що й серед цих стел є такі, що оповіщають: той, у чиєму узголів'ї вони стоять, мав дуже велику калитку і в кращому випадку кинув жменю срібла на будівництво якоїсь колони або на організацію веселих гриш. Одначе тебе, читачу, зупинять не вони, а стели, які є свідченням поступу цього міста, величчю, славою та гордощами Афін, а може, і всього людства. Велич та, звичайно, колишня. На землі багато каменів, які є свідченням величі, що минула. Вони — неначе Платонові ідеї, які символізують щось таке, чого немає насправді, воно — в ідеалі і є тінню того, що існувало колись. Щоправда, й сам Платон для нас вже тільки ідея... Проте не зовсім. Для одних — ідея, для інших — реальність. А от слава, свідчення поступу... За короткий час, мить у вічному плині історії, — якихось п'ятдесят років, — маленькі Афіни створили стільки, скільки деякі держави не спромоглися створити за тисячоліття. Та що там держави — цілі континенти. Хоч, звичайно, намагалися створити. То вже, либонь, облудна

помилка, сутність самого буття цілих поколінь людей, яким здається, що вони творять щось тривкіше, досконаліше за своїх попередників. Ти ж, читачу, бачиш перед собою стели демократів Солона й Клісфена, і тирана Пісістрата, який теж провів у життя кілька важливих, потрібних людям законів, стели Софокла, Есхіла, Евріпіда, Аристофана, Фідія, Сократа, Анаксагора і чимало інших, імена тих людей золотими літерами записані на скрижалях історії. Ти приглядаєшся пильно, адже та п'ятдесятилітня мить ще не скінчилася, й ти не бачиш стел Перікла, Праксителя, Аристотеля, Платона, Демосфена. Стела Перікла вже стоїть, тільки трохи далі, на галявині біля Кефіса, її ти побачиш. Інші ж стели поки що лежать в мармурових грудях Пантелікона і навіть не підозрюють, що вони — стели. Поки що вони просто камінь. Потім, колись, одна з них прибере обрисів Платона. А живий, повний сил та здоров'я Платон поки що в задумі прогулюється садами Академа, на повні груди вдихає напоєне гірким запахом лавра повітря й гадки не має, що колись стане каменем. А камінь спить собі мільйони років і теж не знає, що стане Платоном. Сподіваюся, ніхто не сприйме цих слів за святотатство, то більше, вони плинуть в руслі Платонових ідей. Ідея пантеліконського мармуру — стела.

Ти, читачу, нині йдеш на бесіду до нього, до живого Платона. Тебе змагає несосвітенна невідповідність, яка, як тобі здається, існує поміж життям і вченням славетного філософа. Ти хочеш поговорити з ним сам. Ти вже бачиш його. Сьогодні він і справді прийшов раніше. Он він стоїть під в'язом, дебелий, широкоплечий, з великою головою, на якій насамперед впадають в очі широке пласке чоло і густа борода, яка в'ється кільцями, понурий, набурмосений, зовсім не схожий на мудреця, на філософа, який носить у собі кілька світів. Тільки очі, спокійні, розумні, свідчать про роботу думки. Зрідка вони спалахують дитинною цікавістю (і тоді й сам філософ стає схожим на велику, трохи невдатну дитину), відтак знову стають проникливими, замисленими глибоко, безнадійно, до хворості. Окремі рухи, окремі жести видають у ньому аристократа, з малих літ знайомого з золотим гребінцем, срібним тазом для умивання, ванною, бесідами мудрих наставників та вчителів і порадами добродійних батьків. Цей чоловік з сором'язливою усмішкою, бездоганним художнім смаком, з душею ніжною, яка сприймає світ тонко, в особливій, лише йому знайій гармонії, неспинно прагнучи її, потерпаючи за неї, караючись власною недосконалістю, водночас твердий у переко-

наннях, непоступливий у відстоюванні власних поглядів, правди та істини. На цьому полі він неухильно ступає в Сократові сліди.

Він приходить сюди, в сади Академа, які незабаром стануть місцем, де філософ відкриє свою славетну школу, Академію (поки що тут тріпоче листя на тополях та в'язах і безжурно співає якась птаха), приходить під платани та в'язи на розкішні галявини, щоб розвіятися, помислити на самоті, хоч те йому чимдалі вдається рідше й рідше. Він уже зажив слави мудреця, й кожен прагне попросити в нього поради, поговорити з ним бодай для того, щоб увечері за багатим столом, в обіймах гетери ніби поміж іншим кинути друзям, що він сьогодні обмінявся думками з Платоном. Але часто в нього просять поради насправжки, і слова його мають за істину поважну.

Ось і зараз приступитися до нього нелегко, дорогу йому заступили оратор Хілон та математик піфагорієць Архіт. Обидва мужі поважні, шановані в місті, Платон мусив зупинитись. Бо, опріч усього, Хілон — значно старший за Платона, а до старших потрібно ставитися з шанобою, це високий худий чоловік у темному, з червоною крайкою гіматії та великих грубих сандаліях, похмурий з вигляду, похмурості йому особливо надають великий шрам над лівим оком та важкі кошлаті брови; маленькому, вертлявому, схожому на мавпу Архітові, як і всім іншим піфагорійцям, Платон багато чим зобов'язаний, у них він навчався математики, геометрії та астрономії. Більше десяти літ минуло з того часу, як пішов з життя, випивши цикуту, цькований темним натовпом Сократ, Платонів учитель. По всьому світу розбрелися Сократові учні, тоді розпалося щось велике, цільне, кожен потягнув ниточку Сократової мудрості у свій бік, розплітаючи таким чином одну до ладу сплетену крайку. Кожен переживав втрату учителя по-своєму, а коли Платон, гадаючи, що всі голови хилить долу однакова жура і що вона з'єднає їх до купи, зібрав їх усіх ще раз, голови схилюлися однаково, але кожний погляд світився по-своєму, кожен з присутніх був зайнятий чимось своїм, випадав за цей круг, бо й круг був затісний для всіх, та й кожному здавалося, що він заснує свою власну школу. Вони випили з спільної чаші вина й розійшлися в різні сторони.

По Сократовій смерті Платонові здавалося, що він на віки вічні втратив усі радощі життя, що й світ йому більше не потрібний, він вирушив у далеку подорож, аби навіть не бачити землі, яка проковтнула світло його розуму — Сократа. Та по кількох роках важких мандрів раптом з жахом і ра-

дістю відчув, що може жити й без Сократа, що й сам він мовби став інший, з Сократовими мислями, але з відчуттями новими, жадібними, спраглими. Він зрозумів, що й мислі у його голові не зовсім Сократові, що й світ він бачить та розуміє по-своєму і що хочеться йому повідати про те людям, навчити їх жити і урядувати по-новому в цей тяжкий час.

А час і справді тяжкий. Ні, не просто тяжкий, а трагічний.

Сонце афінської демократії закотилося за важку темну гору. Ще галасують у народних зборах оратори-демагоги, ще гупають в горах молотки, лупаючи камінь на статуї для Акрополя, ще ведуть свої діалоги філософи — філософія завше живиться не цвітом історії, а її перегірклими плодами, — але військова і громадянська міць Афін втрачена назавжди. Неначе сон спогадують сиві архонти дні, коли на агорі збиралися всі громадяни міста й сукупно, в злагоді з законами, які виробили громадою, вирішували найважливіші державні справи, п'ятсот геліастів разом вершили безпомильний суд, гуртом будували на Акрополі і по всьому місту храми богам та ставили пам'ятники героям. Такої демократії ще ніколи не знав світ. У ній втілилася одвічна мрія людей про щастя, про рівність. (Раби, звичайно, до уваги не бралися, адже раб то річ.) Разом з іншими містами Афіни уклали Делоську лігу — священний союз грецьких держав, і не було в світі сили, яка одважилася б стати супроти цієї твердині. І над усім тим, в серцевині всіх починань, — він, «перший серед афінян», «вождь демократії» великий Перікл, чий ім'ям, оздобивши його позолотою, назвали щасливі афіняни цілий вік свого життя — Золотий вік Перікла. Мудрий з-понад мудрих, найбезкорисливіший серед безкорисливих, найпростіший серед простих, найвідважніший серед відважних — друг і порадник, великий будівничий, непохитний авторитет і незмінний стратег.

Як же все те недавно і давно було! Делоська ліга розпалася ще за життя Перікла. При ньому ж почалася війна з Спартою та іншими містами, яка скінчилася повною поразкою Афін. Чимало людей у місті ще й нині, неначе те було не шістнадцять років тому, а вчора, пам'ятають ту останню битву, яка точилася неподалік від міста. Жінки товпами юрмилися біля воріт, в які один за одним поспішали вмиті потом і кров'ю гінці й оповідали про кожен новий спалах битви, про кожен новий помах чорних крил смерті, вдови, ще не знаючи, що вони вдови, але вже здогадуючись про те, голосили й посипали коси порохом, а варта розганяла їх, щоб не навівали туску й страху на тих, хто поспішав на допомогу афінському війську.

За кілька днів по тому військовий стрій бронзовоколих лакедемонян зійшов на Акрополь. Захисні стіни довкола міста було зрівняно з землею, флот знищено, Афіни почали платити Спарті данину. Афінські військові стратеги розбрелися по домівках і в муках дошуковуються причини поразки, сваряться з жінками та чукають дітей, їхні вої сховали пощерблені мечі й солять маслини, продають у Піреї рибу, вичісують вовну та шиють сандалії. А поза тим у місті мовби й не сталося нічого. В народних зборах галасують оратори-демагоги, збираються по куріях громадяни, геліасти одягають заштопані мантії і опускають в дзвінкі амфори вишліфовані морем до блиску камінці — всі п'ятсот камінців мають упасти на дно амфор, аби суд був справедливий. Так, зовні все, як і було колись. Але державна скарбниця порожня, ремесла занепадають, в місті процвітають лихварство, хабарництво, підкуп і обман. Стратеги і воїни соромляться дивитися одне одному в очі, воліють не говорити між собою про поразку і важкі перемини в житті міста, зате оратори, поети і філософи од ранку до вечора блукають словесами по попелищу, ковтаючи дим гіркої мудрості, обдурюють словами одне одного й самі себе. Є серед них такі, котрі ладні сперечатися не тільки один з одним, а й з самим Зевсом. Місто збожеволіло на розмовах, тисячі язиків перетирають на порох роки, дні й години буття славної Афінської держави. Де й коли спіткнулися? Хто саме? З чого почалося? Що буде з Афінами? Чим усе це скінчиться? Чи це не край усьому, навіть самому світові? Не кінець його? Зійшовшись до купи, кілька афінян неодмінно починають скаржитися один одному на долю, спогадувати золоті часи розквіту міста, дошукуватися причин його поразки і його занепаду. Кожен має про все те свою думку, кожен поспішає виповісти її, слова дзвенять як мечі і летять як пужина, а оскільки ні те ні інше прорости не може, то нічого не сходить. Сходить гіркий полин мудрості, який проріс у віки, але з якого людство ніякого зажитку не має. Людство тільки говорить про досвід, але само ним не користується. То ж не дивно, що й нині, ледве зустрівшись під платанами неподалік від жертівника Прометею, запитавши про здоров'я та погомонівши про погоду, ці троє вже вели мову про те, що боліло кожному, не давало спокійно спати та жити. Ні про що інше вони говорити не могли. Зупинимось, читачу, й собі та послухаємо, про що говорять троє оцих мужів, може, дізнаємося трохи більше, ніж вичитуємо з канонізованих підручників та сто разів списаних одна з одної книг. До речі, ось і камінна лавиця біля ніг Афіни, саме звідси починають

олімпійці біг із смолоскипами, вони донесли той вогонь до наших днів. Отож присядьмо в цій відправній точці людської історії. Погано, що ми пропустили початок розмови, але тут вже нічим не зарадиш.

— ...Ми втратили все, а ти смієшся, — сказав Хілон і намурир високе темне чоло.

— Я сміюся, бо ми нічого не втратили, — відказав Платон. Посмішка його була скупа, безрадісна, було видно, що цей чоловік сміється дуже рідко, що, власне, це й не посмішка, а гримаса, що його обсїдають важкі хмарні думки, що їде він у житті не широкою дорогою, а береться крутою стежкою вгору поміж скель. Він поводився з гідністю, в жестах проглядала стриманість людини, яка складає ціну собі і своїм думкам і яка ніколи не розмінюється на дрібниці. Посмішка-гримаса недовго затрималася на його вустах, вона сплинула, саркастично викрививши їх.

— Як то не втратили! — разом вигукнули Хілон і Архіт, який аж смикнув себе за гостреньку ріденьку борідку.

— А так, бо нічого було втрачати. Ви скрізь бачите велич і славу, але то омана, морський міраж. Якби все було так, як вам здається, сандалії спартанців не топтали б нашої землі. Ми самі в усьому винуваті, й нема чого складати провини на якісь темні сили та на богів. Хворе зерня, кинуте в землю, може заколоситися буйним колоссям, але всі зернята в ньому будуть хворі. Ми, як оті зернята в колосі, всі разом і кожне само по собі. Нам здавалося, що ми всі беремо участь в управлінні державою. Але то знову ж таки омана. Народні збори, народний трибунал — які красиві слова. Одначе тільки слова. Ми розміняли золото на срібляники. Оплата членам ради п'ятисот, геліастам, почесні й нагороди... Всі рвуться до магістратур. Бо хто в магістратурі, в того влада і гроші. Тримаються за магістратури, як лісовий кліщ за шкуру бика. Ми породили нову касту, і які ж на цьому ґрунті вирости бур'янища, і казнокрадство, хабарництво, підкуп! Всі прагнуть збагачення, накопичують багатства, нехтують громадськими інтересами. Всі брешуть, всі обіцяють, всі хочуть судити або принаймні торгувати. Демагогія процвітає отруйним цвітом. Ми тільки й знаємо, що вихваляємо самі себе. Наша зброя найміцніша, наші бігуни найпрудкіші, наші стратеги наймудріші, наш верховний стратег безпомільний, наша вівця найважча, наш осел найупертіший. Ми перехвалили й переоцінили себе і не побачили того.

В цю мить Хілон підвів застрашливо руку, обвинуту ланцюжком у вигляді змійки. Оратор мав звичку бавитися

з ланцюжком, тепер, сам того не помічаючи, так міцно намотав його, що срібні кілечка в'їлися в руку.

— Зупинися, нещасний. Ти сам не відаєш, що речеш. Правда ж, він не відає, що каже? — покликав у свідки Архіта. Але маленький піфагорієць мовчав, ще й посміхався щербатим ротом. Нічого не стверджував і нічого не заперечував, дивився змруженими очима. Він знав щось таке, чого не знали ні Платон, ні Хілон.

Далеко на горизонті зламаною бровою змигувала блискавиця. В повітрі стояла парка задуха, Платон дістав хустку й витер нею велике вологе чоло. Маленька пташка пурхала в кроні в'яза й дзвінко щебетала. Платон подивився на неї й усміхнувся.

— Як можеш ти... Коли ми всі в тривозі й печалі, — сказав Хілон. — Коли треба щось робити...

— Що можна зробити з кораблем, коли він згнив у гавані? — понуро відказав Платон. — І як же швидко він розвалився.

— І ти... так думаєш давно? — Хілон пальцем правої руки потер брову. Над нею білів шрам від давньої рани, повіко правого ока колишнього воїна опускалося вниз, від того здавалося, що Хілон підморгує. Але то тільки здавалося, й Платон знав це. Йому не хотілося говорити, не хотілося сперечатися, але він не зник і відмовчуватися.

— Давно. Од самого початку. Й не прикидайся, Хілоне, буцім те для тебе новина. За це ви судили Сократа, який казав вам правду. Навіть у свою передсмертну хвилину.

— Він розхитував підмурівок.

— Підмурівок чого?

— Держави. Священного Делоського союзу, який поклав на чола еллінів пальмову віть.

Платон похитав головою.

— Священний союз вклав у долоні еллінів меч. Пальмовою віттю над усім світом вимахували, а самі стерпіти не могли, якщо бачили десь вільне місто. Чому всі держави повстали проти нас? Чому нас ненавидять у світі? Ми накинuli їм на шию договір дружби, неначе зашморг. Ми примусили їх дружити й покорятися нам, виконувати наші веління, жити так, як живемо ми, сповідувати наших богів, просто підкорили їх. Наші кораблі скородили всі куточки Великого моря, шукаючи, кого ще не підкорили. Того, хто хотів вислизнути з-під нашої дружньої руки, — а цього хотіли всі, ти не заперечиш, — карали нещадно. Ти забув, що сталося з Наксосом, Мілетом, Евбеєю, Платеями, Фососом? Ми поводитися там, неначе завойовники. Скрізь ми поставили наші гарнізони, буцім у поміч, а насправді в неволю.

— Ми допомагали їм...

— Зверху — мед, а під ним — отрута. Така та допомога. Ми не тільки вимагали, щоб усе було, як у нас: такі самісінькі порядки, таке саме владарювання — навіть урядовців вони настановляли по нашому велінню. Од такої дружби можна збожеволіти. Недарма всі інші греки називали Делоську лігу Афінським ярмом. Врешті вони не витримали й повстали всі разом. Дві держави, Афіни і Спарта, запрагли володіти світом. І де тільки в світі появлялася чиста галявина, вільний народ, хтось із двох опинявся там. — У цю мить Платон оглянувся, урвав мову. — Здається, буде дощ.

Справді, гримотіло вже зовсім близько, листя на в'язові зашуміло, птах, який співав у верховітті, вмовк. Лука спохмурніла і спорожніла, ті, хто на ній гуляли, поспішали сховатися від дощу. Лише двоє рибалок і далі бовталися в річці, одяг вони поховали під камінням. Та на сусідній галявині під брязкіт бубона танцював гурт неохайно одягнених, розкучманих, у вінках з укрупу, лопухів та іншого бур'янища юнаків. Вони вимахували одчакнутими тополиними гілками, підскакували, ставали догори ногами, один тримав у руках товстих полозів, і ті обвивалися довкола нього, інший вів на мотузці цапа, який також стрибав і мекав.

Архіт і Хілон осудливо хитали головами, показували Платонові на них очима: мовляв, бачиш, як низько упала мораль, бачиш, до чого ми докотилися. Платон зумисне не дивився в ту сторону. «Навіщо я все це їм кажу, — подумав він. — Адже вони знають самі... Тобто знають з іншого боку. Бо були причетні до всього цього. Всі вони неначе обпилися дурману. Й жоден не може стати на місце когось із тих... з Мілету або з Платеї. Навіть найрозумніші. Ті, хто вміє промовляти за інших: наші славетні письменники; хижий патріотизм засліпив їм очі й одібрав розум».

— Ходімо до палестри, — сказав Архіт.

— Може, перебудемо під деревом, — невпевнено запропонував Хілон, однак подивився на важку синю хмару й рушив по кам'яній дорозі вгору. За короткий час світ перемінився, вітер бив поривами, шарпав одяг; насупроти вітру летіла велика чорна ворона, він зім'яв її й поніс долиною, неначе ганчірку. Платон підвів угору обличчя, велика дощова крапля розбилася об його чоло, й він чомусь засміявся. Через невисоку браму вони зайшли на широке подвір'я, зупинилися під колонадою, де стояли довгі лави для глядачів. На посипаному жовтим піском порожньому майданчику для вправ плюскотів дощ. На тому майданчику боролися, шир-

мували на мечях, грали в м'яча афінські молодики, в правому кутку висіли мішки з піском, розгойдавши мішок, потрібно було зупинити його в одну мить, лежали солом'яні мати для акробатичних вправ. Кілька афінян підтюпцем пробігло через браму, але вони не зупинялися, прошкували далі, до термів: для чого марнувати час, якщо його можна провести з користю. А тим часом дощ перейде. А він тільки набирив на силі, щоправда, громовиця стихла й вітер упав. Потужні струмені били по арені палестри, буравили пісок, вода збігала пінявими ручаями до мідних ринв. Тут, під аркою, було сухо й затишно, вони повсідалися на лаві для глядачів, повпиралися ногами в передню нижню лаву. В ту мить на бігову доріжку вибігло кілька юнаків, з-під подошов їхніх струнких ніг виривався мокрий пісок, вони змагалися, але не між собою, а з стихією, гралися, сміялися, вони насолоджувалися силою, молодістю й кидали виклик цілому світові. Платон подумав: як це прекрасно — кидати виклик світові... й обманюватися. З роками настане прозріння, але поки що юнаки співають світ на повні груди. Вони ще не зіпсовані, їх ще можна повести куди хочеш. Хлопці обкружляли по арені й зникли.

Платон, Архіт і Хілон якийсь час мовчали. Афінянин, який поспішливо зав'язує розмову, ніколи не викличе до себе поваги. Хілон сидів, низько схиливши довгу вузьку голову; здавалося, він видивляється щось у себе під ногами. Зненацька він розпростався, подивився на Платона, котрий поринув у глибоку задуму, й запитав:

— Для чого ти мені все це кажеш?

— Отакої, — здивувався Платон. — Ти ж сам запитав моєї думки. І я мусив сказати правду. Істина, якщо вона й гірка, корисна.

— Ага, втямив, корисне — собі, гірке — іншим.

— Такого не буває. Воно й корисне, бо гірке. Як ліки.

— Ми всі пили з однієї чаші й почували те питво солодким, — мовив Хілон. — Тільки Сократ казав, що воно гірке.

— Просто ви не розкуштували питва. Тепер ось упевнився.

— Ти помиляєшся, Платоне. Круговерть долі склалася для нас несприятливо. Нам забракло тих, хто б і далі долинав у чашу солодкого питва мудрості й наснаги. Боги забрали Перікла, й нікому було вести Афіни далі.

В очах Платона майнула тінь роздратування.

— Спочатку вони забрали мудрість у самого Перікла. Він показував путь, яку вибрав сам і нав'язав нам усім. Він таки вмів засліплювати людей.

Архіт простер руку з розчепіреною п'ятірнею; здавалося, він затуляється від Платонових слів. «Ти важишся на святині». Але Платон не зупинявся.

— Перікл вигдав земне царство для еллінських народів і рік про нього день і ніч. Все для держави, все для народу, а для нього самого не треба нічого, бо він понад усіма. Солонка влада простоти й удаваної рівності. Перікл був одноосібним вождем демократії, «перший громадянин республіки» владарював, як хотів.

Хілон похитав головою.

— Ти просто забув, як виросло при ньому місто, яким воно стало красивим.

— Красивим, неначе повія, яка прикрасила себе краденими коштовностями. Еллінська єдність для Перікла була тільки збільшенням могутності Афін і, до речі, власним вивіщенням, ми вичавлювали з союзників гроші й будували храми на Акрополі. Згадайте Фідієву Афінку. Вона була обвішана золотом, як селянин, що йде на базар, кошиками. Троє вагарів, які ранками важили золото, ледве справлялися.

— Не святотатствуй...

— Наше військо, наш флот також поглинали неймовірні гроші. Ми роздягали інших і недоїдали самі. І що маємо за те? Перікл настроїв увесь еллінський світ проти Афін. А ми за це множимо йому пам'ятники. Дорого ж ми платимо за золотий вік Перікла, ой, як дорого. Золото облетіло, й стало видно проріхи. Ми вже ніколи не залатаємо їх.

— То що нам, вмирати? — не стримався й аж підхопився Хілон. — Чого ти хочеш? До чого кличеш? В чому бачиш порятунок? Хіба наша демократія гірша за спартанський царський вінець? — Хілон обхопив обома руками голову й важко зітхнув. Це сталося зовсім несподівано, й він засоромився. — О боги! — пробурмотів. — За що ви караєте нас? — Все життя колишнього воїна, а потім оратора після поразки рідного міста втратило сенс, — по ній він утратив світ і себе також. Декотрі люди вміють жити інакше, втішаються господарством, родиною, коштовними набутками, він того не вмів. Навпаки, все те тільки драгувало його. «Коли б їхня воля, й богів розтягли б по своїх домівках», — буркотів, дивлячись на колишніх воїнів і будівничих, котрі шпарко взяли до своїх господарств. Смукоток заволодів його душею, поклав на неї темні карби, — так лягає сажа від димного кострища на чисту річкову ринь. І вже ні сміх гетери, ні дзвінке іржання молодого коня не могли вивести старого воїна і оратора з того стану, скрізь,

куди тільки потикався, заводив одну й ту саму розмову; вже з нього й сміялися люди, вже показували пальцями діти — він того не помічав.

Платонові було шкода Хілона, але не вельми. Вже не вперше подумав, що йому не шкода усіх колишніх демократів і самої афінської демократії. Адже вона тільки на словах, у закличках, на стелах, а справжньої її не було ніколи, кожен громадянин мав у неї вірити, мусив у неї вірити, бо ж знав ще гірші часи — тяжкої тиранії, розсмиканої олігархії. Не можна сказати, щоб ці справи не непокоїли самого Платона. Думав про це невідступно, вже навіть склав у голові діалог, який буцімто провів зі своїми учнями Сократ, але поки що не виповів його нікому. Щоб зробити справедливими і досконалими громадян, їх мають виховувати філософи. Кращі з кращих, мудріші з мудріших... Вони ж мають стояти біля державного стерна. В державі повинні владарювати філософи (так заповідав Сократ), або принаймні правителі, царі повинні філософствувати незгірше за істинних філософів, тоді мудрість переважить глупоту, впорядкує світ, приведе людські бажання у відповідність з законами. Оком розуму вже давно намацав кілька межових стовпів, тільки не розставив їх до кінця. Вони мають стояти міцно, огранювати поле точно. Цар (філософи), воїни, трудівники. Воїни власності не мають, все в них спільне, навіть діти й жінки. Всі особисті інтереси підпорядковані державі. Немає дуже багатих і дуже бідних. Цар — ідеальний, владарює так, що й законів не треба. (Так було за добрих старих часів.) Сам народ правити не вміє і не навчиться ніколи, так уже судилося долею, навіть на небі є верховний бог і прості боги; люди не боги, вони й народжуються нерівними, неоднаковими, слабкі тілом, духом і розумом повинні підкорятися сильним, мораль — це вигадка слабких, щоб потурати сильним. Цих слабких треба жаліти й любити, але тільки тоді, коли вони знають своє місце й коряться волі мудрих. Якби хто знав... О, якби хто знав, скільки і яких держав збудував у довгі безсонні ночі Платон. Скількох і яких він їх вимріяв, майстрував їх, подібно до того, як з тисяч різьблених патичків і дощочок добрий майстер виладновує іграшку-палац. Соромно згадувати, але не раз бачив на вершечку тієї піраміди себе й володарював мудро, розважливо, добродійно. То все були казки, вільний лет неспинної фантазії, безліч красивих казок, одначе з тією одміною, що він гаряче вірив у них. Саме так було б, якби довелося урядувати йому. Ті його видіння вже давно перейшли у філософію, стали переко-

нанням; у свою чергу, неясно, міражно вірив, що колись спробує перетворити їх у реальність. Де, яким способом — того не знав, просто вірив, що посланий богами на цю землю, аби привести напоказ спосіб найдоцільнішого порядку на землі. І хоч спартанський лад не видавався йому зразковим, однак Платон умів мислити холодно й тверезо: вже саме те, що спартанці змогли перемогти їх, свідчить на користь міцності їхніх державних устроїв. В години безсоння робив у вимріях перевороти й вибудовував досконалий державний устрій. Одна людина, надзвичайно розумна, вчена, освічена, розважлива, сповнена турботи за своїх підлеглих, може привести народ до щастя. То вельми зле, коли кілька умів, нехай і досконалих, починають тягнути державні віжки в різні боки, по-перше, в світі немає і не може бути двох людей, які б мислили однаково, окрім того, за ними завжди стоять інші люди, групи людей, чиї інтереси доводиться захищати першим особам. Слід також брати до уваги честолюбство, суперництво, непогамовність характерів...

...Отож Платон давно мав готову відповідь і відповів без вагання:

— Спартанський залізний вінець кращий від наших нетривких гірлянд, розвішаних на агорі, і тих золотих вінків, якими ми нагороджуємо наших шановних громадян. Я об'їхав багато країн. Скрізь правлять погано. Скрізь немає порядку. Як нема його в нашій державі. І не може бути, бо такий її закрій.

— Закрій був добрий, а от перекроїли зле, — похмуро не погодився Хілон. — Ніяка держава не буде сильною, якщо не виконуються її закони.

— Чому ж вони не виконуються? — підхопив Хілонову думку Платон. — Бо ті, що покликані їх виконувати, самі ведуть нечесне життя, показують усім поганий приклад. Вся справа в прикладі. Народ — дитина, йому не потрібна правда, а тільки красива брехня.

— Народ має тих володарів, яких він заслужив, — буркнув Архіт.

— Колись ми мали справжніх володарів, — мовив Платон. — Вони управляли, користуючись повною довірою народу, були батьками свободи нашої... Через те ми й перемогли при Саломоні, Марафоні, Артемисії і Платеях. Наші предки думали про славу вітчизни, а не про користь собі.

— Наш народ гребує простою працею, він тільки й мріє про легке життя. Гроші в нас платять нізашо, посади здобувають язиком, — докинув Хілон.

- Це Перікл зробив афінян лінивими, жадібними, богуливими й балакучими, — мовив Платон. — Свідченням тому — оця наша балачка. А дощ уже перестав. Погляньте, яке чудове голубе вікно відкрилося посеред сірої хмари. То божий знак, щоб ми йшли до своїх домівок.

Всі троє попідводилися. Справді, дощ перестав, важка, синя хмара попливла на захід. Вона тягнула за собою сіре блаженське ряденце, а тепер і це ряденце тріснуло в кількох місцях і в сині проріхи полилося голубе світло. Кілька променів призахідного сонця прорізалися в крайню проріху, золотими стрілами вштрикнулися в синю хмару. Це було красиво до моторошності. Вони підійшли до дверей. Мимоволі зупинилися. На дверях, обмита дощем, ясна картина — «Падіння Ікара». Безсила фігура в небі й сотні зляканих очей внизу, сотні облич, що мовби злилися в одне обличчя. Невідь-чому намальована тут, вельми не відповідне для неї це місце, на жовтій арені палестри все тільки починається: гартуються характери, закипають пристрасті; це ж був кінець, безсилий кінець великого заміру, великої надії; і так чимось перегукувався цей сюжет з тим, про що вони допіру говорили, аж їх усіх опанувало нез'ясування хвилювання. Хілон мерзлякувато повів плечима й раптом повернув назад.

— Я піду в терми...

Ледве Платон і Архіт вийшли за ворота палестри, як той закружляв довкола Платона. Маленький, верткий, стрибучий, а гудів басюрою, його голос був схожий до гудіння гуркала з кістки, яким бавляться діти.

— Я чекав тебе тут, відав, що ти прийдеш, — заглядав Платонові в очі Архіт. — Прийшла звістка од Діона. Він кличе тебе. Каже, що наспів слушний момент. Слушнішого, може, вже не буде ніколи. Діонісії згорає од нетерпіння зустрітися з тобою. Невже втратиш таку нагоду? Завтра на Сиракузи йде вітрильник купця Гіппарита.

Платон зупинився, неначе наступив на гострий шпичак. Новина схвилювала його такою мірою, що він одминився на обличчі й поклав руку на серце. Хоч не випадало йому, славетному філософу, виказувати своє хвилювання перед іншим філософом, та ще піфагорійцем, — піфагорійці уміють не тільки лушити числа, а й облущувати, неначе горіхи, своїх знайомих, зернята з'їдають, а шкаралушу кидають під ноги перехожим. Але серце гупало, як товкач у ступі, й на скроні тонко вібрувала жилочка: цінь-цінь-цінь. Та й як не хвилюватися! Вирішувалася справа життя. Багато літ снує свої думки Платон, вибудовує в думках ідеальну

державу й розуміє, що то тільки мрія, міраж, що такі будівлі мають сенс лише тоді, коли зведені насправді, коли їх бачать, у них живуть, ними захоплюються. А де він може звершити задумане? Хто його послухає, хто таке дозволить? І тепер ось знайшовся чоловік, можновладний державець, сиракузький тиран Діонісій, який хоче вислухати його, приміряти Платонову одержину на власне тіло. Йому протуркотів вуха щирий душею, чистий, як небесна зоря, юнак Діон, один з кращих Платонових учнів, брат дружини Діонісія і його зять, а ще — порадник і друг тирана. Рвійний, екзальтований юнак вже рік літає поміж ними, неначе човник на ткацькій верстаті, він вірить, що цей союз найбільшого філософа світу й одного з найміцніших державців принесе небачені плоди. Платон теж вірить у те. Але щось і стримує його. Найперше те, що тиран — то таки тиран. Діонісій ішов до трону з стратегів, не пальмовою віткою помахуючи, а разячи нещадно списом і мечем. Побивши своїх супротивників, він повоював і найближчих сусідів, погромив карфагенян, які довгі роки безборонно володіли Сиракузами і всім островом, полоскотав вістрям списа сам Карфаген, і той був змушений запросити миру. Владарює Діонісій круто й не завжди справедливо. Навіть Діон визнає те. Тиран двічі приводив мечем до спокою і покори населення власного міста — першого разу розгромив повсталих вершників, другого довелося вгамовувати всю громаду, яка зворохобилася й вимагала повернутися до демократії. Поваливши олігархію, Діонісій повалив і демократію, під'юдивши, звар'ювавши в театрі палким довірчим словом народ проти стратегів, і таким чином здобув владу стратега-автократора. Так він називає себе й нині, хоч народ по всіх містах нарік його тираном¹.

Це справедливо — Діонісій тиран, але тиран розумний, сміливий до безумства й водночас, як оповідає Діон, чистий душею, прагне знань, любить філософію, поезію, сам пише вірші, трохи недовірливий од природи, крутий за вдачею й через те іноді переступає межу, не завжди чинить по справедливості, бо гаразд не знає, якою вона має бути. Платон замислив повернути несправедливість на справедливість, півдобра на повне добро, півістини на всю істину, тобто перевиховати тирана, навчити його мудрості, стриманості, розважливості, навчити філософії і таким чином вкласти в його голову виплекані в тиші перистиллю ідеї справедливого управління державою. Якби це вдалося зро-

---

¹ Тиран у ті часи означало цар, правитель.

биги, Платон вважав би, що не змарнував своє життя, достойно звершив земне коло. Діонісій прагне гегемонії в еллінському світі, він досягне її, і Платонова держава запанує по всіх грецьких містах.

Він звернувся поглядом до богів, але о цій порі, після грози й дощу, всі вони — Прометей, Гефест, Геракл були втомлені й похмурі, сказати б, нелюдяні, навіть Ерот стемнів лицем і поопускав крила — чи то утомився запалювати серця людей любов'ю, чи то жадав, щоб крила просохли. «Тільки любов — захист од тиранів», — зірницею спалахнуло в Платоновій голові. І ще: «Тиран — це жах земний, після смерті він ні в кого не перевтілюється, а лишається в Аїді і терпить кару до кінця». «Ха-ха-ха», — засміявся в думці Платон з куценьких сентенцій афінського демосу, який завжди боявся царів, не відаючи, що тільки цар може захистити товпу від самої себе. «Він пожирає острови так, як собака вилизує тарілки». «Пиріг — собі, демосу — кістки». Це вже з Арістофана. «Демос, ти повинен панувати над всіма греками і бути суддею в Аркадії за п'ять оболів на день». Оце вже точніше.

Платон стояв за кілька кроків від жертовника Прометею, він би не вагаючись поклав на жертовник своє серце, аби сповнилось те, що виплекав у ньому.

— Якщо до того складуться умови, Прометей обов'язково переродиться на тирана. — Архіт дивився на Платона низу вгору, як пес на господаря, якого шойно був не впізнав і вкусив за литку. Він не стільки прагнув, щоб сповнилися Платонові заміри, скільки хотів побачити, що з того вийде, його змагала цікавість, замішана на підступності, мав вдачу шкодливу, нестійку, любив легкі мандрівки, любив усілякі переміни у житті, любив круговерть долі. Щоби, звичайно вона крутила не вельми, а найкраще — кимось іншим.

— Ще нікому не вдавалися перевиховати тирана, — мовив. І подивився очима підступного фавна.

Платон відповів по довгій хвилі:

— Ніхто не скаже, що Платон говорить одне, а робить інше. Я поїду і перевиховаю його. Робитиму це з вірою в богів. — І підвів угору палець, кличучи їх у свідки. Богів він не побачив, а побачив двох воронів, що колесом ходили в небі, чи то ганяючись один за одним, чи на переміну погоди, чи віщуючи щось. Віщуючи кому? Йому? Тоді що вони віщують? Один ворон побиває іншого? А може, не побиває, може, вони крутять колесо любові, бо ж он як витягують шії і вимахують у лад крильми. Платон повільно опустив руку.

Голуба трієра пливла до Сицилії Тринаклії — острова з трьома мисами, смугасте вітрило напнулося на шоглі, два молоді клевсти невтомно, моторно вибивали такт веслярам, на спинах яких чорними діамантами зблискували краплини поту, й трієра летіла, мов наляканий птах. Назустріч трієрі, яку підганяв благодатний етесій, впливало з-за обрію, насувалося, летіло дивовижне, жовто-червоне, пропечене до дна сонцем місто. Платон вглядався в нього, неначе в свою долю. Вігер навів у кутики очей по гарячій сльозині, зірвав, кинув у море, й воно закипіло.

Платона зустрічали шурина Діонісія Поліксен та його брат Лектіон, флотоводець Феарид, значні громадяни міста, друзі тирана Гіппарит, Феліст, почт з сорока воїнів і, звичайно ж, Діон — єдина знайома тут Платонові людина, його підпора й надія. Високий, в'юнкий станом, широкий у плечах, довге витке волосся чорне, аж синє, а лице біле, великі голубі очі сяють з-під розлетистих брів — прекрасна натура для статуї якого-небудь молодого бога; от тільки стрибав, цокав язиком, спліскував руками Діон не як небожитель, а як непогамовний хабешний хлопчак. Він просто не міг стримати себе. Кілька разів прихилився головою до плеча учителя, поривався кудись і одразу ж повертався назад. Його переповнювала радість, йому хотілося сказати Платонові все одразу, однакештотувався поглядом хоч і на прихильні, проте суворі обличчя старших і замовкав. На дорозі стояла запряжена чотирма кіньми колісниця, а також біліло з десяток паланкінів, господарі і гість розміщалися в паланкінах, колісниця їхала впорожні, вона — ознака особливої пошани до гостей. Платон відкинув прозору завісу, розглядався. Просто перед ним зводилися мури міста, мури високі, нові, за ними виднілися зубці ще однієї стіни, старої, з правого боку зводилася фортеця — важка, похмура, вона мовби нависла над містом, підім'яла його під себе, «розчавила республіку» — як про те казали в Афінах. За фортецею — ще одна стіна — вже понад самим морем, вона охоплювала мале місто. І воно, й фортеця були розташовані на острові, з'єднаному з великим містом дамбою. Восьмеро кучерявоголових чорних рабів понесли паланкін Платона праворуч, до малого міста. Дорога пласталася попід самими мурами фортеці, подекуди вона була така вузька, що трапся назустріч паланкін, вони не розминулися б. На стінах стояли голі до пояса лучники й дивилися вниз. Дорога привела до широких важких воріт і пірнула в них. Мале місто нічим не відрізнялося від усіх інших грецьких міст — такі ж самі вузькі вулички, черепичні дахи,

будинки, звернені фасадами до двору, а задньою стіною до вулиці, в деяких стінах — оглядові віконця, поруч — хвіртки, подекуди — чорні отвори дверей к'рамниць або майстерень. І цей будинок, біля якого раби опустили ноші на бруківку, нічим не відрізнявся від інших, можливо, трохи охайніший — хвіртка оббита бляхою, і мідний таз біля входу начищений до блиску, либонь, чистили зовсім недавно, біля тазу бронзовий молоточок — оповіщати господаря про прихід гостя. Вже потім Платон довідався, що рік тому з малого міста виселено всіх громадян і поселено інших, друзів і прихильників Діонісія, а також найманців-компанців, тиран воліє мати потилицю захищеною і тримає під рукою відданих людей. Кілька будинків залишено під гостьові двори. В одному з них і поселяли Платона. Поліксен — високий худий сиракузянин з стиснутим з обох боків носом і глибокою рисою в міжбрів'ї — сказав, що вони залишають господаря для відпочинку, й взагалі намагатимуться його не вельми турбувати, що раби тут навчені й сповнятимуть усі веління гостя швидко і тямковито й що Діонісій прийме філософа в один з ближчих днів. Філософу вільно гуляти по малому і великому місту, його туди проведуть, щойно він того забажає, поводитирем може стати Діон або хтось інший. Діон і далі крутився довкола Платона, йому страх не хотілося полишати вчителя, але мусив іти, так веліли звичай і закон гостинності.

— Терми — з того боку, — сказав на прощання Поліксен. — До них веде хвірточка з перистилія.

Платон залишився сам. З атрію через верандочку з дерев'яними колонами вийшов у перистиль. Зупинився. Прислухався. Тихо жебонів фонтан у лівому кутку, тріщали цикади на карликовій смоковниці з підрізаною кроною. Вони раптом чомусь замовкали. Здавалося, їх наполохав хтось невидимий, грізний. Платону стало незатишно. Він розглядав. На серці лежали смуток і осторога. Чужі лавиці для сидіння, чужий жертвник, чуже, вмазане в стіну дзеркало з чорного скла випромінювало холодне сяйво. Здавалося, дзеркало ще зберігає в своїй глибині чийсь обличчя. Платонові вчулося якесь шемріння. Не був полохливим, одначе тривога оповила його. Вернувся до атрію, відшукав таблін — кімнату господаря, довгу й вузьку, з широким двоспальним ложем, пересвідчився, що входи зачиняються дверима, а не завішені полотнищами. Вони ще й засовувалися міцними засовами. Він навідав рабів, вони були там, де й належало їм бути, на чорній половині атріуму, яка також з бажання господаря замикалася важкою, з перекрученого за-

ліза засувкою. Їх було четверо, троє жінок і старий єгиптянин, доглядач двору і садка. Платон узяв дерев'яний ключ від садової хвіртки, кинув на плече хітон з білої верблюжої шерсті й пішов у терми. В термах ти на людях і в самотині, там кожен сам по собі, якщо, звичайно, прийшов без друзів і не хочеш зав'язувати нових знайомств. Платону особливо сподобався басейн, який виходив просто в море. Воно гра-ло всіма кольорами, бо ж саме заходило сонце. Повечеряв смоквами та молоком, запалив у атрії олійний ріг, а в перистилі — бронзовий світильник на три гноти, якого тримав бронзовий сатир. Сатир нехороше вищирявся, здавалося, він салапає червоним язиком, бридиться чужинцем. Полум'я грало йому на обличчі, й воно дивно мінілося; особливо неприємні були очі, вони то згасали, то засвічувалися дивовижним вогнем, ще й зблискували білками. Платон погасив світильник, то більше, саме зійшов місяць, він зіп'явся над мармуровим портиком, — і теж видався Платонові неприємним, не таким, як удома: цинічно-жовте світло розлилося по мозаїчній підлозі, де було зображено купання голих гетер. Господар будинку був або великий розпусник, або ж недотепний жартівник.

Платон, хоч чимало мандрував по світу, в чужій господі завше почувався незатишно, а тут і поготів; він думав про людей, які жили тут раніше, намагався відгадати їхню долю й не відгадував. Ось тут у цьому жертovníку вони приносили жертви своїм домашнім богам, либонь, боги вже зніділи за жертвами, але він не має права принести жертву, боги чужі йому, а він їм. Він відчував їхні очі, їхню увагу на собі й довго не міг зосередитись.

«Захист од тиранів — то любов», — зненацька випручалося десь у глибині думки щось химерне й майже нелогічне, й одразу сяйнула іскра, що в цьому є сенс. Бо ж усе в світі замішане на любові. Тиранія замішана на любові до влади, та й усе інше — дружба, пошуки знань, багатства — живляться нею, навіть ненависть здебільшого йде од надмірної любові до самого себе.

Аби місяць не світив йому на голову, Платон пересів у глибоку нішу, вкутав ноги хітоном і замислився знову. «Любов теж повинна дозволяти держава», — мовив подумки, заперечив і знову вернувся до цієї ж думки. Громадяни надто розтрачують себе в коханні, мало лишають вогню для держави. Хоч, кажуть, кохання іноді запалює на подвиги. Платон того не знає. Його серце жодного разу (і слава богам) не загорілося тим підступним вогнем. І вже не загориться ніколи. Й ще раз слава богам. Той вогонь усушує

мозок, спопеляє думки, й людина стає дурною та непідвладною собі. Філософ же мусить розгинати світ розумом. Відчленовувати єство від тіні й скрізь знаходити суть. Її важко знайти, бо часто вона сама — тінь. У світі більше тіні, ніж світла. Так само в ньому більше ненависті, ніж любові. В кого ж її найбільше? Повинно б бути у володаря, себто в царя. Адже його любов розпросторена на багатьох. Одначе той, хто заховався за високими ворітьми від світу, любов'ю не володіє. Він невільник власного серця, а невільники любити не можуть. Найвільніша людина — знову ж таки тиран. Кажуть, буцім він невільник власного страху, самого себе. Але то не так...

Платон довго розмотував ту нитку, то зсукував її, то розсукував, то звивав кілечком. Філософ мусить кожную думку вивернути на всі боки. По тому непомітно перекинувся до рідного міста. Захотілося сісти на улюблений ослінчик, взяти недочитаний сувій. А ще ліпше було б навідати брата. Братова дуже хороша жінка, приятна йому й завше радіє його з'яві. З її очей струменить добре світло, й на душі тоді стає затишно й спокійно. Після простої, власне, ні про що розмови з нею хочеться працювати, хочеться думати, хочеться приносити користь людям. Тепла, м'яка замрія оповила філософа, в очі замиготів незнайомий зелений берег — Платон несподівано заснув. Спав недовго, це відмітив якимось внутрішнім чуттям... Він взагалі відчував час, як деякі подорожні складають точний лік промірній відстані. Хотів підвестися, і в цю мить помітив на камінній лавиці біля фонтана постать. Вона була обсипана місячним та зоряним сяйвом, і бачив він її незгірш, ніж удень. Платон здивувався, подумав, що це йому ввижається, й навіть потер долонею очі. Ні, на лавиці насправді сиділа дівчина чи жінка. Туніка спадала до самих ніг, і з-під неї виглядали позолочені сандалії, профіль був тонкий, чіткий, голова на доволі граційній шії зведена трохи вгору, й проти місяця зелено зблискують очі. Охоплене обручкою, хвилюю спадало на плечі волосся, з лівого боку трохи вище вуха в нього було ввіткнуто кілька нарцисів. Він почув їхній запах, почув невідь-яким чином, бо ж по садку розливалися пахощі алое, тамариску і мирту. Але запах нарцисів плинув від неї. Це не була рабиня, рабині так не одягаються, та й рабиня ніколи не дозволила б прийти сюди сама.

— Ти тінь чи людина? — про всяк випадок запитав він.

— Людина. Дівчина. Ще й, як бачиш, дуже гарна.

— О, та тобі не бракує самовпевненості, — засміявся він, водночас звільнюючись від моторошної скутості, яка

була заволоділа ним. — Може, ти тут живеш або жила раніше?

— Ні, я тут ніколи не жила.

Голос у дівчини м'який, соковитий, земний — приємний.

— Та й навіщо ти запитуєш? Хіба тобі мало сього: ніч, зорі і дівчина.

— Я нічого не розумію, — мовив він, але вже по-іншому, бо почав про дещо здогадуватись. — Тебе хтось послав?

— Яке це має значення? Хіба краще брати чуже, ніж своє?

— Я звик брати те, що дарують нам боги.

— А це дарунок того, хто другий після бога.

Платон відчув дивне хвилювання і в ту мить розсердився на себе й на дівчину. «Отако, — подумав, — починається моє перевиховання тирана». Через те мовив майже суворо:

— А якщо я маю жону?

— То й май.

— І люблю її.

— Люби. Хіба я прийшла однімати в тебе любов?

Він хотів запитати, чого ж вона прийшла, але не запитав, а тільки засміявся тихенько. Дівчина встала й підійшла до дзеркала та подивилася в нього. Платона це трохи спантеличило, адже мав сумнів, щоб можна було щось побачити в напівоблізломому темному дзеркалі. Вона сіла біля нього. Він засопів, посунувся на край лавиці.

— Про що ж ми будемо розмовляти? — запитав по хвилі мовчанки.

— Про любов, — відказала вона.

— Я про неї нічого не знаю.

— Ти шойно про неї дуже багато думав.

Він неймовірно здивувався, підвівся й знову сів.

— А що думаєш про неї ти?

— Любов — це краса.

— Ні, краса — це ще не любов, — заперечив він. — Тобто не тільки вона. І це не так... Краса, але не лише людська. Любов і краса — це світ. Ми прагнемо її, наближаємось до неї. Колись світ буде сама краса.

— Не буде.

Сказала так упевнено, аж він здивувався. І заперечив:

— Наш розум заселить світ красою. Скрізь, по пустелях, болотах, пустирях, нетрях зростить її. По нетрях душ людських.

— Ми живемо не розумом, — не погодилася вона.

— А чим же?

— Серцем. А воно в усіх людей не однакове.

Сперечаючись, вони наближалися одне до одного. Відчули це обоє. Дівчина була розумна, це подобалося Платону, ніжна, але водночас його пригнічувала думка, що її прислав Діонісій. Тиран мовби брав нею філософа в бран, робив залежним від себе, й це непокоїло та дратувало. Для чого він це зробив? Хоче принести втіху гостеві, міцніше прив'язати до себе, трошки, а може, й не трошки, покепкувати при нагоді?

— Як тебе звати і хто ти така? — запитав вимогливо і холодно.

— Звати Селеною...

Він здивувався. Знову йому почало здаватися, що тут щось негаразд. Селена — богиня місяця. Вона кохала пастуха Ендіміона, й за її велінням його занурили у вічний сон.

— Я — кенефора.

Платон заціпенів. Отже, ця дівчина носить корзину з священним начинням для жертвоприношення. Тоді вона...

— Тоді ти...

— Просто тоді я вже не змогла б бути кенефорою.

— Ти не хочеш нею бути?

— Хочу. Я найкраща кенефора. Такий високий дарунок.

Й одразу на її губи, на обличчя наплинула суворість, аж неприступність, дівчина стала досвідченою жінкою і водночас несхитною охоронницею божих жертвників. Либонь, уясняла це своє покликання глибоко, пишалася тим, що є обраницею богів. Проте по довгій хвилі обличчя Селени перемінилося й вона усміхнулася. Очевидно, подумав він, їй наказано усміхатися.

— За такий дарунок можуть розгніватися боги, — сказав Платон. — А ще: хіба можна дарувати чужу любов?

— Як бачиш, у нас можна й це, — мовила вона. Вони вже розмовляли як змовники, утаємничені в щось велике й чисте, що більше за людей і їхню земну любов. Платонові здавалося, що од дівчини струменить якесь сяйво, подібне місячному, але яке може стати й теплим, сонячним. Його обійняло хвилювання, він відчув, що йому хочеться говорити, хочеться сподобатися цій дівчині, мабуть, таке диво творили ніч, і цей чужий садок, і місяць та зорі угорі, й він мовив:

— Усе на світі тримає любов. Любов, як ти сама сказала, — краса. Її ми прагнемо, до неї йдемо увесь вік, одначе не наближаємося, а віддаляємося від неї. Холодне серце неспроможне любити, і тіло наше з роками старіє, руйну-

ється. Яка вже там краса. Одначе саме тоді ми найдужче осягаємо її розумом і розуміємо як ідеал. Ми починаємо здогадуватись, що є інша краса, більша, довершеніша. Подивися на ці зорі, на цей місяць. Оглянь мисленим зором море, в якому грають ті ж зорі і той же місяць, землю в садах і квітах. І оцей перистиль, маленький, але так мило заквітчаний. І статуї, зроблені добрим майстром. Все це тлінне, але ж чомусь ми творимо й творимо його. Бо наша душа прагне довершеності, краси, тієї довершеності і краси, які існують у нашій уяві і десь там вони є, бо ми їх прагнемо, й за їхньою подобою творимо оцю красу, земну, тлінну. Ми тільки повторюємо красу небесну, про яку лише здогадуємося, тобто вона сама втілюється в речі довершені, хоч і недовговічні. Міняється якась рисочка там — міняється вона й тут. Світло спадає на нас звідти, згори, невидиме світло — то вічне світло ідей. Найвища ж ідея ідей — добро, благо, тільки воно співмірне абсолютній красі. Щоб дорівнятися хоч трохи до неї, ми повинні постійно вдосконалювати себе і йти вгору, вдосконалювати своє життя і своє кохання...

В цю мить Платон побачив себе мовби збоку й засоромився. І затнувся. Він знав, що дівчина нічого з того, що він сказав, не зрозуміла, бо й говорив плутано, отже, на нього найшов якийсь чар, якесь одурманіння. Це знову ж ткала свою підступну павутину ніч, і ткав її Діонісій, тиран, якого й приїхав він вдосконалювати, зробити з нього хорошу людину, котра перемінить на краще все довкола, любитиме підданих своїх і чинитиме по справедливості. А тепер ось сам Платон заковтує золотий гачок, кинутий тираном, а той десь там регочеться над ним. І він нахмурих своє важке пласке чоло.

— Як гарно ти говорив, тільки я мало з того всього зрозуміла, — зітхнула дівчина.

— Коли б то хоч щось...

— Щось — зрозуміла. Про красу світу. Я, мабуть, не належу до неї?

Він не збагнув підступності запитання.

— Чому ж. Належиш. Працюй над собою, вдосконалюйся... Хоч ти й так — зоря небесна. Тобто... дуже близька до ідеалу.

Хто зна, звідки таке й вибовкнулося. Він спаленів і одвернувся. Селена тихо-тихо засміялася. Й одразу стала серйозною.

— А ти сам любив? — запитала вона.

— Любив і люблю.

— Кого?

— Її. Філософію.

— Я заздрю їй, а тобі ні, — сказала вона й підвелася. — Прощавай.

Йому не хотілося, щоб вона йшла. Одначе затримувати не осмілюся. Селена вийняла з волосся два нарциси й з холодною пошаною поклала біля нього.

— Неначе біля пам'ятника, — мовив він.

На те вона нічого не одказала. Натомість мовила:

— Спасибі тобі.

— За віщо? — здивувався він.

— Зі мною ще ніхто так не говорив. Щиросердо й серйозно.

— А Діонісій? — ні сіло ні впало запитав Платон. — Це ж він тебе прислав.

— Прислав, бо гнівається на мене.

— Гнівається? Ти зробила йому щось прикре?

— Просто я не змогла покохати його. Він того хотів, і я теж, молилася богам, але він мені відворотний. Через те й послав до тебе.

— Ого! Хіба він не міг приневолити тебе?

— Ти ж сам щойно сказав, що любов і приневоля — речі несумісні. Я найліпше збагнула з твоєї розповіді саме це. Можна наказати вихлюпати море, але наказати поселити в серці любов не можна. Вона ж ця сама, як ти казав?..

— Ідея.

— Ідея, — проспівала Селена незнайоме їй слово й пішла до садової хвірточки. — Зачини за мною. Я піду, а вона нехай лишається.

— Хто?

— Ідея.

Й розтала в пітьмі. Платон залишився сам. Але з тої миті садочок йому мовби одминився, й вивищилося небо, й яскравіше засяяли зорі, а основне — зникло гнітюче, острашливе відчуття, яке було охопило його в чужому домі.

Він таки замкнув рабів, а сам уклався не в задумливий кімнаті, а на плоскому даху другого поверху, де лежали килим і подушки. Одначе заснути не міг. Думав про чудну дівчину Селену, в її одвідинах було щось солодке, приємне й щось гірчило. Гірчила думка, що прислав її Діонісій, одначе вона не могла остаточно потьмарити вабливий образ, який з кожною хвилиною поймався густішим і густішим, в ясній позолоті серпанком. Зринали якісь видива, бачив себе зовсім іншим і її також, а щоб не вельми перейматися тим, намагався думати про щось інше, серйозне й значиме.

Покликав, як це робив часто, образ учителя. Той з'явився, але близько не підходив. Стояв посеред вулиці босий, у грубому хітоні, підперезаному мотузком, добрий, наївний і хитрющий водночас, виглядав співрозмовника, аби задати йому конозисте запитання. Стояв на землі твердо, бо любив її, любив сонце, любив жінок — мав дві жони, був простий, невибагливий ні до чого, окрім правди і краси. Міг би бути архонтом базилевсом, стратегом, царем, скрізь стояли б його статуї, але нічого того він не захотів. Прагнув бути, як усі (а був рішуче інший), і прагнув жити з афінянами одним життям, учив їх осягати круту, як сіль, правду життя. За його спиною за парканом голосно сварилася Ксантипа, старша Сократова дружина, бо ж на вечерю лишилися тільки ячні перепічки, але те його не хвилювало, майже не обходило, а Ксантипа перелається та й замовкне, вона добра, вона розуміє навіть те, що для нього смачніший хліб духовний, аніж мирський. Хоч і від хліба мирського, якщо він є, Сократ не відмовиться, і від бурдюга з вином, і доброго шматка м'яса. І від усіх інших принад життя. Й від жіночої усмішки також. Отож Платон не соромився, що Сократ прийшов у той час, коли десь поруч ще мерехтіла інша тінь у шовковім пеплосі. Одначе кликав його на іншу пораду: як йому матися надалі, що казати тирану, якими стежками до нього йти. Сократ розводив руками: чого він не знав, у тім порад не давав.

Платон заснув, але сон його був крихкий, він кілька разів прокидався, а тоді лежав і дивився на зорі. Всю ніч шуміло море, воно було зовсім поруч, чуже, віще, таємниче. Воно не спало, й Платон намагався відгадати, чи сплять у ньому всі оті потвори, а також чудернацькі риби, чи всеньку ніч гойдаються в хвилях з розплющеними очима. Риби запливали в його сон і зяпали великими червоними ротами.

Наступного ранку Платон гуляв з Діоном по місту. Діонісій зайнятий невідкладними справами, так сказав Діон, а що інше мав сказати: тиран вихекував важке п'ятиденне похмілля, після якого в палаці лишилися на своїх двох хіба що мармурові боги. Він ще просто не прочумався.

Юнака пік сором за свою брехню, він одвертав вид, намагаючись не дивитися в очі Платонові. Щоправда, він взагалі був сором'язливий неймовірно, не дивився також в очі зустрічних матрон і навіть дівчат, хоч було видно, як паленів од самого шелесту шовків і стукоту підшов зграбненьких вишитих сандаліїв, він горів у великому жертвовному вогні любові до вітчизни, був готовий на її поклик

стрибнути з найвищої скелі й нахромитися на вістря найгострішого меча. Він вірив у її прийдешнє, жив переконанням, що Платон перекує бодай деякі твердокамінні Діонісієві звички на інші, ясніші й гнучкіші.

— Він — розумний. Ти побачиш, — говорив поспішливо, випереджаючи на крок Платона, щоб дивитися йому в очі. — Любить театр, пише вірші. Йому б ще трохи знань з філософії... Адже саме знання роблять людину справедливою. Просто ніхто не вчив його добродетності. Все життя суспіль у війні, у боротьбі із змовниками. Він мужній і добрий. У суті своїй — дитина. Має велике лихо — поганих друзів. І вони часом схиляють до недобрих вчинків. — Діон притис до грудей красиві руки з довгими пальцями. — Але з твоєю допомогою ми покінчимо з тим.

Платон розпитував про родину Діонісія, його життя, про друзів.

— Роду він простого, — розповідав Діон, — прославився в багатьох битвах, з простого солдата піднісся до стратега, переміг ворогів у багатьох битвах, і народ привів його до влади, — запально розповідав Діон, на ту мить щиро вірячи в добродетель свого патрона і повелителя.

— Ну, тут ти трохи прикрашаєш, — з властивою йому прямою заперечив Платон. — Діонісій владу захопив силою. І тронний стілець під ним похитувався не раз. Я ж бо знаю. Коли побивав карфагенян, стояв міцно. Коли вони його побивали — хитався. Його дружина, здається, померла?

— Та дружина померла. Тепер у нього дві дружини, локрійка Дорида та сиракузянка Аристомаха.

— Яка стала дружиною раніше?

— Він узяв їх у свій дім в один день.

— Гм, — хмукнув Платон, хотів запитати ще щось, та не запитав. — Жінки живуть мирно?

— Та ні. Ми, сиракузяни, зрозуміла річ, хочемо, щоб спадкоємцем трону став син Аристомахи.

Діон замовк, очевидно, не хотів говорити про взаємини тиранових жінок, про династичні справи Діонісія. Та й самі справи, либонь, були темні, як сицилійські печери вночі. На хвильку їх роз'єднали — просто на них ішов сліпець з собакою-поводирем, вони пропустили понуру людину й понуругого пса, здавалося, тварина перейняла від свого господаря зневіру і оскаргу на світ, — а небагом майже перестали розмовляти зовсім — що ближче підходили до базару, то більше ставало людей, і були вони закручені в свій життєвий вир, який помалу захоплював у себе й їх. В тіні дво-

поверхового портика з колонами купець розіп'яв свою ятку та продавав тканини, поруч нього розіклав на синіях винні ягоди, каштани, яблука продавець фруктів. Платон купив у нього кілька штук великих, не бачених раніше рожевих слив, ще далі, просто на бруці, у велетенському тиглі кипіло якесь вариво, й перехожі куштували його з мідного ополоника. Платон згадав дні нашестя спартанців, коли в місті стовпилися тисячі втікачів, і афіняни отак само крамарували та варили просто на бруківці... коли було що варити. А далі їх почала косити чума. Тут чума нікого не косила, але це місто чимось було схоже на Афіни тих часів — різноликістю, обідраністю людей, гомоном, якоюсь особливою нервовістю громадян і рабів. Постаті мелькали дивовижні, від похмурих, прямих, мовби понанизованих на списи скіфів до маленьких, чорних, кучерявих, схожих на мавп карликів з африканських лісів. Чорні єгиптяни белькотіли щось на своїй мові, сповнені самоповаги спартанці походжали, позакладавши руки за спину, за багатими фракійцями зігнуті раби пірили важкі в'юки — і скрізь торг, суперечки, сварки. Й на всьому тому якась тінь чи темна барва. Платонові здалося, що все пропечене сонцем місто посипане попелом. Під колонами портика сидів на розкладному стільчику вузьколобий, з коротко підстриженою бородою учитель, біля його ніг тулилася зграйка учнів. Прохожі зупинялися, слухали мудрості, які втовкмачував навчитель у темні, вихруваті голови учнів. Платон на хвилину зупинився й собі.

— Діонісій сказав: буде виноград, буде й вино, — по-важно мовив учитель, і діти хором повторили глибоку мудрість.

Платон посміхнувся, але, побачивши чийсь очі, що зляканими горобцями шаснули від нього, стер з губів посмішку. Либонь, тут і посміхатися не вільно.

— Авторитет Діонісія величезний, — казав Діон, крокуючи попереду Платона, прокладаючи йому шлях. — Хоч є у нас і невдоволені ним, є задрісники. Ці попритаювалися. Ще недавнечко всі вони вимагали свободи. Неначе свобода — дівка для всіх. Часом вона — бритва. Я теж за свободу. Але за таку, що зміцнює державу, возвеличує її. Скільки загублено людей її святим іменем, скільки кайданів одягнено на руки...

Діон повторював Платонові думки. Все, чому колись навчав його Платон, він приписував до урядування Діонісія; засліплений вулканодужим тестем, не помічав, чи міцно припасовує цеглини, не помічав тріщин і обвалів. Платон далі

з ним не сперечався. Навіщо? З часом Діон зрозуміє все сам. О чисті юні душі, думав він, як легко приймаєте ви блиск натертої міді за щире золото, як легко взяти вас на підмову, скільки вас, зварйованих пройдисвітами, пішло в неправих когортах і загинуло! І буде так довіку, вас і далі водитимуть за собою всілякі авантюристи, шукачі пригод, властолюбці, але ж ви можете захистити й діло праве, віддати життя за народ, за світлі ідеали. І то більшою буде заслуга Платона, коли він, перевиховавши Діонісія, настановить на вірну путь і оці юні душі.

Вони зупинилися біля басейну для риби, щоб передихнути. Платон замилувався велетенськими скатами, важкими тунцями, що впиралися тупими рилами в камінь басейну. Риб'ячий базар любив колись і Сократ, водив туди своїх учнів. Часом там траплялися дивовижні потвори, добуті з водних надр, і тоді учитель розмірковував про нескінченну текучість світу, яка може породжувати такі дива, про примхи богів та куцість людських знань. Платон згадав Сократові бесіди біля басейну, згадав важкі часи по тому й мовив:

— Наше місто зазнало всього. Влади царів, олігархії, демократії, тиранії тридцяти. Й жодна не була справедливою. Принаймні з часом ставала лихою. Зачиналася, як поборниця інтересів народу, а далі сідала йому на шию. Це крах нашої віри в правду та в самих людей. Сократ, а слідом за ним і всі ми не раз розмірковували, чому так стається. Може, причина в недосконалості самої людини? Але ж вона творена богами за образом своїм. А потім я прийшов до думки, що недосконалості одного управління обов'язково перейдуть на інше. Колись я також був палким демократом. Наша демократія багато разів міняла одягу. Та щоразу виходило так, що слава одних ставала неславою інших, що перші місця посідали крикуни й демагоги, які безсоромно обдурювали людей, а сліпа дурна товпа водила висолопленими язиками за їхніми вказівними пальцями. Спочатку нас дурили великі пройдисвіти і пробишаки, а потім настав час сірих демагогій, народ їм не завжди вірить, але вважає, що нічого зробити не можна. Славить їх за життя й проклинає після їхньої смерті. Я ж вважаю, що людям потрібний твердий і розумний законодавець, розум якого освітлений філософією і поезією, а серце наповнене добром, мудрістю і ласкою. Якщо порівнювати державні устрої Афін за різних часів, то все-таки народові найкраще жилося за правління царів. Тоді, коли царі правили з повної згоди народу, саме через те вони й перемогли при Артемисії і Платеях, Марафоні й Саламіні.

Вони саме проходили повз абсиду, в якій стояла статуя бога демоса Діоніса, котрий опікується плодоносінням землі. Збоку стояв якийсь чоловік у сірому хітоні, при мечі, а двоє рабів терли намотаними на палиці ганчір'ям лискуче мармурове півкружжя біля голови Діоніса. На мрамурі чорніли якісь літери, раби вже наполовину стерли їх, розібрати написане було неможливо. Платон якийсь час приглядався до Діоніса, впізнавав його й не впізнавав. Вивернуті губи, гачкастий ніс, булькаті очі... Ні, такого Діоніса він не знав.

— Діоніс є Діонісій, — пробурмотів Діон, а сам дивився на власні ноги, перехрещені ремінцями аж біля колін. — Майстер зробив бога з обличчям нашого правителя.

— А хтось висловлює незгоду? — здогадався Платон і показав на рабів, які витирали написане вугіллям.

— Так. Пишуть. Іноді їх ловлять.

По той бік вулиці крутилися якісь люди, один пройшов повз Платона, заглядаючи йому в обличчя.

— Сікофанти. Ходімо. Не треба привертати їхньої уваги.

Платон, однак, ще довго дивився на протилежний бік вулиці. Його цікавили люди, які зробили своєю професією донощитство, втратили власне «я», віддали його в услужіння темним силам.

Платон ішов похнюплений, ніс у душі темну хмару. Вони ще довго блукали містом, а увечері сиділи на даху будинку, де у великих дерев'яних діжках росли тамариск, папірус і мирт, а у маленьких цвіли маргаритки та польовий мак, дивилися на море, слухали його шум і говорили про минуність життя, гіркоту й солодощі людського щастя та вічність.

Залишившись на самоті, Платон знову довго не спав, він подумав, що йому чогось не вистачає, він чогось чекав і не знав чого. Заснув з тривогою у серці. Так засинав давно. Світ стукотів йому в серце своїми загадками, своїми незлагодками, проганяв сон. Напружено, до розлому в голові думав про рідне місто, про його подальшу долю, й співвітчизники несли йому в сон свої суперечки, свої лиха, вони приходили до нього в химерному убранні, в химерній подобі, вели його на береги ніколи не бачених рік, заводили в страховинні бескиддя, він падав зі скель, тону в кручіях, борсався поміж життям і смертю й творив у вимріях картини життя чистого, доцільно влаштованого, без насильства, крові і сліз. Ті картини-сни найчастіше бачилися йому на світанні, він майже ніколи не додівлявся їх до кінця, пробуджувався, лежав, і думав, і домальовував їх уявою, прикро наближаючи до дійсності.

Пізнього ранку наступного дня Платона приймав Діонісій. Філософ одягнув білий гіматій і нові сандалії, легку горіхову палицю поміняв на важку кедрову з срібною головою. Коли тримав її в руках, йому найліпше думалося.

Коли він ішов по крутих палацових сходах, його проводжало очима з півсотні чоловік Діонісієвої охорони, творили коридор перед дверима тронної зали. Для філософа було зроблено виключення: його не змусили переодягатися в інший одяг, не обшукували, тільки одібрали палицю, сказали, що входити з нею до божественного Діонісій не велить звичай. Це не сподобалося Платонові, але не такою мірою, щоб вплинути на його піднесений настрій. Він вступив до великої довгої зали спокійно і впевнено, й на його обличчі світилася радісна усмішка. Діонісій усміхався теж, їхні усмішки зустрілися раніше, ніж вони самі. Діонісій сидів на високому, схожому на трон кріслі, обабіч нього на низеньких стільчиках сиділо чоловік десять високих урядовців та родичів, ще кілька стояли з боків. Під обома стінами зали розташувалася сторожа — бронзоволиці воїни-велетні, мовчазні й віддані своєму повелителю душею і тілом. Їм платили за вірність великі гроші. Прикрашена діадемою голова Діонісія була трохи схожа на ту, яку Платон бачив на плечах Діоніса, але й не схожа, либонь, там його дещо прикрасили — був рябий і рудий, ще й волосся на голові дивно зблискувало. Це через те, що Діонісій не голівся, не стригся, не допускав до себе голяра з ножицями та бритвою, й зайвину волосся спалювали жаром. Процедура неприємна, проте безпечна. Діонісій — широкий у плечах, статурний, дужий, було видно, що чоловік цей рішучий, впевнений, сильний, полохливим робив його тягар влади. Зодягнений у яскраву персидську столу з пурпуровою перев'яззю через плече, широким поясом, золотими та срібними бляшками сандалії.

Обидва спрагло й напружено вглядалися один в одного. Діонісій трохи підозріло й самовдоволено — йому лестило, що до нього приїхав славетний філософ, увесь світ знатиме про це, — Платон довірливо й осмислено → одразу шукав хідників до душі цієї людини.

— Хайре, великий полководцю і правителю! — прорік він. — Нехай твоє життя буде довгим і щасливим і освячене богами.

— Хайре, славетний філософе, — відказав Діонісій. — Ми начувані про твій розум і з нетерпінням чекали тебе. Ти проясниш наші думки-стежки в нетрях життя.

Платона посадовили навпроти правителя на ослінці трохи вищому, ніж ті, на яких сиділи придворні. Діонісій роз-

питував філософа, чи доброю була мандрівка та як йому мається на новому місці, Платон відповідав, стиха розглядався по залі. Вона справляла дивне враження — була напхана речами й водночас порожня. Бо, окрім невеликої, прикрашеної позолоченими раковинами абсиди з чашею фонтана, в ній не було жодної великої статуї, жодної великої вази, тут не вився по стінах плющ і не цвіли квіти, лише на вузьких полицях попід стінами стояло безліч дрібних статуєток, серед них чи не найбільше теракотових, що зображали веселих, напіводягнених, розфарбованих у бузкові, світло-жовті, блакитні кольори дівчат з відверто хтивими усмішками. Платон подумав, що в такій залі важко усамітнитись, зате ніхто тут не може заховатися, затаїтись, — так він розтовкмачив собі її смисл.

Мозаїчними камінцями на підлозі було витворено битву гладіаторів, битву вже в самому кінці, в перигеї, кров заливала арену потоками, Платон мимохіть поглянув на свої сандалії, чи не забруднив їх, адже ступав по червоних калюжах.

По тому Платон вволив Діонісієве прохання й розповів про те, як нині живуть Афіни, про розор і занепад, які наступили в місті, про туск і безнадію та безпросвітність попереду. Він навмисне полестив Діонісію, мовляв, приїхав до нього, бо чував про нього багато як про тирана мудрого й справедливого, хоч і суворого. Діонісій на те засміявся. Був вдоволений Платоною розповіддю про занепад Афін — його власна держава процвітала.

— Тобі сказали про мене обмільне. Я не тиран, а демократ. Просто мене всі славлять з любові.

Платон не знав, як сприймати Діонісієві слова — всерйоз чи в жарт. А тиран пропік його очима й сказав слова, яких знову ж таки не розгадати:

— І нехай би хтось спробував не любити! Творю ж бо благо. Для нього живемо. Чи не так? — Тиран був складніший, ніж уявляв його Платон.

— Так, — мовив Платон, цією стежкою ходив не раз, втоптав її міцно, отож повторив слова, вивірені в домашній тиші. — У світі існують три речі: душа, тіло й гроші. Досконалість душі ставимо на перше місце, тіла — на друге, бо воно нижче душі, а вже на третьому — повага до багатства, бо воно лиш служить душі і тілу. Найвище ж у світі — благо, абсолютна єдність усіх добрих сил, усього сушого. Вище навіть ідей. Сотвори благо, й палац твоєї душі прикраситься сам по собі. Загнздай пристрасті, обмеж свої бажання, вдосконалюй себе...

— І будеш щасливий? — примружив велике крапчасте око Діонісій.

— Так.

— Хто ж найщасливіший у світі?

— Сократ, — не вагаючись, мовив Платон. — Він був найщасливіший, бо його не могли звабити ніякі принади світу, він не шукав слави, любив життя просте, і воно любило його, тобто він жив у злагоді з ним.

— Еге ж, а скінчив отако погано, — буркнув Діонісій і великим плескатим пальцем почухав носа. Придворні сиділи, затаївши подих, не спускали з Платона очей. Одні — захоплених, інші, як поет Філіст, іронічних. Ще інші — тривожних, тамували в глибині ворожість, принаймні так дивився на Платона філософ Аристій, який проповідував задоволення потреб, веселощі, ще й сам подавав у тому приклад. Але й він боявся мовити бодай слово наперекір.

— Він скінчив так, як веліла йому совість, — не погодився Платон. — Якби Сократ пішов на примирення з агорою, він би зруйнував храм, який сотворив власною мудрістю.

Діонісій на мить приплющив очі. Мовби од втоми, а насправді про щось розмірковував. Неспокійні то були очі, насторожені, недовірливі. Вони мовби й відпочивали, мовби вели бесіду, а насправді весь час були насторожені. Якась частка душі тирана постійно перебувала в напрузі, в готовності до будь-якої несподіванки, до відсічі, до нападу, вона, та частка, не відпочивала ніколи, вона навіть уночі несла сторожову службу й пильно додивлялася та дослухалася до всього, що могло ховати загрозу тиранові.

— Що ж тоді таке ідеї, про які ти щойно спом'янув і чутки про які доніс до наших вух вітер з півночі? — запитав тиран.

Платон замислився. Тиран запитував про найсутніше з того, що Платон відкрив у світі, чому віддав стільки безсонних ночей, стільки душі й серця, він уже й сам мовби розчинився у тих ідеях, вознісся з ними до хмар і за хмари також, підніс би їх вище, та вже не знав куди. Ось сидить перед ним тиран у яскравій столі і позолочених сандаліях, але сандаліїв у світі тисячі тисяч, а ідея сандаліїв — одна, щойно ми мовили в думці «сандалії», то й уявили їх, тиранів багато, а ідея тиранії одна. Але як можна пояснити все це з одного разу? І він відповів запитанням на запитання.

— Що таке світ, у якому ми живемо? Яка суть всіх речей, які нас оточують? Чи все таке, як бачать наші очі і чу-

ють наші вуха? Це сама реальність чи тільки її тінь? Земне життя — істина чи прелюдія до нього? Давайте разом поміркуємо над цим, як учив нас Сократ, і ми дійдемо до якоїсь істини.

Напочатку Платон розповів притчу про печеру, на дні якої сидять в'язні, котрі ніколи не бачили денного світла, й дивляться всі в морок печери, а позад них горить вогонь, і стоїть стіна, понад якою невидимі люди проносять певні фігури, один з в'язнів повертає голову й бачить усе те, він розуміє, що бачив тіні, й розказує про них товаришам-бранцям. Потім йому вдалося вийти з печери, він побачив сонце, зорі, траву, дерева, тобто побачив речі справжніми. Повернувшись униз, він знову розповідає про побачене своїм побратимам по неволі. Вони не вірять йому і в лютої убивають його. «Він бреше, того немає». Для них реальність — тіні. Тіні, й більше нічого.

— Тіні — ілюзії наших чуттів, образи сновидінь, легковірні люди сприймають їх за реальність. Оті люди несли понад стіною й показували копії, зроблені на основі реальності, ті копії — наслідування реальності... Бажання і пристрасті — це теж копії реальності, вони тримають нас біля наших ілюзій неначе ланцюги.

Платон захопився й не бачив, що Діонісій позіхає. Спочатку в руку, а далі відверто, не ховаючись. Та Платон давно промовляв не до нього, бачив перед собою кілька пар широко відкритих очей, які горіли жадобою пізнання, й малював для них образи та фігури, виплітав і розплітав складні силогізми, вів по складних хідниках. Двірцева нудьга, пишні учти втомили цих людей, вони прагнули знань, якоїсь віри, без віри дуже важко жити на світі, і ось перед ними з'явилося живлюще джерело, й вони пожадливо пили з нього. Це також не сховалося від очей Діонісія й не сподобалося йому.

Діонісій підвівся, обірвавши Платона на півслові:

— Все, що ти, Платоне, кажеш, цікаво, але самими ідеями ситий не будеш. — Кілька чоловік догідливо засміялися. — Проте я не забороняю: хто хоче, відсьогодні може гамувати голод і спрагу ідеями. Аж поки сам не перетвориться на тінь.

Довкола лунав регіт. Платон ніяково посміхнувся, приховавши досаду та розчарування, підвівся й собі.

— Ось ти казав: вдосконалюй себе, загнуждай свої пристрасті, вгамуй бажання. Саме так ми й живемо. П'ємо джерельну воду, їмо просяні перепічки та фіги, вже й забули, який смак мають м'ясо та вино. Хіба не правда? — гріз-

но запитав придворних, і всі хором сказали: «Правда». Тиран глумився з них, брав їх у спільники брехні й глумився, він вельми любив втішатися в такий засіб.

— Одначе на честь дорогого гостя ми робимо виключення.

Платон хотів заперечити, але Діонісій владним помахом правиці зупинив його.

Обідали у великому, квадратному триклінії з круглими столами, з ложами на трое осіб кожне. Діонісій лежав на окремому ложі за окремим столом. Трикліній був прикрашений фресками й мозаїкою, під навісом портика стояли дорогі статуї, а також росло в діжечках кілька обсіпаних фіолетовим цвітом кушів рододендрону. Поміж столами походжав ручний павич, клював з рук горішки. На мармурових полицях, на карнизах — дорогий посуд, золоті ланцюги на стінах, жовте, неначе котячі очі, карфагенське каміння у відчинених, оббитих золотими пластинами скринях. Безліч вінків, квіткарі прикрасили ними стелю і стіни. Раби внесли й поклали на величезні тарелі засмажених на рожнах баранів та кіз, краяли м'ясо короткими гострими ножами, розносили гостям. Потім подавали гусячу печінку з миндалем, суп з павичів, яйця з ікрою, медові пряники, паштети, просякнуте вином печиво, смажених, начинених печінкою дроздів, груші, фіги, горіхи, дині, ще якісь невідомі Платонові ласощі, їли й пили багато, але не об'їдалися. Вино з амфор у кратери падало помірними цівками. Платон пообідав ячмінною перепічкою з сиром, з'їв трохи фіг і запив усе водою. Лежав, слухав флейтистів, вони грали пречудово, думав, пригадував минулу розмову, знову й знову розмірковував про те, чи можна навчити людину доброчинності, й думав не про конкретну людину, Діонісія, а про людину взагалі, яко про істоту, здатну мислити й віддаватися філософії. Й знову прийшов до висновку, що тільки знання робить людину справедливою.

Під час обіду тихо грали на кіфарах молоді кіфареди, поети читали вірші. В тих віршах говорилося, що в світі немає країни, кращої за Сиракузи, де панують загальний добробут і справедливість, і що немає більшого щастя, як жити під зорею Діонісія. Безмовні, неначе тіні, служники підігрівали питво й готували аромати, обкурювали ними залу.

По обіді Діонісій показував Платону бібліотеку. Туди зайшло тільки декілька чоловік. На полицях з ліванського кедра лежали в циліндричних, із шкіри, футлярах сувої, тиран брав декотрі в руки й розгортав. Робив це ліниво;

мовби байдуже, а за всім тим ховалося: «знай наших». Бібліотека була багата. Платон щиро, майже дитинно захоплювався, чим сподобався тиранові, й той подарував йому стило в золотому футлярі. По тому всі пішли надвір, на західний бік півострівця, де в долині, природному амфітеатрі, відбулося кілька змагань, якими Діонісій вирішив потішити гостя. Сам він сидів на зробленому з дерева та кістки кріслі, гості розмістилися поперед нього на лавицях, а деякі й просто на траві. Відстукотіли короткі кінні перегони, виступили бігуни та борці, й гімнасти, і метальники списів. Вінчав усе бій двох воїнів. Бій нехороший, варварський, бо ж на палицях. Билися маленький чорний сирієць, гнучкий і верткий, та велетенської статури, неповороткий фракієць з ногами-стовпцями. Либонь, цей бій так і замислився, щоб поєднати криваве з смішним — сирієць стрибав, як козел, тнув часто, але не дошкульно, а фракієць вуркотів, як роздратований лев, і вимахував наосліп велетенською довбешкою. Платон спостерігав за боєм неухважно й не тільки через те, що видовище було відворотне, а ще й тому, що його вразила нагорода, призначена переможцю. На пласкому камені лежала шкіряна торбинка, з якої викотилося кілька золотих динарів, поруч стояли кінь і дівчина. Переможець мав вибрати щось одне. Платон поглянув на дівчину й розхвилювався, аж гаряча липка хвиля залила серце. Дівчина була... Селена. Красива, гордовита голівка на довгій шиї, чітке різьблене підборіддя, високе чоло. Платон відчув, що задихається, що серце йому б'ється шалено й очі застилає рожева імла. Та в цю мить дівчина повернула голову, й він полегшено зітхнув — ні, то була не Селена. В Селени брови розлетисті й очі великі, а в цієї дівчини брови вигиналися гострими дугами і очі трохи загнані в глибіню. І все-таки вона була дуже схожа на Селену. І хоч Платонові скотився з серця камінь, він не міг заспокоїтись доконечно, раз по раз поглядав на дівчину, й тоді йому тенькало в грудях.

А тим часом заюшений кров'ю фракієць крутився на місці й ревів, як поранений слон, і його гирлигувата довбешка пролітала з хуркотом над головою сирійця, й натовп реготів. Кров з розбитого чола велетня змішувалася з потом і оливковим маслом, яким були густо натерті шия, груди та плечі воїна, вона збігала по животу й навіть по ногах. А сирієць все стрибав, і відскакував, і влучав майже за кожним разом. Мабуть, він би доконав велетня, та раптом зашпортнувся на рівному, й тієї миті вистачило, аби палиця фракійця розтрощила йому голову. Він відлетів на кілька кроків

І джвякнувся кривавою ганчіркою на пісок, а велет витріщав очі, салапав ротом і тримав довбешку над головою, мовби шукав, кого огріти ще. Та враз він похитнувся з боку на бік і важкими кроками пішов туди, де на нього чекала нагорода. Либонь, він до останньої хвилини не вирішив, що йому брати. Чортко-кінь — ціле багатство, красуня дівчина і мішок з грішми. Таки ж справжнє багатство, за яке можна купити не одного коня і не одну дівчину. Це розуміли всі, й дуже довго доходив до того рішення переможець. Платон вже подумав, що він зажадає дівчини, й це йому чомусь було неприємно, та в ту мить велет заревів і вхопив шкіряну торбу, не забувши другою лапою згребти динари, які викотилися з неї. Він уже ступив кілька кроків, та враз щось його стривожило. Мабуть, занадто легкою видалася торба. Він занурив у неї руку й витягнув... жменю козячих горішків. Натовп гримнув реготом. Реготіли всі, від Діонісія до рабів, які носили за своїми господарями віяла. Велет дивився собі в жменю й нічого не розумів. А Діонісій і його придворні вже аж стогнали, на декого напала гикавка, декотрі посповзали з лавиць і корчилися від сміху на землі. Врешті фракієць утямив, що його ошукано. Він знову дико заревів, кинувся до Діонісія й наштотхнувся на густий частокіл списів у руках охорони. Фракієць скрипів зубами, білки його очей виверталися нагору, а кров юшила й далі, він був страшний, потворний і безсилий, і це викликало ще більший регіт.

Врешті Діонісій на мить урвав сміх і запитав через голови охорони:

— Лопек, тебе хтось примушував зробити вибір?

— Але ж...

— Тобі хтось казав, що в тому мішку?

Фракієць ще раз подивився на Діонісія й зронив на груди важку голову. Його пальці розтиснулися, він випустив мішок, повернувся й пішов, важко переставляючи камінні ноги.

Діонісій зі свитою ще трохи посміялися й спустилися з пагорба на арену. Діонісій сказав, що наступного року він збирається спорудити на цьому місці справжній амфітеатр. Важкою позолоченою патерицею креслив на крупнозернистому, червонястому піску лінії й дуги і розповідав:

— Отут буде моя ложа. Отут — ложі тих, хто ходив зі мною в походи й здобував мечем славу, отамо — ложі для інших достойних мужів міста, за ними — місця для жінок.

Придворні згідно кивали головами, вдавали захоплення, декотрі захоплювалися й справді. Платон вгадував те по очах, Діонісій — не вгадував, і Платон дивувався з того. Адже

в усьому іншому Діонісій, хоч і грубий, одначе проникливий і розумний, його очі, здавалося, добувалися до самої печінки, пронизували, неначе два списи. Але здебільшого бачили те, що хотіли бачити.

— Де ж ми розташуємо конюшні та клітки для звірів? — раптом запитав Діонісій. Обведений нерівною лінією круг біля його ніг був геть покреслений. Він затнувся, дивився здивовано, не знаходячи рішення. Всі мовчали. Тоді з-за спини Феарида, бородатого бронзовочолого флотоводця, виступив Лектін, брат Діонісія, й сказав:

— А отуго.

Він простягнув руку й взяв у одного з охоронців списа. Платон помітив, як зблід Діонісій, як засмикалася біля його ока синя жилка, а сам він несамохіть відступив на крок назад. Хтось охнув, хтось голосно зітхнув, решта затамувала подихи. Один Лектін нічого не помічав, вістря списа малював квадратики біля ніг тирана, який раптом повернувся й, не мовивши жодного слова, швидко закрокував через натовп, який хилився в обидва боки, неначе підрубана лоза. Лектін підвів голову, подивився вслід братові, а тоді перевів погляд на вістря списа й зрозумів усе. По його обличчю покотилася конвульсивна хвиля, він закусив нижню губу й повільно, тихо, приречено встромив у землю списа.

Його скарали увечері, охоронця, який дав списа, вкинули в море в шкіряному мішкові.

Платон довідався про те від Селени. Увесь вечір він чекав на неї, сказавши Діонові, що стомився й хоче відпочити. Хоч йому самому здавалося, буцім йому байдуже, буцім він не жадає стрічі з дівчиною. Зрештою, так воно й було напочатку. Він твердо сказав самому собі, що та дівчина йому ні до чого, хоч вона мовби й не погана собою. Адже має обмислити завтрашню розмову: діалог з Діонісієм, пошукати хідників до його серця, коротших і кращих, ніж обрав сьогодні. Бо пощо Діонісію всі оті розмови про ілюзії чуттів, уявні та реальні образи, коли він живе тільки в одному, реальному і грубому світі, бачить предмети одномірно, отож і говорити з ним потрібно про речі дрістії й очевидні. Так думав Платон, а його потайна думка вилася чаечкою біля чогось голубого й ніжного, чому філософ не міг знайти визначення й через що тратився сам перед собою. Жінки в його житті займали місця мало, забирали думок небагато, й тепер філософ дивувався самому собі. Він так замислився, що не почув, як скрипнула хвіртка, не помітив маєва білого пеплоса, й аж кинувся, коли біля самого його вуха пролунало тихе й печальне:

— Хайре!

— Ти маєш ключа від другої хвіртки? — запитав щось таке, про що не мав би запитувати.

— Не тільки від хвіртки.

Вона усміхнулася, він відчув це, хоч і не бачив її усмішки. Й знову, як і першого разу, зникнув.

— Ти не хотів бачити мене?

Платон мовчав.

— Ти й хотів і не хотів, — відповіла вона за нього.

— Це ж як?

— А так. Хотіння... Воно від нас не залежить.

— Людина керує своїми бажаннями, — заперечив він.

— Так їй здається. Від неї ж не залежить нічого. І путь її невідома...

— Я сам обирав свій шлях.

— Щасливий. Мабуть, багатий. Але все одно ти помиляєшся. Просто поки що тобі таланило. А я двічі могла померти, могла опинитися у будинку розпусти.

— Не опинилася ж.

— Бо не хотіла...

— От бачиш, — зрадив він.

— Тобто того не схотіли боги.

— Але ж і ти.

— Звичайно, і я. Одначе своєї долі наперед не знає ніхто.

— Навіть кенефора?

Він не бачив її обличчя. Місяць на мить заступила хмарка, а свігильник горів далеко, біля фонтана. Над ним літав кажан.

— Навіть вона.

— Й ти ніколи не загадувала на себе? Скажімо, на свою любов? Дівчата люблять загадувати на неї.

— Спочатку це мені було непотрібно.

— Чому?

— Я мала нареченого.

— І хто він був?

— Карбівничий. Але його забрав на війну Діонісій, і він загинув. А я лишилася.

— І вже більше не загадувала?

— Ще один раз, ворожила на голуба, але він задушився в жертвній корзині.

Селена оповідала рівним, спокійним, далеким голосом, і Платонові стало незатишно. Вона знову була сувора, холодна й неприступна.

— Ти злякалася? — запитав спочутливо.

Селена мовчала.

— І вже збулося пророкування?

— Ще ні.

— То боги з'яснили тобі свою волю стосовно твого першого кохання, — спробував розряти її, а трохи й себе.

— Ні, — мовила вона. — Своє минуле ми пояснюємо самі.

Платон узяв Селенину руку в свою. Вона була холодна.

— Ти така щира й нелукава, — мовив він проникливо. — Я ще ніколи не зустрівав такої дівчини.

— Це лише з тобою. Сама не знаю чому. Я хитра. Інакше б давно загинула. Люди не люблять правди. І майже всі прикидаються. В усьому. Буває, навіть у коханні.

Платон здивувався.

— Для чого?

— Все для того ж. Аби одержати більше.

— Але саме кохання... Більшого за нього не буває.

— Ти впевнений у цьому?

Він змішався.

— Так кажуть.

— Так кажуть ті, що марно прагнуть його. А ті, що досягли... Та ще й розчарувалися... Йї просто — світ широкий. Особливо для чоловіка. Він може поїхати аж до його краю. У нього є меч, є кінь або, як у тебе, філософія. Це в жінки немає нічого, крім кохання.

— А ось ти — кенефора.

Вона похилила голову. І Платон подумав, що сувора й горда кенефора, либонь, сумує за коханням, за родиною, за щастям. Йому стало шкода її. Він обережно диткнувся рукою до її волосся, а потім до щоки. Вона була ніжна-ніжна й тепла. Селена підвела голову. Йї очі були повні сліз, вони блищали при світлі світильника. Платон подумав, що така дівчина зустрілася йому вперше, що вона — особлива й, мабуть, йому ніколи не обридло б дивитися на неї й розмовляти з нею. В своєму житті він кохав один раз — власну рабиню Аліклу. Либонь, по-справньому кохала його вона, а він її — кволо, ледь-ледь, як і кохають рабинь. Вона вилася довкола нього, як плющ, обвивалася душею і тілом, і врешті йому став важким цей полон. Вона заважала йому думати. Ох, як тоді йому було тяжко!

— Не страждай і не розкаюйся, — нараз суворо пролунало над його головою. — І не думай більше про те. Принаймні зараз.

— Про що? — запитав він.

— Про своє колишнє кохання.

Платон здригнувся.

— Ти страшна жінка. Ти можеш вгадувати чужі думки.

— Просто це властивість чоловіків — згадувати біля жінок свої минулі кохання. Й каратися або втішатися.

— Мабуть, твоя правда, — зітхнув він. — А наша думка, зіткнувшись з чимось новим, обов'язково тече або в минуле, або в майбутнє. Частіше в майбутнє, й тягне за собою нас. Якби ми знали свою судьбу...

— Її не знає ніхто.

— Окрім богів.

— Я не бачила, щоб вони колись знали її.

Платонові плечі струснув дріж. Від вільгості ночі, від Селениних слів.

— Ти не боїшся, Селено?

— Боги нас не чують. Вони зайняті своїми справами. Я стільки молилася їм... І моляться всі у місті. А Діонісій не молиться. І він владарює, а всі страждають. Його серце темне як ніч...

— Я приїхав, щоб освітити його світлом філософії, світлом правди. Він прозріє, от побачиш, і стане батьком своєму народові. Суворим і справедливим батьком.

Селена похитала головою.

— Світло науки...

— Світло розуму!

— Нехай і так. Але Діонісій і нині достатньо розумний. Світло розуму і світло душі — це не одне й те ж саме. Світло душі перемінити не можна.

— Ось ти побачиш...

— З цього вийде щось погане...

— Погане твоє пророцтво.

— Це не пророцтво.

— Тоді ще гірше. — Платон підвівся, він був сердитий. — Сократ переконував найбільших упертюхів.

— І чим усе скінчилося? — Селена підвелася теж. Вогонь із світильника освітив її всю, загравав рожевими відсвітами на високому чолі, на щоках, на губах.

У білому пелюсі, смаглява, чорнява, непорушна, скидалася на статую. На сірій стіні, збільшена вдвоє, темніла її тінь.

— Тоді чого ти хочеш? — майже закричав він. — Не втручаються боги, не треба втручатися й нам? Та це... Це гірше за святотатство.

— Ти вже звинувачуєш мене, — мовила Селена холодно. — Що ж, час покаже, чия правда. Але тоді, мабуть, буде пізно.

Вони обоє довго мовчали. Селена дивилася на небо, й Платон теж підвів угору очі. Воно сяяло, мерехтіло, переливалося, великі білі зорі тремтіли, бризкали іскрами, які самі ставали зірками.

— Я сьогодні дуже перехвилювався за тебе, — тихо мовив Платон.

— За мене? — здивувалася дівчина.

— Так. Бачив змагання на палицях, Діонісій виставив в нагороду переможцеві дівчину. Я думав, що то ти. Дуже схожа.

— То моя сестра, — незворушно мовила Селена.

— Твоя сестра! — вражено скрикнув Платон.

— Ми лишилися вдвох. Наш рід колись був хоч і не вельми багатий, але славний. І змагався з родом Діонісія. А потім наш рід збіднів і перевівся. Й Діонісій потішається над нами. Це приносить йому насолоду. Якось він сказав: «Якби наші предки встали та побачили тебе й мене, твої б знову лягли, а мої попросилися б на Олімп». Він грається з нами, як ситий кіт з мишами. І не причавлює зовсім, і не відпускає. — Селена зітхнула. — А може, сестрі було б краще, якби стала жонкою когось із тих двох. Вона така нещасна. Я хоч нікому не потураю, навіть Діонісію. А вона — тиха-тиха.

Селена розповіла, як покарали Лектіна. По тому довго мовчала.

— Полетіти б, — нараз тихо мовила.

— Куди? — здивувався Платон.

— Отуди. Поміж зір. Пролетіти б один-єдиний раз. І — все.

В її словах була дивовижна переконаність, Платон мимохіть заплющив очі й побачив, як велично й граційно пливе понад сузір'ям Лева її довге, гнучке, красиве тіло, як зоряні промені іскрять на її голих плечах, спині, стегнах, довгих ногах, як обсіпається з тугих смаглявих плечей зоряний пил. Це знову була магія, чар, якась таємниця, яку носила в собі Селена, схожа на мудру богиню, і водночас така проста, мила, приступна. Ось вона — поруч, скоро її своїми обіймами, погамуй гарячими вустами, візьми її всю в своє серце схожими на молитву словами кохання. Не погамував, не упокорив, не взяв. Не зважився. Вони розлучилися, трохи невдоволені одне одним. Платон знову не спав до самого світанку, все сперечався в думках з дівчиною, злостився то на неї, то на себе, несхитною логікою утверджував свою правоту й не міг утвердити.

Наступного дня приступив до справи перевиховання тирана прикро. Бесіда відбувалася в тій самій залі, що й пер-

шого разу, тільки придворне коло тирана звузилося, чимало з тих, хто сидів тут першого разу, чомусь були відсутні. Й знову по залі ходив красень павич, поглядав своїм зизим дурним оком то на Діонісія, то на Платона. В курильниці тліли зерна аравійської смоли, пересичено-густий, запаморочливий запах дурманів Платонові голову. Діонісій вдихав пахучий дим з насолодою.

Платон говорив про те, що земне життя — це тільки прелюдія до життя іншого, оскільки наша душа жила раніше й житиме після нас. А тому коротке земне життя потрібно прожити чесно, щоб не затьмарити власну душу, адже їй сяяти довго-довго — вічно. Щастя достойні люди чисті серцем і помислами, а нині таких людей стає все менше й менше. Наші батьки жили життям простим і чесним, на дорійський лад, і подали нам достойний приклад. Однак ми не ступаємо в їхні сліди. Почалася гонитва за багатством і насолодами; всі прагнуть солодкого, якомога більше солодкого, — солодких медів, солодких рабинь, золота й срібла, прозорих шовків, які не ховають тіла, а виставляють його напоказ (в таких шовках танцювали дівчата в палаці Діонісія), люди не шанують звичаїв, а все починається од тих, котрі нагорі, хто покликаний подавати приклад, він його й подає, але подає погано. Так ведеться одвіку: славетні не знають рівних у славі, а розбещені — в безчинствах. Якщо ті, що покликані подавати приклад, ведуть життя добродійне, достойне наших предків і схвалене богами, то підлеглі, наслідуючи їх, живуть чесно, не потураючи своєму тілові й своїм поганим звичкам, шанують добро та справедливість і в пошані до них виховують своїх дітей. Нині всі прагнуть високих посад, бо посади одкривають дорогу до тих же насолод, до багатства, досягають тих посад покірністю всілякі посередності, всі нині обманюють, всі брешуть, всі бояться й попирають менших.

Придворні слухали Платона уважно, коли ж Платон повів мову про тих, які мають подавати приклад, декотрі почали переглядатися, інші опускали очі. Аналогія була надто очевидна. Однак по тому Платон повів їх убік, сказавши, що насамперед має на увазі свою батьківщину, рідні Афіни, де падіння моралі привело до занепаду самої держави, і вже від того немає рятунку, за короткий час афіняни багато разів міняли свій державний устрій, способи владарювання, але кожного разу перемагали темні сили й зло брало гору над добром. А зараз взагалі владу захопили демагоги, на перший погляд здається, що править народ, насправді ж державну кормигу повертає купка хитрих пристосуванців,

які спрямовують державний корабель туди, де бачать вигоду для себе. Самі державні посади стали способом здобування прибутків, в країні панують обман, підкуп, ремесла занепадають, поля заростають бур'янами, раби стали корисливими й лінивими, як і їхні господарі.

— Свобода — це бритва, і її потрібно вміти тримати в руках, щоб і голитися, але й не порізатися. Я шукаю руки, яка зуміла б її втримати. Найчастіше існує тільки свобода казати, що вона є, навіть похвалитися нею, а я шукаю свободи справжньої, свободи жити за твердими законами.

Діонісій не мовив жодного слова. Так, у повній мовчанці, Платон закінчив того дня своє казання. Він не шкодував на свої слова, тільки подумав, що не треба було говорити про бритву, адже тиран міг подумати й напевне подумав, що Платон натякає на страх Діонісія перед бритвою, на те, що його ніколи не голять, даремно він сидів темний як ніч. Вже аж за обідом, коли принесли пампушки в меду і всі почали їх їсти, Діонісій голосно мовив:

— Філософія теж годується солодким, а тоді гірко пахне.

Платон подивився на кратер, що його саме тримав у руках раб, на кратері було зображено бій орла зі змією, на думці йому крутнулися гострі слова, але він промовчав.

Надвечір у Архадині, в базиліці, де одвіку сиракузяни вершили праведний суд, відбувалися народні збори або щось таке, що мало називатися ними. Місця для едилів були порожні, народ товпився віддалік, а внизу та на стінах стовбичила охорона, в передніх рядах теж стояли переодягнені в цивільну одіж охоронці, а сам тиран промовляв з височенної трибуни, здавалося, він витає в хмарах. Діонісій промовляв запально, грізно, весь час натякав на щось таке, чого Платон не міг зрозуміти, вихваляв створений ним самим спосіб урядування й знову погрожував, громив якихось ворогів, котрі, мовляв, поховалися, припишкли до часу, але він однаково познаходить їх і виведе на чисту воду, вергав на їхні голови всі небесні та земні кари й розпалився надзвичайно. Натовп припишкло мовчав, а коли вдаліні щось загриміло й загуркотіло, схитнувся, почав панічно розбігатися. Сторожа хотіла зупинити вільних громадян Сиракуз списками, але її відтіснили, й люди товпами побігли вузькими вуличками. Платона також несла нажахана хвиля, він загубив Діона, хотів зупинитися й не міг. Нарешті помітив якийсь пролом у стіні, ступив туди й перевів подих. Розглянувся. Подвір'я було тісне, захарашчене, на ньому купами валялися якісь пнища, камені, виліплені з глини й обпалені або необпалені людські торси, голови, руки, но-

ги — богів і героїв, амазонок, німф, фавнів, і все це вперемішку, дещо вже взялося мохом і слизом. Це було подвір'я майстерні скульптора, вигрібна яма, та ще й, либонь, покинута. Платон сумно зітхнув і подумав: те, що він бачив, схоже на людське життя, де все також перемішане й звалене в одну купу, речі високі й низькі, божественні й ниці і де годі знайти ладу. Ще він подумав, що має поспішати, що йому потрібно прикро приступити до свого заміру — перевиховання тирана — говорити все просто в вічі, переконувати Діонісія засобами несхитної логіки. Тобто взяти в приклад сьогоднішню промову самого Діонісія.

Увечері з даху свого будинку Платон спостерігав виверження Етни. Це вона загриміла під час промови тирана, підперши його слова грізним риком підземних надр, нагадавши всім, що є на світі сили, яким підвладне все живе, й через те марно йти супроти вищої волі. Це вперше Платон спостерігав роботу підземної кузні й був приголомшений. Вулкан забухикав і закашляв ще вдень, над ним звинулися султани диму та пари, вони підперли хмари, змішувалися з ними, й здригала земля, й щось вуркотіло та шкіргало там, всередині, одначе Етна була далеко, й все те видавалося хоч і грізним, проте якоюсь мірою й іграшковим; коли ж стемніло, вулкан мовби наблизився і вже не тільки чарував, тривожив уяву, а й лякав. Що воно горить, що там робиться всередині, які сили вергають угору скелі й що взагалі вони здатні зробити з нами? — так думав Платон, не одводячи очей од червоногарячої плавкої заграви, яка то підводилася вгору, то мовби пригасала, й вогненні ріки текли од вершини вулкана вниз, спалюючи все на своєму шляху. А коли б покласти їм у перепону людське серце? Це менше ніж одна свічка, якою запрагли розвіяти вселенську ніч.

Але хоч як був зачарований грізною стихією, спиною, серцем відчув ще чийось присутність. Оглянувся. На сходах портика стояла Селена. Її було видно тільки до пояса. Красиве, чітке, мовби обведене одним порухом пензля незвичайного майстра обличчя ледь осявала заграва. Від того воно дивно мінлося й було таке привабливе, що Платон відчув, як його всього охопило дивне, непереможне хвилювання. Боги дарували йому грізне чудесне видовище й усмішку Селени водночас. Вони цим щось провіщали йому, підносили його власне життя на ще не знану йому самому високу грань. Так, так, є в людському житті щось вище за саме буття, існування, споживання нікчемного харчу та приробітку на нього. Є щось таке в земних надрах і в людських грудях, чого ми ще не осягли, але заради чого й має-

мо жити і офірувати саме життя. Яким же сліпцем він був до цього!

Підносячися мислю вгору, Платон у той же час розумів усю земну принадність Селени, її звичайну незвичайність, доступність йому.

— Селено, — ступив він до неї. — Селено!

Але вона приклала до вуст палець.

— Я прийшла лише на хвильку. Сторожа не пускає до тебе.

Платон здивувався.

— Кого не пускає? Тебе?

— Нікого. Її не видно, але вона є. І є також сторожа серця. На превеликий жаль. Ось ти прийшов і запалив наші серця.

— Чий серця? — схвильовано сказав Платон.

— Багатьох. Люди линуть до тебе любов'ю. Але вже пішов поголос: Афіни сто разів штурмували Сиракузи й не здолали їх. А тепер прийшов один чоловік і скорив. Ці слова вже долетіли до вух Діонісія.

— Зараз мене майже не обходить, скільки сердець я покорив і хто й що про це думає. Мене хвилює, чи покорив я одне серце... Яке не збирався покорити.

Дівчина мовчала, опустивши погляд.

— Що нам сторожа, Селено? — розчулено й зворушено мовив Платон. — Для серця немає сторожі. Ти поглянь, що нам подарували боги. Це знак нашої долі.

— Це лихий знак, Платоне. Він застерігає тебе, — прошепотіла Селена. — Це грізний знак.

Платон схилився, взяв маленьку, але тверду Селенину руку в свою широку долоню. Солодка мука пройшла по його серцю хисткою хвилею, його душу чи не вперше в житті оросили сльози.

— Селено, Селено... Я думаю про тебе увесь час. Я зрозумів: тільки з тобою мені буде хороше. З тобою я подарую людям щось велике, щось божественне. Я чую в грудях не знану раніше силу, й думка моя вигострюється, неначе меч. А іноді вона лине голубино.

— У нас немає часу, — суворо мовила дівчина. — Я прийшла попередити: остерігайся Діонісія, не драгуй його. В нього серце шакала і підступність змії.

— Що ти, Селено. Я не поважав би себе, якби відступився. То більше тепер. Почуваю силу, не знану раніше... Я, Селено, переверну його серце, розбуджу в ньому світлі сили, приведу до тріумфу розуму. То буде й наш з тобою тріумф. Розумієш, наш з тобою, спільний, і — на все життя.

Десь здалік пролунав металевий дзвякіт. Селена швидко потиснула обома руками Платонову руку й випустила її.

— Я не вірю в це. Я бажаю тобі щастя так, як ще не бажала нікому й ніколи. Навіть своїм рідним, — швидко мовила дівчина й розтанула в темряві. Платон прислухався, намагаючись вловити її кроки, але не почув їх. Либонь, дівчина була боса.

Серед ночі Платон прокинувся. Йому здалося, що хтось до нього підкрадається, він сів і довго вглядався в п'їтьму. Вона була холодна й чужа. Неподалік приречено зітхало море, вдалині жеврів вогонь Етни.

Платон пошкодував, що приїхав сюди. Але в ту мить згадав Селену, й ніч, а з нею й світ для нього одмінилися. Отам вона стояла. Отакі слова сказала. Тривожилася за нього. В його грудях зайнявся теплий вогник, і стало йому затишно й хороше в цьому чужому, напівварварському місті, й захотілося зробити для нього щось хороше, адже це місто Селени. Він подумав: якщо здійснить свій намір і зможе бодай у чомусь переконати Діонісію, то цим здобуде щастя й собі, бо здобуде Селену.

Наступного дня Платон знову зустрівся з Діонісієм. Той приймав його в малесенькій залі, тісній і гротескній, де всі лінії були змішені, колони криві, де на стінах і підлозі щирилися якісь химери, а на мармуровому карнизі за плечима Діонісію стояли золоті потворні горбуни й дико реготілися. Амазонки на тому карнизі їхали на ослицях, а арімасти цілувалися з грифами. Хто зна, для чого привів сюди Платона Діонісій: хотів надати всій розмові жартівливого відтінку, принизити Платона, вивести його з рівноваги? Одначе те йому не вдалося. Платон рішуче й суворо почав викладати свої погляди на те, якою нині має бути держава і її правитель.

— Нам усім суспіль потрібно рятувати еллінський світ. Не окрему людину, як кажуть декотрі філософи, а увесь світ.

— Чекай, — перепинив його Діонісій. — Але ж Сократ, скільки я пам'ятаю, повчав, що спочатку потрібно навчитися владарювати власною душею, пізнати її, а вже тоді братися до світу.

· Платон на мить затнувся.

— Сократ так думав напочатку...

— Ще він казав, що багаті мусять поділитися з бідними своїм багатством, що царі й тирани повинні роздати все бідним.

— Сократ цього не казав. А от я вважаю, що коли б багаті оддали бідним зайвину, то в світі багато чого б перемінилося.

Так було за наших дідів, і еллінський світ тоді процвітав. Найперші громадяни держави були й найправдивішими, в усьому подавали достойний приклад. Держава не може бути сильною, якщо не виконуються закони, нею ж укладені, якщо все чиниться з волі одного чоловіка, котрий сам їх не шанує. Той чоловік має бути однаковим для всіх, вести зразкове життя, не об'їдатися, не обпиватися й не дозволяти того іншим. Прикрась палац душі своєї, а не житло, — так казали в давнину. Твоя правда, Діонісію, спочатку людина повинна знайти злагоду сама з собою... Прийдіть кожен додому й подумайте про себе, — звернувся Платон до всіх, хто був у залі, — чи так я живу? Чи не вчинив якої прикрості державі та ближнім? Чи не пролив даремно крові? Чи є в мене друзі, яким можу звіритись у всьому? Бо хто бідний друзями, той не має нічого. Чи роблю добро? Якщо не роблю, то робитиму відсьогодні. Чи нікого не кривджу? Терпіти кривди — зло менше, ніж їх приносити. Особливо це стосується того, хто стоїть на самому вершечку.

Велике, рябе, вкрите муратинням обличчя Діонісія стемніло, воно було неначе тесане з граніту. Зненацька він зблиснув очима й тицьнув важким товстим пальцем Платонові в груди.

— Тоді — мета державця?

— Робити з підданих хороших людей, — не задумуючись, відказав Платон.

— Спосіб управління?

— Любов до ближніх. Шанобливе поводження, лагідна мова, справедливе вирішення справ. Нехай правлять не військо, не сторожа, не страх... Бо ж тиран, якщо казати правду, найбоягузливіший із людей. Він боїться власної тіні. Він оточений сторожею, неначе частоколом, і нічого не бачить з-за неї.

Придворні помирили з страху. Платон виловив з кількох очей, що вони розділяють його думки, це вселяло в нього надію, але у великих, витрішкуватих очах Діонісія не міг прочитати нічого. Тиран був загартований як у битвах на мечах, так і в битвах словесних, надійно гасив усі почуття.

— Тиран — людина щаслива? — майже грізно запитав він.

— Ні. Бо несправедлива людина не може бути щасливою. Я кажу про тих тиранів, яких знав досі.

— Що думаєш про значення справедливого суду? Мені казали, ти відвідував наш суд.

Діонісій уже не вів диспут, а чинив допит. Страх ходив натовпом, неначе вовк лісом. Шелеснуло тут, дзвякнуло там, і — тиша.

— Судді, навіть справедливі, схожі на кравців, які латають пошарпаний одяг. Потрібно не зашивати дірки, а поміняти одяг. — Це вже пролунав дзвякіт криці об крицю. Зміни одяг, тоді не треба буде латати дірки. Такий сенс мала Платонова відповідь, і він зітхнув вільно, бо ж сказав усе, що хотів.

І тоді Діонісій задав останнє запитання.

— Чого приїхав сюди?

— Шукаю справедливого чоловіка, — спокійно відказав Платон.

— Але ти його не знайшов. Це вочевидь, — сказав Діонісій. — Ти приїхав не туди. — Він підвівся й, широко ступаючи, пішов із зали. Придворні посунули за ним, декотрі оглядалися, і Платон знову вловлював у їхніх очах співчуття. Останнім вибіг Діон. Якийсь час він ще метався, неначе підстрелений птах, поміж Діонісієм і Платоном, але тиран відтрусив його гнівним помахом руки. Діон поволик ноги слідом за ним. Платон лишився сам. Він підвів голову — потворні гномики реготілися йому в обличчя. Дурний гордовитий павич походжав по залі, розпустив хвоста й притупував ногою.

Два наступні дні до Платона ніхто не приходив, тільки темні раби-фінікійці ворушилися, як і раніше, приносили йому їжу та обкурювали благовоніями кімнати. Платон спробував піти в місто, проте всі виходи з будинку були замкнені. Він піднявся на дах і побачив, що по той бік хвіртки, яка виводила на вулицю, стояло двоє стражників-велетнів із списами в руках. Платона те не вельми стривожило, бо й блукати по місту не мав великого бажання: за ці дні в його голові зринуло безліч думок, той клубок треба було перемотати ще раз. До того ж Платон трохи застудився, покашлював, отож і з цієї причини мав сидіти вдома. Він бродив по садку, розмірковував, записував власні думки. На відміну від Сократа, йому ніколи не набридала самотність, він умів розмовляти сам з собою або й залучати до розмови кількох незримих співбесідників. Сократ не терпів самотності, йому завжди був потрібний сперечальник або хоч мовчазний живий слухач. Дотепники казали, що він заговорив своїх обох друзин до знемоги, хоч вони самі по собі добрячі пащекухи, а Ксантипа, та варта кількох базарних перекупок. Платон і дня не прожив би з такою дружиною. Його дружина... вона мала розуміти його з півпогляду. В тому погляді він би прочитував не тільки любов, а й щось інше, більше... А може, таки більшого немає? Він думав про Селену. Думав настійно, невідступно й чомусь почав хвилюватися, боявся, що вона вже ніколи не прийде до нього

І вона прийшла. Прощмигнула попід стіною, неначе ласка, здавалося, вкарбувалася в стіну, він бачив тільки її руку, яка трималася за кривулястий стовбур плюща. Ця рука й поманила його до себе. Стояли вечірні сутінки, сонце вже зайшло, але небо ще не погасло, воно потемніло й мовби присунулося ближче. Денна спека завершувалася вечірньою прохолодою, в природі все вивершується красиво й доцільно і має свій сенс. Тільки люди метаються, самі не знаючи для чого, й псують те, що мало б лишатися цільним і красивим.

Платон тримав у руці виноградне гроно, він хотів пригостити виноградом дівчину, але, підійшовши ближче, побачив, що сталося щось надзвичайне. Він ще не знав, що, а серце його затріпотіло, забилося злякано, в цю мить він думав тільки про Селену, й через те не одразу втямив, що казала вона.

— Нагнися, раби підслуховують, — прошепотіла вона. Він нахилився, їхні обличчя майже діткалися одне одного. Її щока була така ніжна, така принадна, що Платон не втримався й поцілував її. Голубина печаль, солодка мука упали йому в серце, душа наповнилася щастям, і він на мить приплющив очі. А коли розплющив їх, побачив на-супроти великі-великі, розумні, сповнені відчайного вогню очі Селени.

— За мною стежать, — швидко прошепотіла вона. — Тиран наказав убити тебе. Втікай. Через оту стіну. На світанку підеш у Лаккій, у гавань. Там знайдеш трієру спартанця Полліда. Трієра чорна, велика, найбільша в гавані. Вона йде до Егіни.

Платон відчув, що йому похололо в грудях. Велика важка п'ятірня зіжмакала серце, витискала з нього все, що йому послало життя в останні дні.

Він запручався.

— Я кохаю тебе, Селено, — мовив. — Втікай зі мною. Вона сумно схитнула головою.

— Не можна. За мною стежать. А потім... Діонісій пошле навздогін свої трієри. У нього є кілька надзвичайно прудких човнів. І тебе звинуватять, буцім викрав служницю Афродіти. Звинуватять навіть у Афінах і примусять видати мене Діонісію.

Селена знову міркувала розважливо й мудро.

— Цей самий, Поллід, він може й не взяти мене на трієру, — сказав Платон. — У мене нічим заплатити.

— Я вже заплатила...

Селена дивилася вниз, з її очей скотилися дві великі перлини. Платон здригнувся, обома руками вхопив облич-

чя дівчини, притиснувся губами до пругких гарячих губів, та раптом розтиснув долоні й гірко заплакав. Він плакав удруте в житті. Уперше плакав, коли помер Сократ. І тепер ось вдруте. В муці, в ярості стиснув кулаки, в горлі йому схлипнуло й заклекотіло.

— Селено, Селено... Я не можу без тебе. Я віддам за тебе всі багатства світу. Навіть філософію...

— Мине час, і вони знову будуть твоїми, — тихо мовила Селена. — Це вельми сумно: такою і є справжня філософія життя. Але без цього не було б і його самого. Прощай. Я довіку пам'ятатиму тебе.

Вона поцілувала його в губи, й перед його затуманеним зором майнув крайок білого пеплоса. Неначе біле голубине крило на заході сонця.

Купець Поллід стояв перед Діонісієм, неначе обскубаний кібчик перед орлом. Руки йому впали вповодж тіла, одбілений на морських вітрах одяг обвис, голова похилилася. І все одно — кібчик — глибокі впадини очей, дзьобастий ніс, міцно стиснені губи...

— Ти спартанець, а він — афінянин, отже, твій ворог, — говорив Діонісій. — Ти викинеш його в море.

Поллід відповів, не підводячи голови:

— Я поклявся богам, що привезу його до Егіни живим. Якщо я порушу клятву, боги покарають мене.

Поллід хитрував. Він не стільки боявся богів (та й ніякої клятви він не складав), скільки лихого розголосу поміж торговим людом. Якщо стане відомо (а цього не приховати), що він убив людину, та ще знаного в еллінському світі філософа, ніхто не купить у нього не те що амфори з вином, а жмені горішків.

Діонісій замислився. Дві чорні тіні, неначе крила птаха, впали на його побите ряботинням обличчя. Ніздрі йому роздувалися, немов у роздратованого бичка. Та раптом тіні попливли пріч, рот тирана ощирився в усмішці.

— Ти пливеш до Егіни? А вона теж воює з Афінами. Отже, афінянин в Егіні — це бранець. Звичайнісінький бранець. Ти продаси його в рабство. Чуєш?

— Чую. Я виконаю твоє веління, — сказав Поллід. — Хоч, можливо, боги покарають мене й за це.

— Але ж ти не складав клятви не продавати його?

— Не складав.

— Отож. — В цю мить Діонісієві очі зблиснули лиховісною втіхою. — Тож знай: таке рішення буде до вподоби богам. Платон проповідував нам, що людина справедлива буде

щаслива скрізь. В такому разі він буде щасливий і там, у рабстві. Може, навіть більше, ніж на волі. — І Діонісії засміявся. За ним засміялися придворні. Мусив посміхнутися й Поллід. Він думав про те, що мусить виконати це веління тирана, інакше Діонісієві трієри знайдуть його в найдальшому закутку моря й пустять на дно. Він уклонився Діонісію й вийшов.

Під довгим старим муром ринку, який осів і пообвалювався в кількох місцях, — там продавали рабів з усіх кінців світу, — лишилося кілька чоловік. Двоє рабинь, таких старих, що вони не те що не здатні змолоти ячмінь, а не гожі прожувати готової пампушки, темний, похмурий єгиптянин у синцях і шрамах, посічений лозою, либонь, такий запеклий, що перегризе колодку господаря, а то й лезо ножа, молода жінка з дитиною, обоє в якійсь корості чи екземі, та кремезний чоловік з великою головою, широким чолом і густою бородою, яка вилася кільцями. Раб — широкоплечий, статурний, міцний у кості, і хоч закутаний у діряву рогожу, досвідчене око покупця одразу помічає в ньому аристократа. Білі, не подряпані ноги, пешені руки, розумні очі, й хоч вони дивляться на світ спокійно, впокорено, мороки з таким рабом хтозна-скільки. Й покупці проходять повз нього, не питаючи про ціну в матроса, який тримає в руці кінець міцного морського мотузка, що зав'язаний двома вузлами на шиї раба. Матросові нудно, він би давно кинув якір у якійсь харчевні, так кляте ж доробайло, яке ніхто не хоче купувати. Тричі тихцем навідувався Поллід, спустив ціну до тридцяти мін, але й на таку дешевизну ніхто не ласував. Й це потішало базарних роззяв.

Довкола матроса і його товару зібрався цілий натовп волоцюг, проте були тут і добрі господарі, які вже спродалися й скупилися на ринку, вони під'юджували матроса й кпили з невдахи, якого так низько поцінував господар. Найдужче шаленіли хлопчачки, вони ціляли камінцями в раба, смикали його за одяг та за бороду, порскали в обличчя водою та чинили інші кабеші.

— А ти хоч воші бити вмієш? — гукав маленький базарний чоловічок, який вочевидь вдало справив свій гендель і закрупив його нерозбавленим вином.

— А знаєш, де в осла голова, а де хвіст? — поривався й собі закучманий селянин, смикаючи за мотузок отетерілого од спеки та гамору осла.

Цей гамір та гомін привернули увагу знатного егінського мужа Аннікеріда, який збирався їхати на змагання колісниць в Еліду й увесь ранок підбирав на базарі кінську збрую

та робив інші закупки на дорогу й щойно відпровадив рабів з покупками додому й прошкував туди сам. Аннікерид підійшов до товпи, й вона розступилася. Синій дорогий гіматій з зеленою крайкою, сандалі розшиті єгипетським шитвом, срібна сирійська обручка на голові, дорогі фінікійські браслети на руках, все виказувало людину багату, та ще й мандрівну, котра побувала в далеких краях, багато бачила, багато знає, складає ціну собі й іншим.

Матрос безнадійно глипнув на нього косуватими очима, раб байдуже проковзнув по ньому поглядом, натовп притих.

— Аннікериде, тобі не потрібний помічник для колісниць? — запитав базарний чоловічок, і натовп вибухнув реготом. Аннікерид посміхнувся й собі, одначе в його пам'яті ковзнула якась тінь, змайнула червоняста іскра й згасла. Йому здалося, десь-то він бачив цього чоловіка. Звичайно, міг десь і бачити, адже об'їздив зі своїми колісницями увесь еллінський світ, привозив вінки і з Спарти, і з Фів, і з Афін... З Афін... Знову в пам'яті майнула хистка тінь. Якби це був раб, він би його не запам'ятав.

— Звідки ти? — запитав раба, але той тільки переступив з ноги на ногу й зітхнув. Ще на трієрі йому було сказано, що не мусить називати своє ім'я, інакше загине. Матрос з мотузком у руці й коротким мечем при боці дивився з-під лоба застерігаюче й погрозовиво.

Аннікерид повернувся й пішов геть. І в цю мить щось мовби осяяло його пам'ять. Платани, жертovníк Зевса... Він почув голос цього чоловіка. Це ж філософ з Афін Платон! Славетний учень самого Сократа. Чого він навчає, Аннікерид не знав, він тільки ходив у сади Академа подивитися на смішних мудреців, які гарцюють на словесних колісницях. Одначе один філософ привернув тоді його увагу... Аннікерид ступив назад і голосно мовив:

— «Всі люди народилися од єдиної матері-землі». Це були слова, які, єдині, запам'ятав з розмови, яку вів тоді філософ. Але чи так запам'ятав, чи не помилився?

— Через те всі добрі й хороші, — відказав Платон і усміхнувся хоч вимученою, однак широко усмішкою.

— Скільки коштує цей раб? — запитав у матроса Аннікерид.

— Тридцять мін, — відказав той і одразу пошкодував, бо побачив, що покупець заплатив би й більше. Одначе вже було пізно, покупець тримав мотузку в руках.

Аннікерид вів раба через площу до довгих столів, де продавали всіляке залізне начиння, зокрема ножі. Платон зрозумів намір Аннікериди й тихо попросив:

— Ти поки що не перерізуєш мотузку, бо, може, Діонісії приставив кого-небудь наглядати за мною.

— Діонісії? Сиракузький тиран? — здивувався Аннікерид. — То це він продав тебе в рабство? А за віщо?

— Я хотів перевиховати його, — тихо мовив Платон і подивився на Аннікериди великими сумними очима.

— Хотів перевиховати тирана? — не повірив Аннікерид і раптом розреготався. Він аж похлинався сміхом, аж випустив з рук мотузку, і Платон сам тримав його. — Ой, не можу, — витирав кулаками очі Аннікерид. — Я оно не всіх своїх огирів можу укоськати. А ти — тирана.

Пересміявшись, він запитав спочутливо:

— Мабуть, випив гіркого повен ківш?

— Але трохи й солодкого.

Аннікерид скопив на нього очі, проте Платон своїх слів не пояснював. А думав він про те, що в світі чорне й біле, гірке й солодке здебільшого густо перемішані й що цього, останнього, він навіть не скуштував, а тільки пригубив. Зрозумів, що пам'ятатиме цю солодку гірчинку довіку, що вона мучитиме його й підноситиме, ятритиме серце й вестиме по крутій дорозі, і все, що він робитиме, буде в ім'я дивовижного й непогасного в мільйонах поколінь почуття, яке для нього матиме одну назву — Селена. Ця незвичайна жінка несе в собі якусь велику, неохватну розумом таємницю, таємницю самого роду людського, життя, і водночас вона така проста, звичайна, мила, ваблива. Він думатиме про неї все життя, думатиме про те, що міг би, примирившись з Діонісієм, з грубою тиранією, залишитись у Сиракузах і прожити з Селеною сповнене щастя життя або й забрати її в Афіни. От тільки невідомо, чи солодощі того життя не вбили б гіркоти пізнання світу. Тут вже одне майже завжди виключає інше. Але що гадати про те, чого немає, чому не судилося збутися. Він звершить своє призначення в світі, і якщо продовжить тернисту дорогу людства хоч на стадій, то й того досить. Те, друге, співають інші. І боротимуться з тиранами. Й настановлятимуть їх. І знову боротимуться. Зводитимуть через них себе на найвищі щаблі влади й розчаровуватимуться в собі. Блукатимуть у цьому лабіринті, допоки й віку. Бо то лабіринт власної душі. А може, й знайдуть вихід... Отоді вони возвеличатся насправді і стануть нарівні з богами.

ЛІТНІЙ ПТАХ НА ЗИМОВОМУ БЕРЕЗІ

ПОВІСТЬ

Що було колись, те й буде знов,
що діялося, те й діятиметься,
і немає нічого нового під сонцем.

Книга Екклезіаста

Ми — тільки порох і тінь.

Горацій

НА КРАЮ СВІТУ Й ЖИТТЯ

Низенький кривоногий ворітний з лишаюватим обличчям з нудьги дратував собак, що сиділи у великій дерев'яній клітці біля воріт. Він підкрадався до клітки, бив по ній шматиную облізлої вовчої шкури, з якої вихрила шерсть, і відскакував, а чорні, кудлаті, люті, як гаспиди, тварюки завивали, кидалися на пруття, аж з нього летіли тріски. Ворітний зяпав чорним ротом — так він сміявся, інакше не вмів. Овідій з однаковим острахом обминув і гета, й клітку, підійшов до важких, окованих залізними штабами воріт. Вони були зачинені не щільно, між двох половинок біліла смужка шириною в два пальці. В одну мить поетові сперло подих, він припав до щілини, напружено вдивлявся в простір, який відкрився перед ним. Йому здавалося: ось зараз він побачить нерівний злам, а за ним бездонну прірву. Порожнечу й морок. Адже Томи стоять на краю світу, на самім-самім його краю. Він не міг побороти це відчуття, хоч воно суперечило тому, що Овідій уже знав: сарматський степ безкінечний і тягнеться на тисячі миль. А за ним — інші степи, і ліси, і інші дикі народи й племена, кажуть, є серед них люди двоголові, кажуть, є людодіди, а звірі там страшенно великі та люті, з їхніх пашек вириваються вогонь і сморід. Розповідають, років п'ять тому один чужинець їхав до Томів з боку степів двісті днів і казав, що й у другу сторону їхати ще стільки, а що далі — не знає.

Мабуть, все це правда, але простір, який хапає Овідій оком, для нього край землі. Кінець цивілізації, кінець життя. Воно лишилося десь там, де світить ласкаве і тепле сонце, де шумлять оливкові гаї й ніжно цвіте тамариск. Де біломармурові палаци, високі колони, портики, під якими збираються поети і читають вірші. Де розкішні, з гарячою і холодною водою терми, де театр з комедією і мімами, де тисячоголосий форум і храми богів. Де по брукові вулиць гуркочуть колісниці, раби несуть у шовкових паланкінах своїх панів, де лу-

каві усміхнені красуні обсіпають з горішніх вікон будинків голови улюблених поетів і танцівників пелюстками троянд. Де укоханий дім: вишуканий, з задумливим водограєм перистиль, де священні лари — домашній жертovníк, де тихий голос дружини та веселе жебоніння внуків, покірні, опущені голови рабів, які вгадують найменше бажання господаря і кидаються його виконувати. Світ — це висока гора, на вершині якої стоїть Рим, а по краях, над прірвою, інші держави. Вітер тисячоліть обвіває гору, змітає, неначе саранчу, одні народи й приносить інші, тільки Рим стоїть і тримає над собою небо цивілізації. Блискучі, осяйні зорі дивляться згори на біломармурове місто, обсіпають його золотим порохом. А над прірвою тільки тумани, колючий вітер, холод.

Нині я теж опинився над прірвою. Вітер вигнання може змести, як комашку, й мене. Я щезну з просторів всесвіту безслідно. Так думав Овідій, стоячи біля воріт.

Він пригадав дикі погляди гетів, які здебільшого чомусь вовтузяться купами, неначе звірі, щось ділять, за щось гризуться, — їхня мова нагадує гарчання, — й здригнувся. Він боїться їх не менше, ніж оцих звірюк у клітках. Щоправда, вони його не чіпають, навіть мовби не помічають, може, отримали такий наказ від легата, а може, їм і справді байдужий цей кволий чоловік з довгим і блідим обличчям, що лущить од вітрів, котрі обвівали його в трудній путі, з пещеними, що на них вже пообламувалися нігті, пальцями, зодягнений у коротку, добряче пошарпану халамиду без рукавів та взутий в сандалі з посрібленими ремінцями. Самі вони зодягнуті в звірині шкури, здебільшого хутром нагору, хутрянні шапки, з-під яких вибиваються довгі, нестрижені, немиті лахма, — і, жах жахений, — в штани, як перси або індійці, та ще й штани не шовкові, а шкіряні. І в кожного при боці ніж, і в кожного за спиною лук і колчан, вони не знімають їх навіть тоді, коли сідають у харчівні до їжі.

Овідієві здається, його власна душа обросла коростою, а на одну згадку про рідний край на серці закипають пекучі сльози. І рідне місто, дім стоять перед очима, неначе розлучився з ними вчора. А вже минув майже рік, як він покинув Рим; спочатку плив розбурханим морем, а коли пошарпаний бурями корабель прибило до грецького берега, зазимував там і добувся до Фракії через грізні, засніжені похмурі гори Гем¹. Він ані на годину, ані на мить не може примиритися з вигнанням; і стає йому так тужно, так порожньо на душі, такий розпач охоплює його, аж він стає хворий і навіть готовий на той останній крок, якого не про-

¹ Антична назва Балканських гір.

щають боги. Якби вони освітили йому майбутню дорогу і він побачив, що вона навечно перекопана й до рідних ларів йому не вернутися, ступив би той крок.

Не тямився сам, як прочинив ворота і ступив один крок, а далі другий, третій — по рудих камінцях, по сірій землі, по молодій зеленій траві. Вона шелестіла під ногами шортко й непривітно й пахла незвично, вороже. Степ гірчив полинами, запахи бур'яну і трав забивали подих, чужі запахи оточили його з усіх боків, він вдихав їх з острахом і тривою. Його ніжні ніздрі, звиклі до благовоній, до запахів троянд, благородного лавра, намащеного жіночого тіла, сполохано тремтіли. Овідій зірвав високу сиво-білу бадилину, трохи схожу на траву, звану шовковою, — раби висівали її в нього на віллі, — понюхав і скривився — шпортувало аж у горло. Випустив бадилину й понюхав руку, знову перехопило подих, одначе... так, так, щось було в тому запаху й приємне. Невже, подумав, і він колись був у предках такий же дикий, як і оці сармати, степ і дикість озиваються і в ньому? Ні, ні, степ ніколи не колисав його предків. Рим — вічний. Там одвіку інше небо, інша земля, інші трави і квіти. Квіти, які він надзвичайно любив, які стільки разів дарував тим, кого оспівав у елегіях і хто, в свою чергу, одягав йому на голову вінки з запашних троянд або увінчував його високе мистецтво суворим лавром. Він вже ніколи не вдихатиме запахів тих квітів, чарівливих ароматів парфумів, арабських смол, ладану й бдилі. О боги, о рідні небеса, захистіть чи хоч пролійтеся сльозами по моїй долі!

Овідій подивився вдалечінь. Грізний степ мрів перед ним, гойдався й переливався, неначе шкура хижого звіра. Маревом майнув табунець антилоп і зник. Може, за ним женеться гепард? Кажуть, тут їх, як котів у римському амфітеатрі, коти там підбирають розкидані глядачами недоїдки й плодяться страшенно. Десь далеко прогуркотіло. Овідію здалося, ніби він бачить, як перехиляється край землі, як там щось клубочиться й подзвякує. Може, то скіфський або дакійський цар веде своє військо? Тоді скіфи зметуть цю фортецю, як іграшковий будиночок. Ні, того не може бути, гетьська сторожа стоїть далеко в степу, вона б попередила про велике скіфське зрушення.

Овідій раптом пригадав скіфів і сарматів на невільничому римському базарі. Вони й там були якісь не такі, як інші раби. В їхніх поглядах читалися тваринна туга, дика непокоря й затятість. Овідій обходив їх стороною й ніколи їх не купував. Волів мати в домі єгиптян, греків, принаймні хоч кілікійців.

Над головою Овідія з заходу на схід пливли великі білі хмари. Вони були схожі на кораблі під білими вітрилами, пливли туди, де сіріють по степу високі могили, де літає на кошлатих конях смерть, де небо прихилиється до землі й степова трава шипить по-зміїному, затуляє світ.

Овідій перевів погляд на землю. Кроків за тридцять попереду паслася кобила з лошам. Кобила паслася спокійно, не підводила голови, їй не тривожили запахи степу, вони були звичні їй, були їй життям, а лоша підвело маленьку мордочку і внюхувалося в обрій. Його тонкий храп тремтів, степ, воля, юність ходили під шкірою тремкою хвилею, раптом воно підкинуло точені копитця, вихльонуло задом і помчало околясом, аж засвистіла трава. І Овідій усміхнувся, щось зрушилося в його грудях, у його пам'яті, зблиснуло, сяйнуло золотими іскрами, й він, розкинувши руки, несамохіть подався за лошам. Він не збирався його ловити, та й не він то біг за ним, то бігло його дитинство, яке, як і в кожного римлянина, пролетіло на конях, було залюблене в них, замиловане ними, й хоч його молода мрія не повінчалася з мечем і гарячим конем, серце не могло не озватися на стукіт дзвінких копит.

Щось гукав за спиною вартовий гет, але він того не чув, він би, мабуть, подався далі в степ, та лоша раптом зупинилося, широко розставило ноги й витріщилося на нього великими наївними очима. Поет засміявся і враз пробудився. З досадою махнув рукою на лоша, й воно, круто вигинаючи шию, подалося до матері, а він важко опустився в траву й довго сидів, зіпершись руками, без мислі, без жадань, без надій. Високо в небі, розкинувши могутні крила, кружляв степовий орел, чигав на здобич. Може, він дивиться на нього? Чимало кісток благородних римлян порозносили орли по цих степах, але ті люди хоч гинули в боях, з мечами в руках, примножували славу Риму, а за віщо гине він, чию славу примножує, чию кривду втішає! Він не проживе тут і року, помре якщо не від холоду, хвороби, то від туги, і його тіло гети викинуть у степ, як викидають тіла інших чужинців, орли порозносять кістки по далеких могилах, а на тому місці, де він лежав, куди проллється його кров, проросте отакий полин. Оце все, що залишиться по ньому, по його житті, по його піснях, по його славі. Ніхто не оплаче його смерті, не поставить в узголів'ї білої стели, не кине в жертovníк пелюстки троянди, не спом'яне його добрим словом. Поет знає: в світі немає нічого буйнішого за людську славу й нетривкішого за пам'ять про людину.

Овідій застогнав, підвівся й повільно побрів у фортецю.

Настала обідня пора. Їсти Овідію не хотілося, але почував велику кволість у тілі й почовгав до харчівні грека Стратіса. Стратіс, купець Фріг, карбівничий і теж трохи купець Еок та ще з півтора десятка греків, нащадків колишніх переселенців з Мілета, не зовсім забули рідну мову (латини не знає ніхто), він міг перекинутися з ними словом. З усіма іншими мешканцями Том розмовляв на мигах. Греки й одягалися краще за інших томітів, і жили в кам'яних будинках, одначе звичаями, трибом життя не відрізнялися від інших фракійців.

У кособокій, складеній з кругляків харчівні плавав чадний дим, смерділо перепаленим м'ясом, потом, шкірами, а ще стояв особливий, незнищенний запах — самого гетського життя, до якого поет не міг і не хотів зникати. Гети сиділи на підлозі, на оленячих та бичачих шкурах за низенькими столиками, в шапках, обшитих шкірою шоломах, при зброї, кромсали ножами м'ясо, рвали його зубами, розмовляли, реготілися, зсунувшись до купи, грали в кості. За грою вони увесь час сварилися, навіть хапалися за ножі, але Стратіс не спускав з них погляду, гримав, і вони втихомирювалися. Грек був дужий, в його очах світилася рішучість, всі знали: укоськає будь-кого, тут його право, його влада, його сила.

Овідій, який примостився за обрубком пня у лівому кутку хижі, звернув увагу на те, що неподалік від нього, під віконцем, затягненим бичачим пузирем, кілька чоловік грали в кості, ще й у ту саму гру, в яку грає увесь Рим, у «собаку». Це трохи здивувало його.

— Хайре! — привітався до поета Стратіс — крутоплечий, з волохатими, голими до ліктів руками, обіп'ятий по стану колісь білою, а тепер рудою мішковиною. — Що бажає гість?

— А що є? — запитав Овідій, одводячи очі, — його нудило од вигляду Стратісових рук, на яких позакипав кривавий лій. Схаменувся, злякався, чи не помітив того Стратіс, переметнувся поглядом до його обличчя.

— Є м'ясо — яловичина й баранина, є горох, є товчена пшениця.

— Сиру немає?

— Для тебе знайду.

Овідій добре платив, і Стратіс намагався йому догодити.

— Сир гарний, віддавлений руками, залишив для власних дітей. Маю розум, — він підморгнув, — діти повиростають, у мене випадуть зуби й вони годуватимуть мене сиром.

Овідій уявив, як Стратіс оддавлює оцими ось руками сир, і наледве подолав нудотну хвилю, яка знову підкотилася під горло.

— Ні, — зітхнув він. — Трохи баранини й гороху.

Стратіс знизав крутими плечима й пішов. Якийсь час Овідій дивився на двох томітів, які про щось дуже жваво розмовляли, постукуючи пальцями один одного по грудях, а тоді перестав їх бачити за сивою шалінкою, яка застелила зір. Туга огорнула його, туга їдка, неначе ранковий туман, вона не давала зосередитись на якійсь одній думці, одному болю, а ввібрала в себе все: усі страждання, всі втрати — й не тільки свої — усього світу. Хоч світ і сам обманюється щомиті: регочеться, об'їдається, страждає, похлинається кров'ю, — і все це називається життям. Тоді навіщо живу я? Навіщо моє серце спило стільки натхнення, витворило стільки фантазій, стільки ввібрало в себе любові — до світу цього: до моря і гір, до дерев і квітів, до дружини, дочки, внуків, друзів... До друзів. Вони не прийшли попрощатися, коли він виряджався на край світу. Друзі відсахнулися від нього. Прийшло тільки двоє, і не тих, найближчих, які присягали на вірність, а далеких, котрих ледве й вважав друзями. Вони мовчазно дивилися на його страждання, на те, як він виходить і вертається назад, вмивається слізьми, обцілює стіни, знову й знову припадає до дружини, до внуків, обплітає свої руки виноградною лозою в надії, що вона не відпустить його. Нині йому трохи соромно за те. Із здивуванням помітив, що засоромився томітів. Їхне буття суворе й просте. Тут ніхто не заплаче не те що з образи, а й з болю, тут шанують тільки силу та мужність.

Підійшов молодий, з непокритою рудою головою гет і запитав щось по-своєму. А в очах грали бісики, й рот йому кривився. В хижі запала тиша.

— Я не розумію, — відказав на латині.

Хижа задвигтіла від реготу. Латинська мова, божественна мова Юлія Цезаря і Вергілія, викликала в томітів вибухи реготу. Овідій усміхнувся ніяково, трохи запобігливо. Підійшов Стратіс, приніс м'ясо і горох, прогнав гета, котрий ще довго вихилявся в протилежному кутку хижі. Стратіс щось говорив гетам, а вони й далі сміялися. Тепер, як зрозумів Овідій, вже з його одягу. Потроху сміх ушух, зачавкотіли роти, заклацали чорні та білі камінці — гети грали у війну (білий камінець поміж двох чорних — битий), забулькав з вставлених у плетені корзини кухлів пінявий напій з ячменю, який вершники степу пили з величезною насолодою, Овідій же, скуштувавши, трохи не похлинувся, поет нахилився над тарілкою й дзьобав пальцями розіпрілий горох. Ледве почав їсти, знову задумався, замріявся, поплив з курної хижі й нараз опинився серед миртових садів. Лінива благодать оповила його душу, над головою шовково шуміла смоковниця, ніжно синіла вода

в ставочку, а на сухій гілці в'яза чистила пір'ячко ластівка. За кілька хвилин та ж таки замрія понесла його на білих вітрилах далі й опустила біля портика Меркурія, там саме стояли поети й розмовляли. Чадний дим зайшов Овідію в око, він потер око, видавив кілька сльозин, а сам рішуче подався від поетів... Одначе якась сила примусила його зупинитися і оглянутися. Він побачив, як один з них дістає з футлярчика згорток. Нестеменно такий, які лежать у його скринях. Ці згортки всотали в себе все його життя. Ніжний згорток, вийнятий з пофарбованого соком вакцинній футляра, перший рядок у тому згортку з іменем автора написаний червоною кіновар'ю — мінеєм, папірусні сторінки натерті кедровою олією, щоб не поточили черви, паличка, на яку накручено згорток, прикрашена на кінцях слоновою кісткою, обрізи лощені пемзою — як любив він розкручувати ті палички, як любив пестити тонкий і ніжний папір і оддавати йому виношені в серці слова. І як вони, згортки з його «Метаморфозами», корчилилися у вогні, він жбурнув їх туди з розпачу, довідавшись про вигнання. Він думав, що в ту мить розтоптав поезію, неначе гріхородницю, що віднині розлучається з нею навіки, що й знати її не хоче більше. Останнім твором була «Пісня про Августа», він написав її, сидючи на мішку з сухарями, сподіваючись, що вона порятує його. Не порятувала, він подер той аркуш на клапті й був переконаний, що вже ніколи більше не візьме до рук стиля. Так він думав у час прощання, так думав, ступаючи у Корінфських Кенхреях на дощату палубу корабля, на борту якого яріли намальовані тією ж кіновар'ю шолом і профіль Мінерви. Корабель набрав вітру у вітрила й повіз його до фракійських берегів. А потім на морі розгулялася буря, Нептун підняв водяні вали урівень з щоглами корабля, заскрипіла палуба, затріщали борти, покотилися в трюмі барила з вином і водою, всі прощалися з життям, і Овідій також, але він прощався інакше — віршами, він вишіптував їх, відтак у його руках невідь-звідки взялися навошена табличка й стилю, і воно побігло по табличці. Боги морів і небес! Що лишилось мені, крім молитви...

Сам промовляю, а бризки із хвиль губи мені окроплюють...

Боже, які піднімаються піняві гори!

Можна подумати: зорі вони зараз зачеплять.

Вщухли вітри, вгамуалося море, а він усе писав. А потім не випускав з рук стиля й табличок. Аж поки не вишикувалися одна за одною дванадцять елегій, які назвав... «скорбними». Хвилювався над ними так само, як і над першими віршами. Ці елегії такі жалісливі, що коли читаєш їх, не мож-

на тримати сліз. Ті, хто прочитає (а він одразу ж спорядив їх у зворотну путь з попутним кораблем), розділять його горе, його муки, понесуть їх до цезаря, до найсвятішого Августа, за чийм велінням його заслано на ці пустельні холодні береги. А за віщо його загнуто, достеменно не знає ніхто. Деякі люди, опинившись у подібному становищі, загоряються образою, вона гріє їх і тримає на світі: ви всі там, а я тут, я вищий за вас, розумніший, талановитіший, через те й тут, ви боїтеся мене, а я не боюся нікого, вони впиваються горем, п'ють його гірку насолоду; він ні над ким не возносився, не впивався мстою, він спокутував невідому йому провину.

Знову розчулився й розтривожився. Не вмів тамувати болі, тугу, вона прядлася нескінченною ниткою, тягла нові спомини, нові видива, нові сльози. А над усім тим вставало: за віщо?

Елегії, за які його заслано і які з наказу Августа вилучено з бібліотек, написані десять років тому. Тоді він ще був порівняно молодим — мав сорок років. Тоді його ще кохали. Учив у поезіях молодиків, як потрібно домагатися жіночої ласки, а сам її майже не домагався. Жінки линули до нього, як метелики до куща тамариску — на цвіт його поезії, на цвіт його вроди, м'якої і лагідної вдачі, всі вони прагнули втішити його, прилеліяти, прикохати, бо чомусь здавався їм неприхищеним, нещасним. Він кохав тільки одну, її ім'я — Поезія. З нею, а не з коханками, не з Корінною, якої не існувало в світі, хоч саме їй присвятив найкращі елегії, спізнав щастя. Щастя творчості і слави. Його вело художнє чуття, він оспівував земну любов, яка звільняє від турбот, від служби, від тягаря буднів, втішає людину й приносить їй щастя. Його вірші, тонкі, ніжні, вишукані, замішані на земних radoщах, заповонили Рим, молодь чманіла від них, жінки й дівчата вплітали їх у свої співи, свої мрії, юнаки охочіше брали до рук згортки з віршами, ніж мечі та списи. Вірші — його єдина втіха, єдине кохання. Але... й провина. Саме так, прикликавши його до себе, сказав Август. Він тоді за слізьми не до кінця осягнув Цезареві слова. Він тільки дивився на губи принцепса, колісь ніжні та люблячі, хтиві, а тепер сухі, пергаментні, жорсткі, вони прошелестіли йому вигнання. Й були неблаганні, як і очі принцепса, трикутні, невидючі, холодні. Принцепс не бачив його, бачив сподіяний злочин, карав і виганяв його. Принцепс — це знають усі — непомильний і справедливий, великий і мудрий, він — над народами і над світом.

І водночас доступний усім, простий. Ось і зараз він передавав вигнання не через своїх посильних, не через лік-

торів, а сам прикликав його з Ельби, де поет гостював у друга, він хотів, щоб Овідій усвідомив власну провину й невідворотність покари. Сидів у простій, домотканого полотна сорочці, підперезаний барвистим мотузочком, двоє чорних дітлахів-рабів тримали газ, він відпарював у сірчаній воді хворі руки й потирав, почісував їх, а сам говорив. Він творив правий суд, вболівав за поспільство, й голубий папуга у великій золотій клітці повторював заучені слова: *Res publica*¹. А малі чорні служники непомітно тусали одне одного ногами (уся країна знала: принцепс — друг дітей, він любить їх, навіть отаких, чорних, і майже ніколи не карає), й хихотіли та показували Овідієві язики.

Принцепс без причини не карає нікого. І Овідій понині думає, що провина є, не його, так когось іншого, винуватих людей багато, просто принцепс помилився прізвищем, сплутав наслідок з причиною, і кара випадково впала на нього.

...Овідій не одразу втямив, де він, а коли втямив, здивувався, як усе перемінилося. Все тут було ніби перекособочене. Хижу трусила тривога. Гети підхоплювалися, підперізувалися мечами, хапали луки й колчани і вибігали надвір. У відчинені двері влітали сторожкі звуки: дзінь-дзень, дзінь-дзень, дзінь-дзень. За мить у хижі лишився тільки один воїн, він узував чоботи, які поскидав і поставив сушитися до вогню. Овідій стривожився. Страх спочатку кинув його в один бік, далі в другий, він вибіг з хижі. По вузькій, немощеній, вибоїстій вуличці бігли томіти, всі озброєні, суворі, войовничі. Овідій побіг і собі. Людський вир покинув його на вал. Вал був високий, поверх нього вкopianі загострені палі, деякі з них висовувалися вище за інші. За ними ставали томіти, знімали з плечей луки, кудись цілились; щось цвінькнуло у Овідія біля вуха, щось засичало, він оглянувся й побачив, що в дерев'яній покрівлі будівлі за десяток кроків від валу стримить горюча стріла. Він присів, томіти, які стояли поруч нього, засміялися. Вони не вельми ховалися, щось вигукували, страху на їхніх обличчях не було.

Овідій підвівся, зазирнув у щілину між палями. Він побачив з півсотні верхівців, які крутилися в степу, саме на тому місці, де він нещодавно лежав у траві, деякі з них виривалися з гурту, наближались до валу й пускали стріли, а самі мчали пріч. Хропли коні, гаркаво кричали вершники, свистіли, гули, шипіли стріли, декотрі вгризалися в палі валу, інші летіли в місто. Овідій побачив і кобилу з лошам, уже ген-ген, воїн степу тягнув її на довгім мотузку, лоша бігло позаду. Овідій онімів. Отако могли потягнути і його, якби затримав-

¹ Загальна справа.

ся на якийсь час у степу. І йому ніхто не сказав, на яких швидких ногах тут ходить небезпека, ніхто його не попередив, не застеріг. Він не такий уже боягуз, але як то страшно загинути або потрапити в неволю знічев'я. І він прокляв томітів. Негнучкими, важкими ногами зійшов з валу, подибавав до хижі. На вуличках гралися діти. Вони вилазили на дах будинку й виймали стріли, що застрягли в покрівлі. Деякі з стріл ще чаділи. Верещала велика руда свиня, хлопчик їхав на ній верхи й підколював стрілою в боки, щоб швидше бігла. Висока жінка з довгим білим волоссям, яке розсипалося по плечах, несла на голові у великім дерев'янім цебрі воду. Вона усміхнулася йому, зняла цебер, запросила напитися. Це була перша приязна усмішка, яку йому подарували в Томах. Жінки — скрізь жінки. Овідій подякував і напився. «Води й життя дали мені Томи», — майнуло в голові. Вода була солонувата (вона тут така скрізь), але він пив довго. Жінка дивилася на нього зеленуватими продовгуватими очима. Йому здалося, в криничках її очей схлюпує співчуття. Очевидно, жінка знала, хто він. Овідій умів розмовляти з жінками без слів, він мовби перероджувався у їхній присутності, одухотворювався, душа його переміщалася у вищі сфери, але зараз вона навіть не стрепенулася — душа літнього чоловіка, вигнанця, висланого за любов. Він тільки подумав, як легко, майже не підтримуючи руками, жінка несе на голові велетенське цебро, яка вона струнка й зграбна. Її стан, який вільно облягала довга полотняна сорочка, погойдувався, а цебро не схитнулось жодного разу.

Овідій не мав куди йти, тож вернувся в харчівню. Стратіс порався в хижі, прибирав. Під ногами в Овідія прошмигнув чорний безхвостий пес, цупив кус м'яса, Стратіс пожбурих у нього поліняю, пес вискнун уже за дверима, мабуть, поліно влучило.

— Сідай, — хитнув головою Овідію, — зараз я підігрію горох. — Либонь, він розумів Овідіїв стан і пояснив: — Язиги гасають. Військо наше пішло далеко в Таврійські степи, от вони й бешкетують. Але то тільки так, знічев'я — лякають. Налетять, погаласують — і в степ. Мовляв, знай наших. Вернеться військо, їх неначе водою змиє. Зараз не страшно. От зимою... Коли замерзне Істр. Тоді, буває, приступають великі орди. По тижню стоїмо на стінах. Навіть жінки допомагають воїнам. — І трохи інакше, суворо й докірливо: — Тобі теж треба оперезатися мечем. Інакше ніхто тебе не поважатиме. Муж без меча — не муж.

До хижі верталися томіти. Високий, як гора, рудоволосий воїн раптово сів за той самий пень, за яким сидів Ові-

дій. Подивився на поета гостро, дістав з кишеньки в шкіряному поясі монету, кинув на стіл.

— Хазяїне, вина. Два куклі.

З монети на Овідія дивився Август.

Поетові довелося пити з томітом кисле-прекисле вино.

...Він стояв на самому краю світу, на його останньому пружі, далі — вічна німота, порожнеча, смерть. Перед ним лежало море, холодне, чуже, крига відступила від берега не надовго, а потім вона знову скує свинцеві води, берег скований нею навічно. Вдалині вився димок — то відпливав за горизонт корабель, який привіз його сюди. У велетенському череві корабля їх помістилося п'ять тисяч, до повернення корабля, який прибуде о цій самій порі наступного року, з них залишиться п'ятсот. Так сказав на кораблі боєць охорони на назвисько Гадючка. Один з десяти! Кожен сподівається, що це буде саме він, хоч і знає гаразд, який мізерний шанс посилає доля, а коли цей шанс розділити на роки, він змаліє до нуля. Проте людина живе надією.

Одначе на що він може ще сподіватися? На доброту, на милосердя, на справедливість? Де вони? Столітня крига тепліша за серця тих, хто заслав його сюди. І однак людина — найдивовижніша з усіх істот на землі. Он на березі чорніють три колоди, йому і ще двом таким, як він, було наказано витягти колоди на берег. Втікач зв'язав колоди мотузком і відплив у море. Куди він плив? У вічні льоди, в холодне безмежжя. Лише людина не сповна розуму могла одважитися на таке: спробувати переплисти море і перейти по кризі з одного континенту на інший. Ні, на таке не зважиться і божевільний. А він, кажуть, не був божевільним, коли його зняли з колод, розмовляв і поведився цілком нормально. Може, його щось поманило, може, йому щось привиділося?.. Як оце привиджується Поетові. Таке має назвисько серед інших в'язнів. Для варті він номер двісті тридцять шість тисяч сімсот сорок вісім, для таких, як сам, Поет. Звідки вони взяли, що він Поет? Він нікому цього не казав, за довге сидіння в камері, за всю дорогу не написав жодного вірша, не прошепотів жодного рядка. Та й чи міг їх писати? Життя, в яке потрапив, несумісне з поезією, він би давно забув, ким був колись, якби не оце прізвисько. Не образливе, не величальне, таке, як і всі інші: Конокрад, Шплінт, Інкасатор, Зюзя, Зарізяка...

Він уже давно не поет. Поезію в ньому вбито, витоптану важкими чобітьми до кореня, виморожено лютими морозами, вистуджено кинджальними вітрами. І поезію, і всі інші

думки про світ, про життя. Минуле життя часом здається йому примарним, несправжнім, неначе з казки. А може, то й справді була казка? Він жив казкою, а життя текло само по собі, суворе й кострубате, він тільки іноді спотикався на тих шпичаках. Спотикався, але не помічав їх. І тепер ось не може звести все до купи. Щось там було не так. Хтось страшно і тяжко помилився, а каратися мусить він. І інші, такі, як він... Почував, вгадував: у їхніх душах також щось помінялося. І образ, який стільки років тріпотів на широких полотнищах, злиняв. Думаючи про нього, він чомусь бачив лише чоботи. Ті чоботи йшли, не розбираючи дороги. Мабуть, так думав не тільки він. Одначе думок своїх один одному не звіряли. Навіть тут, серед хвороб, голоду, смерті нищпорили донощики, звані в давньому Римі сікофантами. Якось Поет подумав, що вони, ці сікофанти, либонь, є й на тому світі.

Що ж це за маєво в нього перед очима, можливо, почалися галюцинації? Він оглядається, бачить чорну, неначе антрацит, сопку, сизу хмарку над нею, переводить погляд угору. Ні, це не галюцинації, над ним кружляють чайки. Справдешні чайки, білі, дзьобаті, ширококрилі, ще й кричать так само, як ті, яких бачив на березі теплого моря, як ті, що літали над річкою, біля якої виріс. Чого вони кружляють над ним? То шугонуть пріч, то наблизяться знову, пропливають над його головою, махають крильми біля самого обличчя й кигичуть, кигичуть. Скільки їх: одна, дві, три, чотири... — вісім. І враз він здогадується, що ці великі чайки майже ручні, хтось годував їх на цьому місці, й тепер вони вимагають поживи у нього. А що він може їм дати?.. Й вельми шкода, що з цієї холодної пустелі, де, окрім конвоїрів і в'язнів, немає більше нічого живого, відринуть кудись за обрій ці прекрасні маєва — білокрилі чайки. Поетові здається: якщо він затримає їх, то, можливо, утримається на цьому світі, він не марновірний, але така думка стукає в серце.

І він іде до харчоблоку й випрошує в кухаря (пообіцяв допомагати колоти дрова) риб'ячих пухирів та кишок. І чайки рвуть поживу з рук, і сідають до ніг, сідають на плечі й ячать голосно та радісно. Вони славлять життя, славлять доброго чоловіка, який годує їх.

Отак кричали чайки-чаєчки в непогоду вдома. Черкали крильми синьої води, мчали понад очеретом, різко шугали вгору назустріч зливі, назустріч блискавицям. Вода кипіла, вода клекотіла, небесні води перемішувалися з річковими й підломлювали під себе світ. Він похлинався, він ріс. Все живе поховалося, навіть стрижі-серпокрильці позабивалися в чорні нори-кручі, а чайки літали, а чайки сповіщали криком світ,

що це благодать, що це не смерть, а життя. Поет стояв під дашком комори й спостерігав грозу. Тоді він уже був Поетом, приїхав до батьків на вишні, на річкові розливи, на широку стихію народного життя. Високочолий чубатий Поет тримав у зубах цигарку, а блискавиці припалювали її. Критики й освічені читачі не раз казали Поетові, що в нього сильна поетична стихія і що в його віршах пульсує народне джерело. Поет знав, звідки та стихія і те джерело: вони од вічної ріки, од високих круч над водою, од ширих роботящих тата і мами й намагався якомога частіше стояти на цих кручах. А ще він знав, що все те в ньому од степу, безконечного в просторові й часові, од шаленого лету на буйногривих конях, од спаленої грозою тирси, од крутого посвисту стріли. Либонь, летів на коні й метав стріли не його дід, не батько, не прадід, а хтось далекий-далекий, в сивій імлі століть, зодягнений у гостроверху шапку, вовчий кожух хутром нагору, вкипілий у сідло з дерев'яною лукою. Нещодавно він написав про це поему й почував, бачив: вона йому вдалася. Там заклично іржали коні, тужно кричали журавлі, дзвеніли важкі мечі, там застрашливо скрипіли немашеними колесами важкі гарби, і скрип той, і войовничі поклики перехлюпували через стіни давньогрецького античного міста, на стіні якого стояв молодий поет, заблуканець з Афін, який зорив у степ, намагався його осягнути й не міг.

В ту мить Поетові здавалося, що він безконечний, що міг би голіруч скрутити блискавиці в тугий жмут, міг перейти річку вбід, міг скочити на коня й помчати степом до моря. Він був гордовитий, але тіль-тіль, і простий, і щирий, і звичайний, і товариський, і трошки легковажний. Він був готовий поділитися своїм поетичним даром з усім світом, йому не треба було нічого, тільки б небо, блискавиці, піняві хвилі, похилені долу трави й вишні, що шумлять на вітрі. Він любив життя, оспівував його, оспівував таким, яким спізнав, яким бачив сам. Поет курив цигарку, вона, а також блискавиці освітлювали його смагляве чоло, розлетисті брови, прямий довгий ніс і круте підборіддя. Смагляве чоло і довгий ніс — бо в Поетових жилах текла дешиця грецької крові. І в жилах ще декого з односельців, виходців з Донбасу — сусіднє село суспіль грецьке: їхні далекі предки — переселенці з причорноморських грецьких колоній. Вони розмовляли тією мовою, якою розмовляли ще Перікл і Сократ, вчилися в грецьких школах, читали грецькі газети і сіяли українську пшеницю та продавали на базарі українські кавуни. Й дівчина, прилякана грозою, мокра від дощу, яка бігла стежкою понад кручами, була наполовину гречанка, він прихистив її

під дашком батьківської комори й зігрів своїм піджаком, блиском карих очей, веселими жартами, з яких, під чайне квиління, власне, й розпочалася їхня палка любов...

Він читав дівчині свої вірші, вона їздила до родичів у Єнакієво й привозила звідти вірші молодих грецьких поетів, й вони читали їх разом. Поетів там було стільки, скільки грецьких міст намагалося обстояти своєю батьківщиною Гомера. А потім... Якось одного разу дівчина повернулася з того міста страшенно розгублена й сказала, що всі семеро поетів заарештовані, театр, школи, журнал і газети закриті, а шриффт вивезено в море і втоплено. Тепер вже більше ніхто не знає того грецького алфавіту й тієї грамоти. Вона хотіла, щоб він пояснив їй все те, а він пояснити не міг і печалився вельми, й та печаль пригирчила останні дні їхнього кохання. Яке також обірвалося враз, не з їхньої вини.

Потім, у тюрмі, він отримав посилку. Одну-єдину за всі ці роки. Посилку від невідомого адресата. В ній були довгий вузький шовковий шарф, вовняні, саморобного в'язання, шкарпетки і кілька носових хустинок. Поет зрозумів: це дарунок від неї. Що з нею сталось далі — не знає й по сьогодні.

...Так тривало цілий тиждень. Чайки помічали Поета далеко од берега й мчали йому назустріч, й супроводжували до води білим ескортом.

Проте наступного понеділка вони не полетіли його зустрічати. Поет подумав, що вони ширяють десь над морем або ж потюпилися й сидять на березі, ось він підійде до води, крикне по-чайному — опанував цей згук — і вони з'являться. Одначе тривога черкнула по серцю. І він не міг її прогнати. Він уже знав, що тривога тут — найпевніше передчуття й що воно дуже часто справджується.

Але те, що побачив, було понад тривогу, понад уяву. Чайки лежали на березі, біле пір'я підпливало червоним. Три мертві птиці гойдала хвиля, намагалася викинути на берег і не могла. Неначе сновида, Поет перераховував їх: одна, дві, три, чотири... — вісім. Кому заважали ці бідні птахи? Їх побито безжально, глумливо, в помсту тому, чого не можна загнудати, закинути до темниці, що здатне ширяти високо в небі. На березі також валялися гільзи гвинтівочних патронів.

КВІНТИЛІЙ ВАР, ВЕРНИ ЛЕГІОНИ!

Октавіанові не спалося. Поринав у сон, неначе в темну річку, а вона викидала його на поверхню, виносила на берег. Добрий сон покинув його давно. Спочатку він бунтував, вставав, наказував кликати мівів, кіфаредів, співаків, виходив

у сад і блукав поміж дерев, пив вино та бенкетував — не допомагало. Почував утому й ще більшу хмарність на душі. Лежати в темряві боявся. Через те наказував засвітити світло та покликати казкаря. Той сідав у ногах, бубонів казки. Одну за одною, без упину. Октавіан удавав, що слухає. Прикривав очі рукою й щось думав. По довгій часі занурювався в крихкий, важкий, з сновидіннями, здебільшого лихими, сон.

Ось і зараз він лежав і чекав того сну, намагався ні про що не думати, а таки думав. Спогади, сплутані в клубки, то чіткі й ясні, то знебарвлені, розсмикані, прокочувалися перед його зором. Ні за чим не шкодував, не намагався вернутися уявою в далеку реальність, не радів, як радіють загублених і знову знайдених коштовній речі, тільки трохи дивувався, що це було з ним, із звичайним чоловіком, який досягнув того, чого не досягнув ніхто. Навіть Юлій, великий Юлій, геній — він знав, що Цезар геній, — але той черпав дорогоцінний напій жменями, впивався, розхлюпував, розливав, давав хлебтати іншим, бродив у божественному питві в сандаліях і... не напився. Він же — не розлив жодної краплини. Він обережно й ошадливо одмірював напій невеликим келишком, пив не для того, щоб упитися, й навіть не для того, щоб погамувати спрагу, а щоб іти далі, він не підпускав до золотої криниці нікого й вистояв проти усього світу. Звичайний чоловік із звичайною кров'ю, звичайним серцем, із болями, із страхом. Він навіть життям важив у міру, тільки напочатку, тільки тоді, коли стояло: бути або не бути; він завойовував серця не хоробрістю, не надміром почуттів і покликів, а обачністю, стриманістю, серединністю у всьому, таки звичайністю. А може, та звичайність через те й була незвичайною, і він сам незвичайний, божественний, як нарекли його римляни та всі племена. Він не знав, який він. Іноді думав, що такий, як інші, іноді зараховував себе до небожителів.

Він лежав із заплющеними очима, й пропливали в них реальні, химерні, примарні видива. Й тоді дзвеніли мечі, цокотіли копита, здригала і перехилилася на один край земля од тупоту легіонів, і німіли на своїх трибунах оратори, й сенатори хилилися, як трава, і ревли всі, заколені ним, жертвні бики, і злизували гарячими язиками з його сандаліїв порошок лестивці, й покірно йшли до його спальні красуні — дружини вельмож, а самі вельможі мовби дерев'яніли, й рвали з-під нього тронний стілець далекі та близькі родичі, й підслані вбивці точили на сходах криві ножі. Він підкорював племена, які збунтувалися по всіх сторонах держави, бився з Антонієм, попирав ногою його мертве тіло й дивився у мертві очі Клео-

патри, шукаючи в них тієї жаги, яку пили й якої не могли напитися Юлій та Антоній, в Александрії обмацував засахарене в меду, в золотій труні тіло Александра Великого, потаємно сподіваючись, що частка його дивовижної сили увіллється в нього (і зламав мертвому Александру носа), першим пробився крізь кільце ворогів на звільнення консулу Гірцію, який лежав на землі поранений, і заколов його мечем, бо хотів стати консулом сам, кинув у мішок і наказав відправити в Рим та жбурнути до підніжжя статуї Юлія Цезаря голову Брута (нехай усі знають, що царевбивця чекає кара скрізь, куди б він не втік), усіх переможених він повбивав, як скотину, особливо суворо покарав бунтівних сицилійців, хоч Нептун тоді трохи не покарав його самого, побив і потрошив його кораблі, звідтоді він наказав не носити в свята статую Нептуна, так само понищив незчисленних змовників, щедро напоївши їхньою кров'ю землю, на якій сподівався збирати урожай: молодого Лепіда, Варрона Мурена, Фантія Цепіона, Марка Егнація, Плавтія Руфа, Луція Авдасія, Луція Павла, цього за те, що на гірській стежці хотів штрикнути Октавіана ножем у спину Павлів раб, Октавіан саме в ту мить оглянувся і встиг відхилитися, раб помщався за смерть свого господаря, Павла-батька, інший раб добувся з мисливським ножем до спальні, й Октавіан помітив його, бо не спав, як оце зараз, і покликав сторожу, раб на допитах прикидався божевільним і не сказав, хто його підіслав, — ножі, ножі, вони націлялися на нього звідусюди, щетина ножів, і він відводив їх, ламав гострі вістря; Квінт Галлій прийшов до нього й ховав щось під одягом, він помітив, і Галлія роздягли, знайшли на тілі таблички для писання, а для чого їх приніс, не казав, Октавіан сам випік йому очі й наказав убити; ножі, ножі — коли йшов у сенат, то під білу сенаторську тогу одягав панцир — пам'ятав смерть Цезаря, — панцир рятував його не раз. Він приніс людям лиха багато. Але він його робив, аби далі творити добро. Благодіючи він подарував усьому римському народові. І що важить кільканадцять тисяч голів перед щастям мільйонів! Він відсвяткував три тріумфи: далмацький, актійський і александрійський, але й храм Януса Квіріна, який ніколи не зачинявся, бо завжди точилася війна, при ньому зачинявся тричі. Ось уже впродовж двох десятиліть у державі панує мир, на всіх урочистостях попереду шестя несуть пальмову віть.

Він покарав незліченну кількість змовників, ворогів, тепер голови падають дуже рідко, способами його управління стали розважливість і поміркованість. Він збудував і перебудував вісімдесят храмів, найкращі з них — храм Марса Мстителя, Юпітера Громовержця і храм храмів Пантеон, збудував три

форуми, видав кілька десятків нових законів, подавав голос у трибі як простий громадянин, відроджував старі звичаї — в сенаті, у народних зборах, заборонив сенаторам вставати при його з'яві, а коли й по цьому в театрі, після продекламованих актором слів «о добрий, справедливий державцю» всі поспохплювалися з місць і заплескали, зупинив аплодисменти гнівним жестом, а на другий день виніс народові огуду в суворому едикті. При тому Октавіан гаразд складає ціну своїм діям. Після кількох десятиліть кривавої громадянської війни, важкого суперництва перших людей Риму, республіка опинилася на грані руїни, а потім упала зовсім — великий Цезар поклав республіканські свободи до свого мішка, — Октавіан порятував її, побивши своїх ворогів і можливих суперників, утихомирив знавіснілий люд, привів його до миру і спокою. Він прийшов до римлян в образі рятівника й того не ставить собі в заслугу, щоразу підкреслюючи, що він лише «перший чоловік у сенаті», і «хоч авторитетом переважає всіх, владою рівний посадним товаришам». На монетах з його профілем незмінно карбується: «Відроджена республіка», й нехай хтось спробує сказати, що це не так!

Саме за це, а не за щось інше римляни поставили по всіх форумах статуї з посвятою Августу і Риму. Його день народження в Римі святкують кілька днів, народ назвав його ім'ям кілька міст, місяць його першого консульства став Августом, тобто священним, найбільший поет Гораций написав гімн на його честь, поети оспівують його діяння в піснях, а оратори славлять його в промовах на форумі. Стало звичним: кожен оратор розпочинає свою промову зі здравиці на його честь і кілька разів посилається в промові на його слова. Його нарекли батьком вітчизни, найкращим воїном, другом простих людей. Пожиттєво трибун, перший сенатор і великий понтифік, проконсул, а значить, головнокомандувач війська, він доріс до божества, а лишився таким же простим і скромним, як був колись. Нечестивці кажуть, що то йому не йде зі згадки доля Юлія Цезаря, він же знає, що це — сутність його людяної вдачі. Він такий простий, що його й носять у звичайних ношах, а не в тих, великих, довгих, з темного дуба, у яких носять великих вельмож, він і їжу вживає просту, й тога на ньому з домотканого полотна, а черевки грубі, на товстій підшві, спить на низькому ліжку на жорсткій постелі в одній і тій же спальні в будинку на Палатині (зверху ще маленька кімнатка для праці, яку називає своїми Сиракузами), якщо хворіє, то перебирається в дім Мецената на Есквіліні, відпочиває здебільшого або в Кампанії, або у якомусь містечку поблизу Рима — Пренесті чи

Тібурі. Править суд здебільшого вночі, він взагалі любить працювати вночі, високі чиновники держави знають це й лягають спати після півночі, — пише вірші, колекціонує зброю та кістки звірів-гігантів і грає на дрібні гроші в кості. В ньому, на ньому, довкола нього — все просте. Це знають усі в державі. Увесь Рим переповідає, який він простий. Філософи ставлять його усім у приклад, поети оспівують його простоту, вона, ця простота, уже мовби й не його, вона — над ним як символ, як прапор, як вічність. І ще сказати: вона — його маленька, а може, й не маленька (що приховує од усіх) гординя: я — такий, як усі, міг би одягнути в шовки усіх своїх рабів, міг би жити в золотому палаці, їсти найвишуканіші страви, а я не роблю того, я такий, як і ви, тільки осягнуть і поцінують це.

Август думає про те й осміхається. Він любить себе за простоту. Одначе ніхто з громадян Риму не здогадується, в чому його справжня велич і могутність. Вона — в грошах. Він створив особливий кошт, «фіск», який включає в себе його власні маєтності і маєтності, які належать йому jako правителеві держави. Податки, прибутки з маєтків, конфіскації, воєнна здобич — все йде туди. В світі немає більшої сили за гроші. Він щедро оплачує легіонерів, воїнів преторіанських когорт, власну охорону, жбурляє плебсу дармовий хліб і влаштовує для нього дорогі грища, й люди славлять його та тороп'ють перед ним. Він мудрий, він щедрий, він добрий. І це так. Головне ж: при отакій щедрості він ощадливий і рахує до останнього мідяка навіть ті гроші, які жменями викидають з мішків під крик натовпу його скарбівничі. Викидають пораховані до останнього асса гроші.

Август заснув пізно. Йому снилася війна, снилися легіони, вершники в обладунку, але все це чомусь догори ногами — догори ногами мчали вершники, догори ногами йшли легіонери, фортечні вежі стриміли шпичками вниз і до них, згори вниз, лізли легіонери. А він стояв на горбі (себе не бачив) і спостерігав за боєм. Біля його ніг кукурікав зозулястий похідний півень і загірив догори ногами. Дивний сон, домав Август, лежачи на твердій постелі: світ — догори ногами. Що б те мало означати? Може, всі рішення, які доведеться сьогодні приймати, треба переінакшити? Прийняти зворотні супроти тих, які напрошуються? Либонь. Взагалі, хто його знає, чи ми живемо так, як треба, чи догори ногами. Так повеліли боги, а вони теж могли наплутати. О, коли б, отримавши мудрість, вернутися в молодість — скільки б можна всього зробити! Або, пізнавши, що таке справжнє кохання, — покохати. Все це марниця.

У спізнаного немає таїни, а значить, немає й святості. Але сон... сон віщий.

Август був надзвичайно марнóвірний і вірив у всі прикмети. Спочатку хотів покликати Фрасілла, астролога, щоб той витлумачив сон, відтак передумав. Витлумачить погано — зіпсує настрої. Ліпше просто побережеться сьогодні. Август сів на постелі, здійняв зі стіни довгу скребачку, яка висіла на ремінній петлі, почухався. Тіло йому свербіло давно, не допомагали ніякі мастила, ніякі трави, він розчухував його до крові, й потім ті місця бралися струп'ям. Проте сьогодні він почухався помірно, стримався. Одягнув капці й пішов надвір. Дув фавоній, теплий західний вітер. Світило сонце, й він зупинився на мармурових сходах, примружився. Любив тепло, любив сонце й не любив дощів та похмурих днів. Сонце — світило і його божество.

Перший погляд — на віковичний дуб. На сухому вершечку сидів ворон, вицвілий і старий, як і імператор. Той самий, що сидить завжди. Добра прикмета. Дуб, невисокий, корякуватий, гіллястий і дуплистий, стоїть тут з давніх часів. Він шумів віттям ще за царів, далі — за республіки, дочекався нових царів, які бояться називати себе царями, а називають принципсами, аби не накликати гніву народу й відвести ножі змовників. Дереву немає до того діла, як і до всілякої іншої суєти, хіба що люди в своїй суєті зрубають і його. Але це священний дуб, його не зрубають. На його верхівку сідали ворони, які викрадали кості з жертвників Ромула і Тарквінія Гордого, республіканців Секстія, братів Гракхів, Марія, Помпея і Юлія Цезаря. Він бачив стільки, що того не описати на всіх стелах Риму. Вічність тече між його віттям, тече й зникає. Може, її немає? Вічність — це Рим. Вічний Рим вічно підгинатиме інші народи й диктуватиме їм своє право. Доки світла сонця, стоятимуть храм Юпітера та статуя Цезаря. Стоятимуть чи не стоятимуть? Скільки на його, Октавіановім, віку скинуто з п'єдесталів статуй! Скидають одні, ставлять інші. Іноді на той самий підмурівок. Ставлять на ті підмурівки його, Августові, статуї. Нехай ставлять. Щоб потім не могли поскидати. Все людське життя йде на те, щоб вилізти на гранітний або мармуровий підмурівок. Державі треба якомога більше скульпторів і поетів. Вони творять йому славу. За те він дає їм добрий харч і платить добрі гроші. Він любить поетів і сам пише вірші. Якось його вірші похвалив сам Овідій. Ні, це ймення згадувати не треба.

В цю мить йому до голови закралася тривожна думка: стоятиме дуб по його смерті чи впаде? Мусив би впасти. Може, наказати підтяти зараз? Накаже, й повалять. Навіть

не наказуватиме, а тільки натякне. Він привчив підлеглих вгадувати його веління.

Як страшно все-таки йти в п'їтму й залишити дуба, оті он півонії і все інше. Залишати оцей чарівний сад. Палатінський горб він перетворив на сад. Сад простий, без розкошів, без позолочених водограїв і мармурових басейнів, але дуже за-тишний. Він може наказати сплюндрувати все це. Кажуть, старість жалюгідна. Жалюгідна старість без слави, без грошей, а надто без влади. Старість при владі сувора й грізна. Її бояться, вона досвідчена, не дається на підмови, прохання й сльози. Вона безжальна, бо й сама минає, і її ніхто не по-жаліє. Дехто вважає, що вона тупа, обмежена, її можна обду-рити, з неї можна кпити. Може, вона чогось і не добачає, але тільки не того, що стосується її самої та влади, за яку три-мається. Тут вона бачить на десять ліктів під землю. Ніхто не мусить про те знати, та й одкривати душу Августу нікому. Немає в нього друзів (а в кого з великих вони були, як вони можуть не підломитися під владу), немає синів... Немає на-віть внуків. То — його рана, двоє внуків померли, лишився один, але він більшою мірою безнадія, аніж надія...

Втікаючи від важких дум, Август вернувся в дім.

Він поснідав дрібною рибою — дрібна риба просмажу-ється наскрізь і через те смачна, — вологим, оджатим ру-ками сиром і фігами, сів у важке дерев'яне крісло «дурету» й дав себе поголити. При голінні спочатку читав, далі ди-вився у велике дзеркало в срібній оправі, яке тримало двоє рабів. Звичайно, розглядати себе в дзеркало людині його віку втіха мала, але має себе знати, має володіти собою. Обличчя ясне, хоч і смагляве, очі світлі й блискучі, його погляду не витримує ніхто, він любить, щоб інші опускали перед ним погляд, — ліве око ледь потьмяніло — він ним погано бачить, намагається, щоб про те не знали, але лікарі вибовкали таємницю; зуби рідкі, дрібні, нерівні (дивився на них, оширивши рот), волосся рудувате, брови зрослися, вуха невеликі, ніс горбкуватий і загострений. Старість під-крадалася зморшками, якимись блідуватими плямами на шиї і руках, болями, важкістю в тілі. Кілька років тому по-чало зводити вказівний палець лівої руки, через те доводи-лося писати (він лівша) за допомогою спеціально зробле-ного рогового наперстка. Частіше стали нападати нежиті, болів шлунок, слабувала ліва нога, іноді він помітно на-кульгував. Але сьогодні не почував ніяких болей і з крісла встав упевнено, пішов до лазні. Октавіан майже ніколи не вмивався, а умащувався й потів перед полум'ям. Вогонь і мазі вигонили з кісток простуду. Вже по тому змивав теп-

лою водою масла й олії. Після лазні прийняв двох вітальників, але тільки двох, інших відпровадив, по тому гуляв по саду, обдумував промову в сенаті! Він не любив промовляти, через те обмислював кожне слово, писав промови заздалегідь.

Під кущем тамариску на лавці помітив зігнуту постать. Він бачить її там щодня. То — Муцій Мілон. Схожий трохи на цапа, трохи на фавна, веселий, худий, витрішкуватий, в довгій, до п'ят, хламиді, з дерев'яною паличкою в руці. Креслить тією паличкою по землі, підписує едикти і рескрипти. Мілон — колишній суддя, розпочавши службу в консульство Красса і Помпея нічним тріумфіром — наглядцем тюрми, — дослужився до претора. Служив республіці, служив Юлію Цезарю, а далі йому, Августу. Служив вірно й правдиво, аж поки не з'їхав з глузду. З'їхав назовсім, скопирснувся на тому ж судівстві, й тепер «судить» день і ніч. При тому він тихий, привітний, впізнає принцепса, й той дозволив впускати Мілона до свого саду.

Мілон і зараз водив паличкою, бурмотів якісь слова. Побачивши принцепса, вклонився, поспішливо поміняв на землі місцями дві надщерблені таблички, звів на Августа очі:

— Вони не вернуться... Я їх обох... Екстраординарно... Без права апеляції.

— Дякую, Мілоне, — всміхнувся Август. — Ти — суддя невідкупний.

Мілон кивав цапиною головою.

Диво, але біля цього божевільного принцепс почував заспокоєння. Нехай судить. Суд — це фундамент держави. Надто коли він у твоїх руках. Август сам призначав суддів і цензорів. І увесь склад сенату. Цензурує сенат, яко перший цензор. Підозрілих, на його погляд, громадян до сенату не обирають.

Мілон знову підвів обличчя, змовницьки подивився Августу в очі. Таємниче прошепотів:

— Все буде добре. Я й там судитиму.

— Де? — здивувався Август.

— Там, — махнув рукою у простір. — Вони без мене не обійдуться.

Август знизав плечима. Одначе він зрозумів усе й здивувався.

— Мабуть що так, — погодився. Постояв ще трохи й пішов далі.

Біля басейна (в басейні догори черевом плавала рибина — поганий знак) садівник перішив лозиною козу. Коза була священна, це злякало Августа, він почав гримати на садівника,

але той пояснив: коза з'їла священне ім'я принцепса. Воно було викладено з квітів, а коза квіти з'їла. Август махнув рукою: бий. Садівник ще двічі шмагонував козу лозиною, далі вона вирвалася, метнулася попід ногами Августа в кущі тамариску. Там розлігся дитячий вереск, далі сміх. Август розгорнув віти й ступив на невеличку галявину, вгуцану босими ногами до чорноти. Він знав цю галявину. Тут збиралася дівтора, грали в кісточки. Август теж заглядав сюди. Діти — одне чорне, двоє мулатів і двоє білих — скіфенят — побачили його, але грати не перестали. Август враз одмінився, увесь подався вперед і напружено вглядався. Тут панували пристрасті, атмосфера була спресована до краю. Грали на фігі, на горіхи й просто на потиличники, тут не піддавалися, як у Зеленому Портуку, де Август грав з Вініцієм, Сілієм-старшим — першими людьми держави — й завжди залишався у виграші, там кожен його невдалий кидок викликав у партнерів боязке тремтіння, вони дужче вболівали за нього, аніж за себе. То була гра в'язка й нецікава. А тут у гравців перехоплювало подихи, очі вилазили з орбіт, а з грудей виривалися крики то радості, то відчаю. Тут не зважали на посади, звання, навіть на вік. Включується в гру — тримайся.

Найдужче віддавався грі чорнявий, зеленоокий Грапп, хлопчик років дванадцяти, син єгипетської рабині, злототкалі. Він кидався на довгасту прямокутну деревинячку, як шуліка, цмокав язиком, сопів, на його смаглявому чолі виступив піт, пальці тремтіли. Кілька хвилин Август спостерігав за грою, несамохіть посуваючись все ближче до вибитого ногами тирла, сопів і чмихав. Врешті несміливо мовив до Граппа:

- Дай кину один раз.
- А що ставиш? — запитав хлопець.
- Динарій.
- Став.
- При собі не маю.
- В борг не граємо, — блиснув очима малий єгиптянин.
- Даю слово, якщо програю — віддам.
- Слово не гроші, — буркнув інший хлопець, старший за всіх, довгоногий, довговолосий скіф Склад.
- Вам мало мого слова? — вже гарячкував Август.
- Гаразд, нехай грає, — вступилися за принцепса два інші гравці.

Август почав грати. Кісточки лягали вдоло. Він уже виграв два горіхи та фігу. Кинув ще раз і гукнув:

- «Венера»!
- Не «Венера», а «собака», — рішуче заперечив Грапп.

- «Венера»! — гукнув Август.
- «Собака»! — заволали хлопчак.

Земля була нерівна, кубик попав у ямку й перехилився на одну грань. Принцепс доторкнувся носком черевика до кубика.

- Хіба не видно — «Венера».
- Ти підправив кісточку ногою! — загукали хлопчак.
- Не підправляв. Вона так і лежала.

Граппові очі налилися кров'ю, він стиснув кулаки й гукнув просто в обличчя Августові:

- Махлюєш, Августе. Ти шахрай.
- Нечесно граєш, нечесно! — аж заходилися з крику хлопчак. — Оддай динарій.
- Ось вам динарій. — Август скрутив пальцями непристойну варварську фігуру. — Спочатку навчіться грати.
- Сам навчися.
- Я більше з вами не гратиму.
- На тряско потрібен. Ми й самі більше тебе не прийmemo.

Август повернувся й швидко закрокував геть. Губи йому ображено сіпалися. З них злітали злі слова, перемішані з непристойностями. Він запевняв себе, що більше ніколи не стане до гри з цими шахраями, з цими нечестивими гравцями. Таку обіцянку давав не вперше й не дотримувався її. Що ж, людина має слабості... Але цього разу... Цього разу він накаже поскидати цих шибеників з Тарпейської скелі. Ні, ліпше нехай ліктори відшмагають їх різками...

Обличчя йому пашіло, очі бризкали іскрами, він знав, що не зробить ні того, ні іншого, що це просто бунтує розгарячіла уява, надто вже йому хочеться помститися кривдникам.

Август уповільнив ходу. Стежка вгору ухоркала його, пригасила запал. Він уже посміхався іронічно. Зупинився під купкою кипарисів. Купка кипарисів нагадувала вітрило. Воно нап'ялося, мчало в голубі простори важкий лібурн... з буксу й благородного лавра. Садівник Лібон за допомогою сокири, ножиць і пилки витворив це зелене чудо, цей вітрильник на Палатині. Особливо схожі ці кущі на корабель, коли дивитися знизу, з міста. Август прислухався. Місто гомоніло внизу тисячоголосим гомоном, там вирувало життя: громадяни Риму приносили в храмах жертви богам, торгували на Воловому базарі худобою, а на Зеленому — фруктами та овочами, в портиках на Марсовому полі вчителі навчали учнів, по вулицях владно крокували преторіанські гвардійці — пильнують порядку в місті. Від Золотого миль-

ного каменя в центрі форуму в усі сторони світу простяглися бруковані дороги й по них вирушали до найдальших меж залізні римські когорти, грімкотіли вози та арби по вузьких вуличках і провулках, відхаркували на жовту арену цирку червону сукровицю гладіатори, а поруч у амфітеатрі актори розігравали грецьку комедію — місто дихало, місто працювало, місто жило, і в кожному його подиху відчувалася воля найсвятішого — Августа.

Сюди, на Палатинський горб, гомін двомільйонного міста ледве долинав. Але Август якимись тільки йому притаманними чуттями, довголітнім досвідом вловлював його буденний ритм. Десь унизу продзвеніли копита, й щось скинулося в грудях Октавіана — їздити скоком у місті невільно, так їздять тільки ті, що везуть нагальні вісті для нього.

Поки дійшов до східного портика, заспокоївся. Це — найзатишніший портик, до нього прилягають три кімнати, тут йому найліпше працюється, відпочивається, думається.

Дві кімнати з великими, застекленими вікнами відкриті, одна заплетена виноградною лозою та хмелем. Там гарно в дощ і в спеку. Всі три — в орнаменті з виноградної лози, в одній стоїть ложе для праці. Він ліг на нього. Цвіли левкої, медяний запах долинав у прочинене вікно.

В правому кутку кімнати за кедровою скринєю, оббитою срібними пластинами, примостився вільновідпущеник Гельвідій, грамотій, найкращий читець і декламатор грецьких та римських авторів. Перед ним лежать згортки, приготовані для читання, — давні, прижовклі й нові, можливо, Августу захочеться послухати якусь новинку. Він любить поетів, щедро їх нагороджує й возвеличує. Раніше ними опікувався Меценат, вислуховував усіх, навіть найдрібніших, багатьом допомагав грішми та хлібом. Після смерті Мецената його клопоти перейняв на себе Гельвідій. У нього немає грошей і хліба, є тільки почуття невгасимої любові до поезії та поетів. Щоправда, нині здрібніла поезія і поети також. Й невідь-чому. Неначе стоїть добра погода на поезію, а поетичні лаври ростуть кволі, немічні. Немає Вергілія, цього селянина серед аристократів, сільського дядька, який працював повільно й уперто, як віл, боронував ниву ліпше за будь-якого іншого господаря, боявся слави, панічно боявся натовпу, забачивши тих, що бігли до нього, голосно вигукуючи його ім'я, ховався в найближчому будинку й очікував, доки натовп розійдеться, а тоді поспішав додому, в тишу триклінія, щоб вигострювати там до жаскості рядки, іноді він аж перегострював їх, а славетну «Енеїду» хотів спалити перед смертю, вважаючи її недосконалою, й друзям наледве вдалося

вирвати її з його рук. Немає Горація, зігнутого нуждою бідака, мовчакуватого, хворого, недовірливого до людей і надзвичайно розкованого в поезії; на вулиці, на базарі Горацій боявся усіх, усім уступав дорогу, в поезії ж — нікому, поступився цим принципом тільки перед Августом, який довго чекав, що поет прославить його своїми одами, а не дочекавшись, сказав: «Тобі шкода для мене кількох аркушів? Чи ти боїшся, що після моєї смерті тобі ставитимуть у провину, що вітав мене в одах?» Горацію довелося писати четверту книгу, в якій вславив принцепса. Є й немає Овідія, найталановитішого з усіх поетів, яких коли-небудь знав світ. Таємницею оповите його заслання. Ніхто й нині не відає, за віщо так суворо покарав його Август, чому наказав пересадити в суворий клімат це ніжне південне дерево. Сподівався, що воно замерзне? А воно цвіте й там.

Ось сувій з його новими віршами. Не взялися кригою в холодних фракійських степах струни його ліри; сповнені каяття, гірких роздумів і гарячих молитов його вірші пропікають серце.

Лихо! Як близько проліг круга земного край!
Рідна ж земля так далеко!..
...Як самотній живу тут край світу на березі моря,
Де усю землю кругом вічні вкривають сніги...
Де тільки зір свій повернеш, нема землеробів у полі.
Пуста кругом, і ніхто поля собі не бере.¹

Так розмірковував Гельвідій, соваючи перед собою згортки; якщо випаде нагода, він прочитає ці вірші, не називаючи прізвиська автора. Нехай Август спочатку уп'ється вином, а потім запитає, чие воно. Хмільна людина щедріша й добріша. Гельвідій знає, на що важиться, чим може скінчитися це читання. Але й свідомий того, що повинен офірувати власні спокій і щастя високій поезії. Талановиті поети народжуються... рідше, ніж імператори. Якщо ж принцепс запитає, звідки взялися ці чудові поезії, Гельвідій скаже, що їх привезли разом з тур'ячими шкурами, воском і медом з Фракії. Привезли особисто йому, Гельвідію. Гельвідій тут же подарує Августу кілька амфор з медом і кілька кругів воску. Багатший за самого Креза Август охоче приймає найменші дарунки. Але спочатку він полестить Октавіановому смаку. Полестить тонко й уміло. Лестощі — єдина шпарина, якою можна проникнути в душу Августа. Але діяти треба вміло.

«Лихо! Як близько проліг круга земного край!» — бриніли на вустах у Гельвідія тривожні слова.

---

¹ Переклад Ю. Мушака.

Одначе Август не помічав того. Спочатку він слухав прокуратора — управителя маєтків, по тому — диспенсатора, раба, що відає приходом і витратами Августової скарбниці. Особиста скарбниця Октавіана давно злилася з державною, в цьому запорука сили принцепса й запорука процвітання держави. Принцепс ошадливий, як найбідніший селянин, і точніший у рахунках за вчителя лічби. Яка то музика — оці цифри! Мільйони сестерціїв, тисячі талантів золотом або сріблом! Хіба можуть зрівнятися мелодійністю з цим подзвоном найкращі вірші! Август потирає руки, Август відбиває ритм рукою і ногою, забувши навіть, що вона в нього хвора. У цих скупих карлючках — спресована сила цілої держави. Неймовірна сила! Дзвякни — й немов з-під землі виростуть нові легіони, подзвони — й приповзуть одні царки продавати інших. А скільки бажань і можливостей заховано в цих блискучих круглячках! Бажання штовхають людину вперед, можливості стримують її — власне, ці дві протилежні сили і є саме життя, гармонія тут складається дуже рідко, є бажання — немає можливостей і навпаки, в тому своя мудрість, інакше бажання б сивіли юними, а можливості відкривали шлях до всіх пороків світу. Можливості — то міра, міру Август поважає понад усе, завдяки їй він владарює і тримає в покорі цілі народи. Скільки людей мають ось-ось сягнути до верхнього пруга міри й не сягають. Хто ліпше за нього знає це? Коли помирають звичайні людські бажання, тоді непотрібною стає й міра. Ні, не так. Тоді решта бажань обмірюється однією мірою. Й часом та міра не витримує, розвалюється. Понад міру є тільки мудрість, але й вона іноді дірявіє од спомину про непогамовані бажання і штовхає людину на погоню за неможливим, намагаючись переважити одними бажаннями інші. А чим можна замінити пал любові, звитяги та творчості? Солодкою отрутою владоловства? Тремтять коханки, яких уже не взяти, тремтять не з любовного джожу, а зі страху — їх можуть скарати тільки за те, що вони чийсь коханки, тремтять слуги, плазують по підлозі безстрашні в боях полководці, поети змагаються один поперед одним, аби знайти замашнішого, ніким ще не використаного епітета й кинути його як золоту блискітку на імператорську тогу. Тремтять усе. Серце всмоктує солодку отруту страху, серце рикає і сміється.

Ні, Октавіан тим не пивався. Його боялися, але він не дозволяв, аби виявили перед ним страх. Боялися в міру. Римом правила Міра. Одна міра страху, одна міра любові, одна міра щастя. Август був переконаний, що саме її прославлять у віках. І поєднують з його ім'ям. Множилося роки принцепсу, меншою ставала міра. Всьому, чим зараз володіє Рим, він

зобов'язаний мірі. Після бурхливих років громадянської війни, яка покликала до дій людей високої душі, людей обдарованих — Цезаря, Помпея, Брута, Ціцерона, Катона Молодшого, а також всіляких пройдисвітів, таких як Катіліна й Антоній, — і ті й ті безстрашно кидалися на мечі, здобуваючи славу й владу, — після того, як з краю в край один за одним прокотилися криваві смерчі, вибиваючи все живе, возносячи людей на якийсь незнаний їм самим раніше рубіж, творячи з них героїв і вбивць, після того настали роки боротьби з руїнами, багатой торгівлі, видовищ, — роки життя для себе. Тоді ж стрій життя почав хилитися в другий бік — лютої наживи, підкупу, розпусти. Й тут знову принцепсу прислужилася міра. Він видав закон проти розкошів, закон проти розпусти, карав за науст і підкуп. Усі стали тиснутися досередини, в країні запанувала середність, власне посередність. Посередні службовці, посередні правителі, посередні полководці. Це саме те, чого прагнув Август. Прагнув і досяг. Тепер у країні панує Велика Посередність. Люди посередні сягають високих посад і служать вірно.

...Врешті зі справами покінчено. Прокуратор маєтків і диспенсатор сховалися за оббитими бронзою і слоною кісткою дверима. Гельвідій перекинув згортки. Спочатку на самий край виклав «Скорбні елегії», одначе повагався й відсунув згорток назад, а наперед випхав кілька книжок молодих поетів. Нехай вони натовлять принцепсові вуха, нехай він розчарується в них. Нині Рим сказився на поезії. Римують чисто всі. Перепищики не встигають списувати з дощочок на папірус віршовані тексти, куратори не встигають давати дозволи на переписування. Щороку заявляють про себе десятки поетів. Навперебій читають вірші, але публіка на ті читання йде неохоче й швидко розходитьсся. Поезія втратила щось таке, через що вона поезія. Поети кажуть, що їм ні про що писати. Всі давні герої уславлені, а нових немає. Життя тече ліниво, сито, пристрасті попригасали. Десь там, у надрах держави, порипують щелепи невидимих черв'ячків, шашелів, але їх воліють не чути. Колупни — й стане видно дірку в тому, що всі вважають вічним, непідвладним тлінові. Що тоді буде?! Та й спробуй колупнути! Тихо та непомітно помандруеш у залізні рудні, й сіра порода присипле твої кістки. Або опинишся в якихось диких Томах, твої убогі вірші сплять, ніхто ніколи не спом'яне твого імені. Якби хоч знати, що нащадки збережуть твоє ім'я, можна б пожертвувати статком і ситим життям, важитись на щось. А так... не поживеш тут, не житимеш і там. Вся нинішня епоха немовби покрита лоєм. А під ним — тріснуті підмурівки й розхи-

тані фронти. Могутня державна катапульта змашена добре, але встановлена непевно. Під нею — пливкі ґрунти, й порожнини, й невтихаючі ручаї. Одне насильство завжди породжує інше. Очевидне воно, це нове насильство, чи приховане — однаково. Так думає Гельвідій, який спокійно, без поспіху багато разів промандрував од Октавіана до Перікла й значно далі, оком розуму порівнював нові часи з старими, має що сказати й мовчить. Він тільки карбівничий чужих мудростей, йому судилося мовчання. Він завдячує своїм становищем принцепсові й двоїться у своїй відданості йому та в сумнівах душі. День від дня сидить він у своєму помешканні, чекаючи на принцепса, перегортає згортки. Старі, пожовклі від часу, нові, лискучі від свіжого воску. Принцепс іноді приходить, іноді не приходить. А ще Гельвідій любить сидіти на мармуровому порозі, дивитися, як виграє під сонцем відтінками кольорів листя пишного лавра. Лавр уже старий, але ще міцний, листя на ньому якесь особливе, ятряно зелене, яро-зелене, свіжо-зелене, ні, не так — спокійно-зелене, вічнозелене — іншого не вигадась. Є речі, є визначення — назавжди. Чистішого зеленого кольору за лист лавра немає в світі. Вони обоє мліють під сонцем — дерево-кущ і людина. Від цієї стежки, від цього порога, від цього куща пролягла вічність. Пролягла в обидва боки. Тільки Гельвідій знає, що він у ній участі не бере, а лавр — ні. Через те він такий розкішний і втаємничено-спокійний.

— Читай, — звелів Октавіан.

— Що? — запитав Гельвідій.

— Те, що вчора.

Гельвідій почав читати з Кремуція Корда. За кілька хвилин помітив, що принцепс не слухає, думає щось своє. Таке трапляється часто, Август затримується на якомусь імені, на якійсь події й віддаляється. Куди він віддаляється? Що думає? Чи цілком безпечні ці думки? Старечі очі вицвіли, й прочитати в них щось дуже важко. Очі Августа особливі, вони неначе сірі прірви. Там зникає все: шурхіт старого пергаменту, поетичні рядки й цілі філософські трактати, людські життя, міста й держави... Власне, там — цілий світ. Увесь Рим, який підкорив близькі й далекі народи, племена, континенти. Увесь світ. Як він там уміщається? Яким стає? Принцепс пам'ятає, скільки горіхів або сестерціїв програв учора хлопчакам, і часом не пам'ятає, який з царів скорився йому, а який ні. А може, він взагалі заснув? Август іноді спить з розплющеними очима. На його обличчі вкарбувалися глибокі риси стриманого владолюбства, віри в себе, несхитних рішень.

В цю мить Август очутився.

— Копита. Цокотять копита. Це гінець.

Гельвідій не одважився заперечити, його довге, схоже на конячу морду обличчя не виражало нічого, oprіч втомленої поштивості, хоч він не чув нічого й був переконаний, що цокіт копит приснився Августу. Чекав, коли принцепс подасть знак до подальшого читання, але той сидів напружений.

— Мені снівсья поганий сон. І були лихі знамення.

Кінські копита процокотіли голосно й пропали — дорога оперізувала Палатин, зараз вершник був за південним виступом горба. Він з'явився за хвилину, вже без коня, його підтримувало під руки двоє рабів. Там, де мали бути очі, зяяли вирви, рот гінца був покривлений, з нього разом з піною вилітало глухе постогнування.

— Великий Августе! Я нещасний, бо мені випало принести цю звістку. Я проклинаю день, коли народився...

— Ми не вільні в тому, що народилися, — суворо мовив Октавіан і змружив очі, незважаючи на лихі передчуття. Він не вірив, що погана звістка може прилинути в місяць, коли народився він сам, коли здобув владу, — в Августі. — Що там, кажи. Загинув хтось з моїх легатів? Може, Квінтілій Вар?

Квінтілій Вар нещодавно вирушив на війну з германця-ми, він повів за собою найкращі римські легіони.

— Легіони вийшли до моря? — вже грізно запитав принцепс, він аж тепер упізнав по прибитому пилюкою значку, з якого легіону цей гінець.

— Немає вже наших легіонів, — тихо мовив гінець. — Германці заманили їх у ліс і понищили. Квінтілій Вар загинув також.

Це були найкращі римські легіони. Це була найбільша поразка римських військ за весь час владарювання Августа. Октавіан бився головою об косяк дверей і кричав:

— Квінтілій Вар, верни легіони! Квінтілій Вар, верни нашу славу. Нащо я послав тебе, Квінтілій Вар!

Гельвідій, який тримав у руках згорток Овідієвих поезій, низько нагнувся й поклав згорток у кедрову скриню, на самий спід. Тепер він боявся, що Август якимось чином помітить згорток і тоді його гнів упаде на голову Гельвідія. То більше, Овідій, як йому здавалося, пробуває в тих краях, куди пішли легіони Квінтілія Вара. Овідій живий, а легіонів немає.

Август ще довго приголошував і бився головою об двері. Коли ж трохи заспокоївся, продиктував Гельвідію едикт, у якому наказав скарати на смерть кожного десятого з тих, хто вцілів у цьому поході, а все військо перевести з пшеничного хліба на ячний і позбавити вина.

В Римі було оголошено траур.

ДЕНЬ НАЙБІЛЬШОЇ РАДОСТІ

І знову весна. Свято Флори, богині квітів, юності й кохання. Ніяке інше свято не любив Овідій так, як свято Флори. То більше, воно співпадало з днем народження його коханої дружини, його милої Фабії: З нею спізнав лад душ і тіл, втіху родинного життя. Кохав і кохає її без тями. Проста й мовби звичайна, вона запалювала його єдиною усмішкою на поетичну працю, могла б, вірив, запалити й на подвиги. З Фабією знайшов щастя. Двоє попередніх одружень були нещасливі, розчарували його. Либонь, з того й «Наука кохання». Ті вірші — спрага по коханню, погамування жаги, трохи іронії й багато гри. Гри уяви, гри образів, гри барв. Він намагався навчити інших того, чого не вмів сам. Навчав жінок обманювати чоловіків, бути вірними коханцям, не кохати з користі, ставив у приклад Корінну, якої не було насправді, змальовував розкішні ночі, проведені з нею й з іншими жінками. Звичайно, коханок він мав. То здебільшого було потрібно для поетичного натхнення, виправдання еротичних віршів, а не навпаки.

Один час мав наложницю-рабиню. Чи любив її? Мабуть, не любив, рабиню по-справжньому любити не можна. Проте поведився з нею, як з вільною жінкою, дарував квіти й коштовності, присвячував їй вірші.

Він і до інших рабів ставився добре. Багатьох відпустив на волю. Вони користали його доброту, декотрі нахабніли. Він зі сміхом розповідав про це сусідам. Ті його осуджували. А він і справді трохи торопів перед своїми невірними слугами. Відгадував у них людські порухи й жалів їх. Що вони думали про нього, не знає. Тоді він взагалі був зайнятий іншим. Тепер, либонь, дивився б на них не так. Тепер він розуміє, що їм властиві майже всі порухи, які властиві іншим людям. Насамперед гордості й гнів. А також почуття власної гідності. Якби він тоді комусь про це сказав, його б взяли на висміхи. Гордості і гідність у раба! А що: інакше чому тоді вони збунтувалися в його сусіди, у Нікозія, і вбили його? Вони вбивали його в басейні, вбивали довго, не давали вилізти на суше, зіштовхували палицями, купальними стільчиками і дошками. І Нікозій був змушений плавати від одного краю басейну до іншого, доки не похлинувся. Він ковтав воду й волав на поміч, раби топили його зосереджено й мовчазно, голосили тільки наложниці — вони знали, що їх, як і всіх інших рабів господаря, скарають на смерть. Знали це й ті, що топили Нікозія, курульного едила, колишнього пропретора, одначе єдинокупно стали на тому, що Нікозій має загинути. Надто він був

жорстокий, надто багато зла чинив. Та смерть налякала багатьох римських громадян. Одначе Овідій не злякався, він знав, що його раби такого з ним не вчинять. Та й не вельми довго він усім тим переймався. Овідій тоді жив легко та весело, писав вірші, приймав друзів, закохувався. Тобто переконував себе, що кохає, цього вимагала поезія. Служити не хотів, перебував членом кількох колегій, полишив службу й оселився на віллі біля рідного Сульмона. Там у нього чудовий маєток: на схилі зеленого пагорба, в хащах горіхів, каштанів, вишень, буксу і лавра, з яких садівник понавитворював усіляких химер та звірів, кілька струмків збігають через обійстя, переплітаються, зливаються в озерця, кілька озерець перетворено на басейни, одне джерело несе теплу воду. В басейні, у який воно впадає, влаштований плавучий стіл, за яким Овідій трапезував з гостями. Той маєток — найчарівніше місце в Італії. Там Овідій знаходив спокій для душі й натхнення для поезій. Там писав «Метаморфози». Гримаса долі! Справжні його метаморфози розпочалися пізніше, ось тут, у Томах, становище, в якому він опинився, подібне до скам'яніння, яке гірше за смерть, про що й писав у «Метаморфозах». А ще гірше, що поет не знає, чи повернеться в свій колишній образ. Боги мовчать, не кажуть нічого, вони таємничі й грізні, та й надто вони далеко. Тутешні боги йому не допоможуть. Є тут і Марс, і Юпітер, є навіть храм Діани, але туди ніхто не ходить. Збудований кілька десятиліть тому амфітеатр пообвалювався й заріс травою, статую Діани обшмугляли дощі та вітри, гети своїх богів вирізають з дерева: дерев'яні фігури риб, звірів — то їхні святині, порад вони запитують у Сонця та Місяця, з якими ведуть розмови, приносять їм жертви, навіть лік діб ведуть не по днях, а по ночах. І шумить посеред цього захланного містечка одне-однісіньке дерево, вони йому вклоняються, й чіпляють на віття кольорові стрічки, й приносять йому жертви, а воно стоїть, коструbate, колюче, родить маленькі дрібні плоди, кислі й терпкі, які гети мають за святині, сушать і вариво з них п'ють од пристріту, од усіх хвороб, а коли він якось і собі з цікавості підібрав один плід, вони трохи його не вбили.

«Милосердні боги! Який же я винуватий перед вами». Як бездумно, як шалено він тратив час, тратив себе, не вмів жити! Чоловік осягає своє минуле і поцінує його тільки в горі. Тоді стає мудрим, розважливим і добрим, стає філософом.

...Місяць ночі коней погнав —
Я подивився на Капітолій.
Пізно беруся за щит —
Я вже поранений.

Або ж, навпаки, закипає злістю, проклинає себе, проклинає богів і весь світ. Овідій не проклинає богів, не проклинає життя, бо знає, що воно прекрасне, тільки залежить не лише від твоєї власної волі. Його життя, його майбутнє до останньої краплини крові у волі принцепса, перед яким несе провину. Та провина, можливо, не зовсім і провина... Просто він знав, що Юлія Молодша, внучка Октавіана, його пестунка, його улюблениця, вітрогонка й розпусниця, зустрічалася з Юлом Антонієм, своїм коханцем. Але хіба він один знав про те? Либонь, про те відав увесь Рим. А лібурн повіз до фракійських берегів тільки його. Чому саме його покарав принцепс? Свої любовні елегії поет писав за десять літ до цього. Та й по тому були «Ліки від кохання».

Не від уроків моїх навчалися зради жінки,
Не може навчити той, хто сам не навчений.
Жодної байки про мене не склав поговір...

Ні, Овідій не в змозі зрозуміти до кінця жорстокого присуду. Юлію Август завдав на острів Триморій, заборонивши давати їй вино й допускати до неї чоловіків, навіть рабів. Юл Антоній покінчив з собою, повісилася і наперсниця Юлії вільновідпущениця Феба... Всі вони понесли кару справедливо. А він? На той час він взагалі вів життя добродійне, достойне прикладу для інших: кохав дружину, виховував дочку та внучку, шанував богів і вклонявся пам'яті предків. Племінники й племінниці, рідні й двоюрідні одне по одному перебралися з Сульмона в Рим, в його дім, а дім тримався на ньому. І він уже не легковажив обов'язками господаря дому, голови родини, роду, ніс їх з достоїнністю й навіть з гордощами. Дім його був — повна чаша. Цей день, день народження Фабії, був особливий — найщасливіший день року. Раби прикрашали будинок гірляндами квітів, готували святковий обід, він одягав білий плащ, гості одягали миртові вінки й допомагали йому принести жертви біля домашніх ларів. Фабія, в білій туніці, з червоною стрічкою на чолі, золотою діадемою у волоссі, стояла, урочисто склавши на грудях руки, й з захопленням та побожністю дивилася на свого чоловіка. Незабутні хвилини! Солодкий спомин і гірка мука на все подальше життя.

...Лари він склав з шматків зеленого моріжка. Копали його за ворітьми й носили з старим служником Лисом, якого найняв у грека купця Еока. Лис — дакієць, він погано володіє навіть гетьською мовою і знає лише кілька грецьких слів. Він тихий, добрий, однак не вельми тямковитий. Лари вони склали у лівому кутку житла — дерев'яної хижі зі схо-

дами на другий поверх до малесенької кімнатини, яка правила Овідію одночасно й за трикліній, і за таблін, до неї вели дерев'яні сходи чи просто драбина. В тому кутку, де вони склали лари, у покрівлі — дірка, туди виходить дим огнища, на якому служник готує їжу. Ладану в Овідія крихта, вино — кисле, з яблук і слив. Тільки квіти розкішні — жовті й червоні тюльпани, вся долина над озером вкрита ними. Він рвав квіти, а озером плив молодий рибалка й співав пісню; побачивши, що робить засланець-римлянин, довго сміявся й показував пальцем на середину лоба — мовляв, ти, чоловіче, не сповна розуму. Ось таку жертву приношу я, Фабіє, богам на твою честь, прийміть її, не полишайте без своєї любові мою кохану дружину, освітіть ясним світлом її путь і наповніть світлою пам'яттю про чоловіка та друга її серце.

Овідій мовби передбачив таку жертву: він змалював у «Метаморфозах» завітчане маком поле перед темним отвором печери. Червоний мак — то його колишне життя, чорний отвір печери — його нинішнє існування.

...Шипить на вогні холодне вино, солодкий дим ладану лоскоче ніздрі, витискає скупі сльозу. Сивий поет сидить на березовому окоренку перед кволім вогником, знову й знову переполнює своє колишне життя. А воно, як оте забур'яніле поле, покинуте гетом в страхів перед ворогами. Стоптаний копитами шматочок землі й чорна стіна лісу попереду. Поет переполнює поле, розмовляє вголос, щоб не забути божественну латину, якої тут не розуміє ніхто. Згадує Лукулла, Луцінія Краса, Кальпурнія Пізона, які побували в цих краях, вони приходили сюди як войовники, поверталися з славою, а він сидить тут бранцем в забутті й безслав'ї, хворий і сумний. Він вже ніколи не засміється безжурно та весело, й не тільки через гірке життя засланця, а й через те, що зрозумів: світ сповнений кривд та страждань. Розумна людина взагалі не може бути ясною та веселою, бо кожна мить наближає її до кінця. З кожним кроком попереду в неї меншає світлого й більшає темного, з кожною миттю вона щось втрачає, поет бачить те й переймає чужі печалі в свою душу. Людина нещасна, бо боїться тирана й сусіди-сікофанта, який доносить за плату, вона боїться цезаря й найближчого начальника, блискавиці й грому, хвороби й звіра, грабіжника й судді, який може закинути її до темниці або заслати в холодні краї, зрештою, вона боїться себе самої, власної буйності й крихкості. Ось що таке людина, ось що таке людське життя! Вона весела й безжурна доти, доки не розуміє цього, доки стрибає по світу молоденьким козликом, спасує зелені листочки та кві-

точки й заграє до молодих кізочок. Їй здається — ота гра і є життя. Пробі!.. Воно довге й зовсім не таке.

«З благоговійним смутком споглядаю я в пам'яті римські святині, які єдині є справжніми і без яких людини так убого і страшно. Я не знаю, чи можуть боги захистити мене з такої далекої відстані, чи долинає до них мій голос і чи чують вони хвалу з моїх вуст на їхню честь. Серце моє від туги і розпачу стало неначе грудка зчерствілого сиру, а сльози течуть солоні, аж пекучі. Як же ми не вміємо цінувати добро, послане богами! Не знаю, що б я віддав, щоб хоч на мить поринути в оксамитову тишу власного дому, в лагідний шелест сторінок книги, журкітливу мову дружини, белькотіння внучки, щебет ластівок під вікном. Звідси, з холодного далека, все те здається маревом...»

З тієї темної задуми Овідія пробудив оклик служника, який сповістив про щасливу подію — прибуття з сарматських степів великого обозу. Обоз прибуває, бо очікують з Риму кораблі з купцями, очікують великого торгу. Тих кораблів з нетерпінням, надією і тремтінням у серці чекає й сам Овідій. Кожного ранку виходить на вал і дивиться на море, яке грає золотими блискітками, а частіше котить темні похмурі вали. Ті вали накочуються поетові на серце. А зараз він поспішає до воріт зустрічати сарматських купців. Там, у далекому Римі, всім здається, що на кордонах держави римські колоністи тільки й знають, що з рання до ночі рубаються мечами з бессами, язигами, таврами, колхами, метелеями, скіфами та дакійцями. Якби було так, давно у Томах і в інших містах не лишилося б жодного римського колоніста. Війська прийшли, розпорошили по степах і балках войовничі племена й пішли, а колоністам потрібно тут жити. Відбивати наскоки малих племен і тих, які збунтувалися, й боронитися від розбійницьких ватаг, задобрювати царків і ханів подарунками, торгувати — це найбільша запорука безпеки, хани і всі заможні варвари зацікавлені в тому, щоб спродати дарунки лісу та степу й придбати сталеві римські мечі, кольчуги (і повернути ті мечі проти римлян), тонкі єгипетські тканини, ласощі та прикраси для своїх дружин і наложниць. Законові торгівлі пильно дотримуються обидві сторони.

За вбитого римського легата вбивцю чекає менша кара, аніж за вбитого купця. Вбивцю відшукають будь-де, навіть на тому світі.

В розчиненні навстіж важкі, оббиті залізом дубові ворота фортеці вкручувався, ввалювався, вповзав купецький обоз. Погойдувалися в сідлах на кошлатих низькорослих конях бородаті вершники охорони в гостроверхих шапках, ремігали

схудлі за дорогу воли, ревіли верблюди, подзвонювали підвішені до підток казани, дудів у дуду помічник наглядача каравану, важко переставляли ноги призначені на продаж невільники. Копита коней і ратиці волів були порозбивані, гарби скрипіли — дорога злизала увесь дьоготь — запалі очі дозорців дивилися чіпко, смажні уста були постулювані твердо.

Валка принесла з собою запахи степу, диму нічних багать, проюхтованих у дьогті шкур, які були до ладу впаковані в глибокі вози, ув'язані й накриті, копченої риби, диких медів, воску та овечої бринзи. Валка заповнила постійний двір, і майдан за ним, і багато приватних дворів. З далекої мандрівки вернулося чимало томітів, місто наповнилося веселим гомоном, дзвоном і дзвякотом, піснями та вигуками. Одразу ж, не відкладаючи, було зіграно кілька весіль: наречені були або викрадені, або взяті браном, одначе це їх, либонь, не вельми лякало й засмучувало, вони сміялися й веселилися. Тільки одна, незвичайної вроди дівчина, плакала безнастанно, а її майбутній чоловік, рудобородий гет в короткій, підперезаній шкіряним поясом сорочці, раз по раз смикав її за довгу косу. На поясі в гета висіли меч, лук і сагайдак з чорноперими стрілами. Овідій подивився на сагайдак і здригнувся: сагайдак був виготовлений з людської руки. Овідій засмутився й пожалів дівчину.

Прибулі приносили жертви богам, овечок і кіз душили ремінним зашморгом і розтинали кількома ударами меча. Кров зіджували у великий казан, туди доливали криваво-червоного вина, вкинули меч, сокиру та кілька стріл. Пили по черзі: спочатку старійшини міста й обозу, далі сотники й десятники ватаг, прості воїни, купці, ковалі — увесь люд. Спалахнули весільні смолоскипи, на майдан винесли на тичинах казани з вином і пивом: пригощали купці обозу, старійшини міста, пригощали ті, що одружувалися. Старійшини сиділи на купі колод на краю майдану: найповажніші, найдосвідченіші, найшанованіші — внизу, на нижній колоді, решта — вище, за віком та посадами. Вино їм підносили в мідних чашах, його наливали з глиняних амфор. Простий люд черпав корцями з чанів. На окремі колоді сиділи музиканти: дударі, сопілкарі, бубоністи, серед них виділявся сивобородий, сліпий на одне око дід у довгій, до п'ят, сорочці й шкіряному, з роками тура, шоломі на голові. То був славетний фракійський співець Ворон, відомий у Томах і в інших містах, його слава перекотилася аж за Істр у скіфські й дакійські степи. Ворон величався вочевидь. Коли він дудів у дуду з лика або брав у руки сопілку, замовкали всі інші співці й музиканти. Він був великий. Йому давали вино на

меду й дівку на ніч. Жінки його любили. Він сам складав пісні й сам їх виконував. В екстазі заплющував єдине око й дудонів, дудонів, а тоді одривав од рота дуду й щось вигукував. Йому підносили ріг з вином і просили:

— Пий, Вороне.

Ворон пив. П'яний кричав ще голосніше. Ворон звідкілься знав, що Овідій — поет, ставився до нього погордливо. Овідій гірко сміявся в душі, а на вулиці мусив уступити Ворону дорогу. Бо то йшов шанований усіма поет. А Овідій вигнанець, якого витурили з Рима чи то за погані вірші, чи за якусь крадіжку. Інший вигнанець, грек Еок, який сидів поруч з Овідієм, знав усе це й посміхався в куцу бороду. Еок хитрий і до ката розумний, хоч прикидається простакуватим.

Овідій і хоче подружитися з Еоком і не хоче. Надто той самовпевнений, надто іронічний та злий. Овідію здається, що Еок у душі втішається поетовим горем, глузує з нього, й через те сам ставиться до грека з настоорогою. Еок — вигнанець уже чверть віку. У вигнання пішов ще молодим, був скульптором, зробив оригінальну скульптуру Юпітера, його звинуватили в святотатстві й заслали сюди. Він ніколи не просився в Рим, не проклинав свою долю, казав, що за ним у Римі й слід запав, але він за тим не шкодує; в Томах став карбівничим, не кепсько заробляє, тут він одружився, має четверо дітей, каже, що щасливий, а може, вдає такого. А як можна бути щасливим у Томах? Це запитання не подобається Еоку: відповідає на нього кпинами.

— Овідій — поет другого сорту, — мружив крапчате око. — І його латинська мова теж другого сорту. Хіба не так? Хіба не сміються з неї дорослі й діти?

Овідій знизував плечима, сердився.

— Сердитися нема чого, — просторікував Еок. — Було б добре, щоб усі римляни хоч раз побували в твоїй шкурі. Або хоч у моїй.

— Чим погана твоя шкура? — запитував Овідій, а сам стежив за високою стрункою танцівницею в довгій розмальованій сорочці. Це була та сама жінка, яка в перший день Овідієвого прибуття в Томи напувала його водою. Він подумав, що вона хвилює його, однак не так, як хвилювали патриціанки в Римі. А може, й так. Звичайно, Овідій вже не юнак, але й не досугий дід, і з недавнього часу йому почали снитися жінки, навіть почував пал у серці. Це не був той вогонь, який палив його колись, який видобував отруйно-запашні рими. Те паливо, паливо душі, вигоріло, лишилися тільки спонуки тіла, якими він на початку заслання бридував і котрі таки трохи дошкуляють йому.

Занурившись у ті думки, він не одразу втямив, що казав йому Еок. А втямивши, здивувався. А здивувавшись, обурився.

— ...Хіба не грецькі граматики навчали давніх римлян грамоти? Хіба не афінські філософи вивели вас на стежки мудрості? Хіба не в нашій славетній Академії осягали премудрості науки ваші юнаки? Не з нашої трагедії, не з нашої комедії скопіювали ви свою? Перейняли наш одяг, наші звичаї, нашу їжу, увесь триб нашого життя й упослідили нас. Вже й ваші філософи мудріші, й поети кращі. І краща ваша мова. Не вивчиш її — не станеш високим урядовцем, не досягнеш ніяких посад і звань. І так воно виходить, буцім, не знаючи латини та порядків ваших, не можна стати людиною мудрою, культурною, державною. Бо держава — це Рим. Римські храми — найкращі, бігуни найпрудкіші, жінки найгарніші... Чи ж не так?

Овідій не знав, що сказати на те.

— Ось бачиш... Ти й помислити не можеш, що в світі є щось не гірше за римське. Про греків я вже тобі сказав. А ще ж були Єгипет і Персія, є Індія, країна дивовижна, кажуть, за нею є інші країни, достойні того, щоб процвітати під сонцем. Рим підгорнув під себе сотні народів, покалічив, поламав їх, змусив танцювати під свою дуду, як танцюють хлопці та дівчата під дуду присліпуватого Ворона. Ви не можете стерпіти, що десь у світі ще є вільні народи. Ледве прочули про такий народ, посилаєте військо. А запитати, з якого права? У всіх народів свої боги і своє життя. Вони так само народилися під сонцем, як і ви, бачать ті самі зорі й той самий місяць. Вони з такої ж плоті й крові. Хочеться закричати: схаменіться! Зупиніться! Ви тягнете світ до прірви. Згинете самі й поховаєте під уламками своєї держави цілі народи. Таке не минає. Погано збудований храм має власти на тих, хто в ньому лишиться. Кажу це з гіркого досвіду, такими самими стали наприкінці Афіни. Ворон — сліпий на одне око, ви ж сліпі на обоє. Ви вважате, що ваш республіканський стрій найдосконаліший у світі і його треба нав'язати іншим. Що ж то за досконалість? Ви всі раби: раби своїх жорстоких законів, своїх суддів, раби принципів і золота. Кричите про свободу, про республіку й славите тирана. Ви одягли світові ярмо, а воно тремчить, скрипить і тріщить.

Овідій слухав Еока й ледве вірив тому, що чує. Стискав тонкі пальці рук з приламаними нігтями, поривався запитати, чи той не жартує, й не запитував. Все його єство, єство римського громадянина, громадянина найкращої держави

світу, обурювалося й бунтувало, він шукав гострих переконливих слів на відсіч і не знаходив їх.

— Скажи, Еок, — врешті здобувся на мову, — ти один так думаєш чи є ще такі?

— Може, й один, а почуваються так усі. Світ ненавидить вас, ненавидить і боїться. Тебе не чіпають, бо ти сам нещасний. Навіть співчувають тобі. А ще ти — добрий. Добрий і якийсь, якийсь... — Еок приклацнув пальцями, — ...ну, ніби трохи не сповна розуму. Вибач. Й не зовсім схожий на римлянина. Справді, ти вже не зовсім римлянин. Ти вже перейняв чимало звичок томітів і навіть чимало їхніх слів. Чи не так?

— Правда, — ствердив Овідій. — Трапляється, шукаю латинського слова й не знаходжу, а гетське крутиться на самому вершечку мислі.

— Приглянься, Овідію, пильніше. Гети не мають срібних тазів для умивання та золотих гребінців, але вони теж люди. Серед них, як і серед інших людей, є добрі й злі, є дурні й розумні. Розумні, звісно, по-своєму. По-гетськи. Вони такі, якими їх зробило життя. Либонь, в оцих убогих степах римлянин мав би вигляд значно гірший. Бо він укоханий і лінивий, пихатий і розбещений. Він не вміє і не хоче працювати. — Еок хвилину помовчав і додав: — Зрозумій мене й не гнівайся на мене. Я об'їздив півсвіту, багато бачив і багато знаю. Я не кажу, що всі римляни і сам Рим нікчемні. Він спородив багато достойних мужів, створив безліч гарних речей, але мужів і речей поганих сотворив значно більше. Він спородив дух нетерпимості й загарбництва. Це гірше чуми. Ось так. Давно хотів тобі сказати все це, та не лучалося нагоди.

Еок підвівся й поплескав Овідія по плечу.

— Ще раз прошу: не гнівайся на мене. Подумай над тим, що я сказав. Хоч навіщо це тобі? Що воно дасть? Ет, як хочеш, — махнув рукою. — А тепер ходімо за ворота та подивимось на томітських юнаків.

За ворітьми, саме там, де першого дня Овідій бігав за лошам, горіло кільканадцять багать. Вони творили чималий квадрат. Кілька багать палало посеред квадрата, там лежали купами корчі, хижо поблискували леза встромлених у землю мечів і вістря списів, дзвеніли натягненими тятивами поприв'язувані до вбитих у землю паль лука, від яких над землею тяглося мотуззя. Ледь зачепи — й гостра стріла ввіп'ється в твоє тіло. Голі юнаки, гнучкі й спритні, як степові барси, мчали один поперед одного поміж колод, мечів і списів, перестрибували через вогонь і натягнені мо-

тузки, їхні намащені оливою тіла зблискували стальниковою бронзою, довге волосся летіло по вітру й спалахувало над вогнем. З правого боку стояли за багаттями мужі міста, воїни, з лівого — біла челядь; дівчата затуляли очі прозорими намітками, а самі підохочували юнаків, вигукуючи їхні імена. Юнаки кидалися на ті поклики, неначе леви. Жорстока забава, жорстоке видовище!

А хіба не жорстокіше видовище, коли кільканадцять левів і тигрів шматують на арені кількасот беззбройних бранців або професійні гладіатори з рабів чи римлян, які потрапили в неоплатну кабалу, січуть мечами й протикають зубцюватими вилами один одного?! Один юнак вбиває другого, а ще інший, багатий патрицій, ліниво спостерігає, як цівкою б'є з поранених грудей кров, а сам нахилився до юної патриціанки, вдає, буцім щось говорить їй, насправді ж лоскоче губами рожеве вушко примхливої красуні; ті й ці ведуть гру, одначе яка ж вона різна! Боги, боги, мій мозок просвітлів чи затьмарився ще дужче, бо я не бачу сенсу в тих жорстоких грищах і одміні од цих. Ці таки ліпші, тут людина сама важить власним життям, і це хоч трохи виправдовує її.

Багаття пригасали. Гети-служники в кожухах вовною нагору виносили на ношах до воріт убитих та поранених.

А вночі Овідій лежав без сну й думав над тим, що йому сказав Еок. Ні, він не міг погодитися з ним. Навіть закипав запізнілою злістю. Якби римляни були звичайні люди, то чи змогли б створити таку могутню державу. Сягнули списом найдальших земель, володіють всіма морями, проклали в чотири сторони світу бруковані дороги й по них крокують залізні легіони. А сам Рим, місто зодчих, ораторів і поетів!.. Ні, іншого такого міста немає, не було і не буде. І таких мужів, які живуть у ньому...

Але черв'ячок сумніву, засланий Еоком, точив і точив. Були, були в світі інші міста. Вавилон, Афіни... і мужі. Один Александр Македонський чого вартий. Та й деякі варвари, які посіли високі урядові сходинки, не поступаються розумом жителям Вічного міста. Може, й оці гети, якби навчалися в школах, удосконалювалися в гімнасіях і палестрах, дорівнялися б громадянам Риму. Силою, мужністю вони їм не поступаються. А іноді й благородством.

...Ні, ні, все не так. Це в тобі говорить злість, образа на рідне місто, яке закинуло тебе сюди. Воно велике й священне і стоятиме на землі вічно.

Через два дні до дерев'яної пристані пришвартувався важкий, з низькою осадкою лібурн, який приплив з Рима.

Ще матроси вкладали вітрила, ще кормчий віддавав останні розпорядження, а Овідій вже біг по крутому трапу на палубу. Не міг дочекатися, доки кормчий звільниться, а той не поспішав, пильнував, щоб вітрила були складені до ладу, щоб лібурн був туго прип'ятий, щоб трап клали міцно, щоб замки на ланцюгах, якими приковані галерники, були позамикані. Овідій вклонявся йому, як вклоняються проконсулу, вів його за руку, як найкоханішу жінку, саяв радістю, лелів ласкою, на його обвітреному, пошерхлому обличчі не згасала усмішка. А кормчий, кремезний велетень з переполосованим шрамом підборіддям, ступав важко, кучеряву голову понурив, дивився під ноги й мовчав. Овідію стискалося серце, тонкі й зболені струни в душі натяглись до краю, він здогадувався, він розумів, чому мовчить кормчий, чому дивиться в землю, — він не привіз йому волі. В поетових очах закипали сльози, одначе він і далі усміхався, пам'ятаючи закони гостинності рідних берегів. Ті закони забороняють запитувати гостя про справи, поки гість не змив порох доріг, не погамував голод та спрагу.

Кормчий мовчав ще й через те, що поет викликав у нього почуття подиву: зодягнений у коротку тогу і варварські штани, підперезаний шкіряним поясом, на якому обвис меч; худий, рвійний, з холеричним блиском очей, був схожий на волоцюгу.

Спершу Овідій повів кормчого до парової лазні, найкращої в Томах (їх тут всього три), він наперед заплатив банщику, й той нагрів у чані вдосталь води, і кинув туди товченого конопляного сім'я, й розтер крихітний шматочок ладану, і воду лив щедро. Курів димок над гостроверхою покрівлею лазні, валувала з вузенького віконця пара, а Овідій сидів на дубовому окоренку під стіною й усміхався сумовито. Його ніздрі вловлювали запах конопляного сім'я та ладану, й згадувалися йому мармурові домашні ванни і розкішні римські терми з двоярусними портиками, з великими залами на тисячу місць, мармуровими кріслами та мармуровими статуями в нішах, з велетенськими басейнами, залами для гімнастик та гри в м'яча, з картинними галереями, бібліотеками, залами для філософських бесід та поезії. Він чув, як водоспадами шумлять голоси, бачив, як вилазять на мармурову лавицю поети й читають вірші, а він стоїть у другому кінці зали, на узвишшя не ступає, не кричить і не галасує, одначе навколо нього натовп густіший, здебільшого то молоді люди, їхні очі блискотять від захвату, а вуста мимоволі повторюють рядки його віршів. Так було, тепер те ніби сон, марення, яке тоне в білих клубках пари.

По тому пригощав кормчого обідом, який готували вдвох із служником. Овідій підв'язався білим полотном, неначе раб-кухар, порядкував, носив страви. Подали на стіл копчену рибу, густо, по-гетськи, приправлене часником і цибулею м'ясо дикої кози та ведмедя, овечу бринзу, перепелів у меду (худих, весняних, хотів, щоб хоч щось нагадувало Рим), пшеничну, на меду, кашу, узвар із диких яблук та груш. Узвар був солонуватий, і каша також, бо солоня тут вода. Овідій вже до неї звик, гостеві страви гірчили, Овідій те бачив, хоч гість і не подавав виду. Та й чи ж не гірчитимуть гостеві з Риму гетські страви! Після лукринських міног і устриць, після солодких фіг і винограду! Коли б Овідієве пригощання побачили проповідники насолод — кіренайки, вони б повмирили зо сміху з його старань. Медвеже м'ясо та овочі, бринза — оце так заляся!

Гість вимив руки. Поки він їв, Овідій читав листи від дружини та дочки, від поета Макра та також поета, давнього друга Басса. Листи були скупі, особливо листи від Макра та Басса, либонь, обоє боялися доносу, славили щасливе життя під зорею цезаря та вихваляли римські порядки, про декотрі з яких Овідій уже мав іншу думку. По тому кормчий оповів новини: германський вождь херусків Арміній розгромив легіони намісника Квінтілія Вара, в Римі ще й досі туск і траур. Август побивався так, що його довго не могли заспокоїти, минулого місяця судили весталку храму Юпітера за втрату дівочості, її, як і велить закон, опустили по драбині в порожню башту, а потім драбину прибрали, лишили їй трохи води та їжі, аби продовжити муки, одначе весталка не каялася, а це дуже поганий знак, та ще під час жертвоприношення біля того ж таки храму Юпітера вирвалися обидва жертівні бички, перекинули священне начиння й затоптали троє людей; в Римі збудовано ще один водогін, а також новий храм Аполлона, форум для кримінальних судів, чудову палату для куріальних комісій, портик за Аквантином, Статілій Тавр власним коштом вибудував амфітеатр...

Собі на подив, звістки про поразку Квінтілія Вара та покарання весталки Овідій вислухав байдуже, нові будови його зацікавили, він заплющив очі й промандрував по Священній дорозі, по вулиці Бичачі голови, перетнув Марсове поле, вернувся на Капітолій і постояв перед храмом Юпітера, вклонився Юноні та Мінерві, відвідав храм Вести й приніс жертву Аполлону. На Палатин не дивився, його очі одразу наповнилися злими слізьми.

По довгій мовчанці запитав, чи знає кормчий Фабію, його дружину, чи бачив її.

Кормчий відказав, що бачив, був у Овідія вдома й не один раз.

— Мабуть, вона геть сплакалася й змарніла, — розчулено мовив Овідій. — Либонь, їй важче, ніж мені. Вона така ніжна, така чула.

Кормчий розглядав поруділі від солоної води носки своїх черевиків. Він думав про те, що Овідій з вигнанням не примирився й не примириться ніколи, що тілом він тут, а душею там, у Римі, й це дуже важко, було б краще, якби душа вернулася сюди, нехай навіть покалічена й скривавлена. Саме через те не захотів обманювати:

— Вона вже заспокоїлася. Я не бачив у її очах сліз.

— Не може бути! — скрикнув Овідій. — Не заплакала навіть тоді, коли віддавала тобі листа?

— Навіть тоді. Даруй, поете, але море навчило мене казати тільки правду.

— О Фабіє! — знову скрикнув поет. — Страшно ж бо як, що ти лихо моє долаєш без сліз. Я тебе вірною у віршах малюю, бійся цей образ зітерти, — прошепотів і засоромився. Проклята звичка, проклятий дар думати й говорити віршами. Навіть люті морози не скували цей дар, гострі як ножі вітри не вивіяли з грудей поетичний дух. Мало йому горя, мало страждань! Будьте ви прокляті!

Кормчий дивився з співчуттям.

— Тебе не забули в театрах і в портиках, де читають вірші, — нараз мовив.

— Та нащо мені та пам'ять! Нащо мені та слава! Вона гірша, ніж по смерті. Пам'ятають вірші й не пам'ятають мене! Якби знав, зібрав би всі свої книги й спалив їх... Потопив у морі, як сліпих щенят!..

— Не треба так казати, — суворо заперечив кормчий. — В Римі не забули й тебе. Твоє ім'я славне, воно на вустах у простих людей і в поетів також. І Макр, і Корнелій Север, і Понтік, і Тутікан, і Брут, і Руфін — всі співчують тобі, всі шкодують за тобою. Я знаю це гаразд. Я — Кассій Луг. Понтік Луг — мій двоюрідний брат, він мені нишком повідав, що поети Риму уклінно проситимуть принцепса, аби він вернув тебе з заслання. Вони чекають слухного моменту. Август — мудрий володар, він зважить на прохання найкращих поетів Риму. Отож страждати тобі лишилося недовго. Наснаж своє серце вірою й чекай.

— Я чекатиму, — проникливо мовив Овідій. На його очах блищали сльози вдячності кормчому та всім поетам Риму. Цей день він вважав найщасливішим за все своє життя в Томах.

Наступного ранку в Томи прибув ще один корабель, який вертався з Ольвії в Афіни, і просто на пристані розпочався бурхливий, шалений торг, де шкури продавалися величезними в'язками, а вино десятками амфор, де поступалися в тисячах сестерцій і люто торгувалися за один асс, де поплескували одне одного по плечах і рвали бороди, цілувалися й кидалися одне на одного з ножами.

Овідію вельми хотілося чимось відмітити цей день, і він вресшті-решт купив дівчинку-бранку років десяти, руду, кирпату, в муратинні, неграмотну, зачучверілу й коростяву, в одязі, який би не підбрав жоден жебрак. Дівча було з степів, дике, не знало ніякої відомої в Томах мови, навіть скіфської і сарматської, зиркало з-під лоба, неначе звірятко, й тремтіло чи то від страху, чи від якоїсь хвороби. Вилицюватий, пласконосий, з розбійними очима язиг сказав, що дівча взяли в бран десь далеко-далеко, аж там, де кінчається скіфська земля (Овідій пригадав: Геродот називав ті землі країною людодідів, одначе при всій своїй захланності дівчатко на людодідку не було схоже), у битві погинув увесь її рід, лишилася вона сама. Дівчинку Овідій назвав Флорою — на честь весни, й корабельщики та купці з того вельми реготілися, надто хирлявою, нечупарною і дикою була новітня Флора. Овідій на те не зважав, лише усміхався таємниче, він знав: на добрих харчах, при хорошому догляді дівчинка вилюднеє. Він навчить її латинської мови і латинських звичаїв і відпустить на волю, в спокуту за свої існуючі й неіснуючі гріхи, в спокуту перед усіма жінками світу, якщо він хоч перед одною в чомусь провинився. Нехай ця дівчинка піде в життя Флорою, нехай збереже добрий спомин про іншу людину, яку взяло в бран лихе життя, відкинуло від світлих порогів, яку покривдили тупі й жорстокі люди, а друзі виявилися лицемірними, невірними, швидко забули його.

Овідій запросив кормчого Кассія Лута на прощальний обід, але їм не вдалося поговорити, та й обід було зіпсовано — припхався непрохою Авл Полінік — дрібний урядовець з відділу наглядів за господарством колоній (а може, й ще за чимось), він приїхав ревізувати касу Томів — розпатякався, розхвастався, не дав ні господарю, ні Лутові сказати слова. Був це маленький чваньковитий грек, який давно відцурався всього грецького, вдавав, що й мови грецької не розуміє, ганьбив греків і все грецьке, запопадливо справляв свою службу, збагачував зідраними з колонії динаріями римську державу, збагачував її своїм невіглаством, своєю дикою, зітканою з лайок, з чужоземних, покалічених слівцець мовою, вихваляв усе римське й поводився так, неначе сам завоював увесь цей

край. Овідієві сплив на пам'ять Еок, спливали його слова, і йому вперше трішки стало соромно, що він сам римлянин. Отакі-от люди руйнують останнє добро, що лишилося в римському народі, тут можна б сказати ще так: кусень, який заковтують, більший від того, хто заковтує, і це неминуче веде до катастрофи. Ця думка лише майнула, та й не міг Овідій виповісти її, бо хто зна, яку ще службу сповняє при принцепсові Авл Полінік, водночас інша думка про те, що збирач податків знаходиться при принцепсові, бачить його, розмовляє з ним, живе у Римі, позбавляла його сили волі, він намагався справити гарне враження на Полініка, одначе те чомусь не вдавалося. Овідій відчув це, тратився, сердився на себе: часточка Августової святості мала б перекинутися на його слугу, од Полініка мало б повітати Римом, його магічними запахами, культурою, доброю славою, а цього не було. Лут теж мовчав, вони попрощалися коротко, скупно, на душі в Овідія лишилася осуга від цього прощання.

Вітер віяв з моря, пронизував відкритий кар'єр наскрізь. Коли він віє з заходу або сходу, його затримують сопки, але він здебільшого налітає з океану, взявши розгін аж біля берегів іншого континенту, ввібравши в себе на тисячокілометровім шляху холод двометрової криги, снігових заметів, сорокаградусного морозу. Він пробиває кухвайчину, неначе куля, валяє з ніг, а поваливши, за кілька хвилин перетворює людину на крижану бурульку. Люди ворущаються, вимахують кайлами, люди не хочуть замерзати, одначе й сили на роботу, яка погнала б кров по тілу, зігріла, не мають, вони хитаються, неначе заводні іграшки, коли напруги в пружині лишилося ледь-ледь. Конвойні охорони, дарма що в баранячих кожухах поверх кухвайок, ватяних штанях і битих валянках, намагаються стати спинами до вітру, притупують-пританцьовують, гріються міцною махоркою і крутими матюками. Вівчарки й ті виють од холоду.

— Ей, ти, ворущися!

Але він уже не ворущиться. На сьогодні це шостий, останній. В партії шестеро гринджол, на кожні кладуть по одному покійнику. Начальник конвою — він також замерз і зараз думає тільки про рожевуватий, настояний на морощці спирт у літрової пляшці в себе в бараці, — зиркає коршаком з-під кудлатої шапки, тиче вказівним пальцем двопалої хутряної рукавиці в Поета.

— Повезеш ти.

Покійника приторочено до санчат, він довший за них, позаду стирчить голова, попереду — ноги. Вони не прови-

сають, покійник уже задубів. Поет тільки мельком подивився на нього, — обличчя молоде, давно неголене, волосся не розібрати якого кольору — взялося інеем, верхня губа закопилася й відкрила рядок зубів. Поет здригнувся. Він трохи знав його, це був учитель з тих-таки країв, що й він сам. Вчитель мав одну ваду: був занадто балакучий, а балакучість послуговує тут кепську службу. Може, й краще, що вчитель помер. Одмучився, одбалакався. Поет пам'ятає, як вчитель якось розповідав уночі, як його допитували: обливали на морозі крижаною водою, зачиняли на ніч у підвал, де кишіли голодні пацюки, підвішували за руки до бантини і стьобали колючим дротом. Вчитель потягнув за собою багато людей. Не важко здогадатися, що в житті вчитель був клопітливий, суетний, намагався бігти поперед інших ще й показувати усім дорогу. Поет знав багатьох таких людей і в своєму середовищі. Вони були сповнені віри й оптимізму, диво, що декого з них забрали першими. Так, Поетів земляк одстраждався душею й тілом. Воно тепер у нього маленьке, худеньке й холодне.

Похилою, звивистою доріжкою Поет витягує гринджоли з кар'єру нагору, далі дорога пластає в снігах прямо й виводить на биту дорогу, яка в цьому місці роздвоюється: одна веде ліворуч, до табору, друга — праворуч, за дальні сопки, порослі ріденьким чагарником. Там, за сопками, — мертвецька, величезний хлів з гостроверхою покрівлею. Поет повертає праворуч. Мете поземка, вона поперемітала в деяких місцях дорогу, й ті замети доводиться пробивати з розбігу. А вся дорога рівна, накочена, санчата ковзають легко.

Поету щастить. Він чує скрип полозків позаду, за хвилину його наздоганяють сани, запряжені гнідою кобильчиною, на санях видніється постать, схожа на ожеред, — чоловік обгорнувся солом'яною матою.

- Ей, ти куди? — гукає Поет.
- До Крутої, — відгукується ожеред.
- Підвези.
- Сідай.

Кобильчина зупиняється, Поет тупцяє, не знає, як йому ліпше прилаштуватися з поклажею. Нарешті прив'язує мотузок до штиля, сам сідає верхи на покійника — поїхали. Неквапно біжить кобильчина, губить на дорогу балабухи, полозки й полозочки впресовують їх у збитий сніг, мороз лакує — дорога геть уся в блискучих каштанових виковзах. Сани йдуть у затоки, і санчата йдуть у затоки. Поета кидає то в один бік, то в другий, він цупко тримається за гринджоли, аби не випасти. Покійник не лякає Поета, крижа-

ний холод смерті лячний, коли смерть далеко, коли ж мерзле тіло — опора твоєму кволому життю, тоді воно таки лише опора, і все. Він більше не думає про покійника, як про земляка і вчителя.

Сани спускаються в долину, на дні якої сковане кригою озерце. Ось по водах, скованих кригою, глухо б'є кінське копито, — зненацька зринає невідь з якої глибини Овідій! Поет дивується. Невже не все вмерло у власній душі? Невже студінь не вичавила звідти всі до останнього рядки. А йому здавалося, там не лишилося нічого, з поезією він розраховував назавжди. Це вона привела його сюди. Чи таки вона? Дива! Поет мацає голову. Вона болить, неначе хто забив у неї залізний патик. Голова завжди болить і болять пообморожені, у виразках ноги та руки, болить шлунок, а серце не болить, воно неначе ота відбита кайлом грудка з вибоєм. І думка в голові одна — як прожити день. Він давно не може думати ні про що інше, окрім пайки хліба та теплої бочки-груби посеред барака. Напочатку він нуртував, намагався обстояти себе, заступався за інших, покривджених, його били конвойні, старости, десятицькі, табірні придурки, вибили половину зубів, він побував у роті посиленого режиму й потроху втратив сили, запал, енергію, їх виморозили сорокаградусні морози й доконала третя категорія харчування — пайка хліба в півкіло та миска баланди, й він отупів, одерев'янів, задубів тілом і душею. Та й навіщо ще про щось думати? В ім'я чого? Нічого немає... І не було. Люди позначили свою дорогу, свої страждання порожніми паличками, ще й позапихали все те у комірочки-епохи. Нині поет взагалі має сумнів у тому, що в світі щось було, окрім морозів, голоду та снігу. Можливо, є якась істина, про яку люди колись довідаються, в неї увійде і його безіменне життя. Мабуть, та істина дуже проста, така проста, що про неї страшно здогадуватись. Там люди про це не здогадуються. Вони не божеволіли з голоду, їхні легені не перетворювалися на дві крижини, які стукають одна об одну. Щоправда, вони теж знають, що таке страх. Все їхнє життя — страх. І той, над ними, теж боїться. Боїться їх. Таке створило життя. А весь їхній будень, їхні свята складаються з несосвітених дрібниць і дурниць. Та з однієї великої химери, яку вони подолати не можуть. І не подолають ніколи.

— Тпр-р.

Сани зупиняються, Поет розв'язує мотузок, махає зевкові рукою, мовляв, спасибі, їдь далі, ожеред поворушився, й сани повернули ліворуч. Поет береться за мотузок, оглядається і... крижаніє. Крижаніють руки, крижаніє живіт, крижаніє серце. Воно б'ється поштовхами, ось-ось зупи-

ниться: в покійника немає голови. Вона відлетіла, коли гринджоли гуцало на вибоях та кидало в затоки.

Це — смерть. Невідворотна, невблаганна, неминуча. За таке не милують. Не милують за найменшу провину, провини вигадують, а тут злочин вочевидь: з метою щось приховати, щось заплутати, мертвому одірвано голову. Хто тепер цей покійник, звідки він узявся?

Крижаність відступає, натомість напливає гаряча хвиля. Поет чує, як приливає до голови кров, як палають щоки, як шерхнуть на вітрі губи. Він зривається з місця, одразу ж вертається, затягує гринджоли за пагорок і біжить по дорозі. З рота йому валує пара, ноги підломлюються, очі застилає сірий туман. А вітер не втихає, поземка мете, розкраяні саннями замети в деяких місцях уже зрівняв сніг і навіть примів сліди. У поета хлипає в грудях, з очей біжать крижані сльози, він роззирається на всі боки й притьма поспішає вперед. Йому перетинає по замету дорогу ланцюжок лисячих слідів — лисиця пройшла вже після того, як він проїхав, — волохатою ганчіркою майнула над головою сова, і — сніг, сніг, сніг. Одноманітне шорстке шарудіння під ногами і у вухах.

Поет давно втратив відчуття часу, уже й себе почуває якось не так, як раніше, — руки не його, ноги не його, голова важка й чужа. Ось і дорога до кар'єру. Вчительової голови немає. Ноги Поетові підломлюються, він ледве не падає в сніг. Спалахує маленька іскорка — він випадково не добачив голови й знайде її по дорозі назад. Ступає, як сновида. Неначе в мареві, долає всю дорогу назад. Рятунку немає, шукати далі марно, вже сутеніє — важкі фіолетово-червоні тіні пролягли на заході, — та й сили вичерпано. Він і так ледве тримається на ногах. Приречено впрягається в сани, приречено тягне їх на схід, до сопок, це його саванна дорога. Він тільки не знав, уб'ють його одразу на місці чи приженуть по власну смерть назад, тільки десь там, у глибині ества, щось квилить і плаче тоненьким голосом та час від часу зводиться, неначе крило конаючої пташки, неясна надія. А вітер свистить, а вітер регоче, й шипить під ногами сніг та тихо скриплять полозки гринджол. Ці гринджоли жодного разу не нагадали йому ті, на яких у дитинстві спускався з гірок, хоч з вигляду вони такі самісінькі, вони не вернули його в країну сміху, розваг і пустошів. Те для нього вмерло раз і назавжди, він і пам'ятав його, але якось так, неначе прочитав про все те в книгах. Прочитане і його власне давно змішалось в голові, змішалось ще раніше, тоді, коли він справді був поетом, своє життя він теж переливав

у друковані рядки; у власні дитинство і юність вертався не з любові до себе, не для змилювання, а по будівельний матеріал.

Холод, голод, щоденна загроза смерті виїли з душі всі світлі барви, залишили там кольори сірі та темні, то були кольори хліба та баланди, барачних стін, шинелей конвоїрів — кольори примарного існування; світ звужився до кількох простих речей, як звужилося до кількох інстинктів усе життя. Іноді мовби самі по собі одкривалися якісь таловини. І поставали видіння. Струнки тополі, широкі зелені лани, високі могили. На могилі стоїть чоловік у високій шапці, його довгі вуса ворухить вітер, руку поклав на руків'я кривої шаблі. Поли синього жупана полощуться на вітрі. Відтак — зелений гайок, по тому гайку прогулюються парубок та дівчина. Дівчина — в білій свитці, на голові в неї віночок... А парубок... То він сам. Похилою стежечкою вони опускаються до Дніпра. Ті видіння — його й не його. Якісь вони несправжні. Неначе вчитані звідкілясь, неначе розказані кимось. Хтось інший бачив рідний край таким. Хтось інший так само карався й мучився в тяжкій неволі, і йому снилися широкополі лани, високі тополі, Дніпрові хвилі. І видава тієї людини навідували Поета. Тоді Поет починав думати, що, може, оті видава і є найсправжніше, задля чого прийшов у світ, чим мав жити.

Територія, на якій горою височіє закидана з усіх боків снігами громада хліва, обгороджена колючим дротом. У огорожі ворота-козли, теж обпутані дротом, вони зачиняються на ніч і замикаються замком. Біля воріт вартівня. там блимає вогник, з димаря валує чорний дим. Вітер загинає його й жбурляє поетові просто в обличчя. Він якусь мить стоїть, а тоді, неначе сновида, штовхає двері. В обличчя дмухає теплом і запахами махорки, консервів, чоловічого поту, горілки, шкіри, на мить його засліплює вогонь буржуйки, по тому бачить невелике продовгувате приміщення, стіл, чотири постаті за ним. Всі четверо — розгарячілі, розпашілі — на столі стоїть порожня пляшка з-під горілки і валяються дві пачки махорки — в руках тримають карти.

— Двері! — рикає крайній, стрижений йоржиком, блиснувши злими очима, — очевидно, він у проґраші.

— Я ось привіз... — шелестить пергаментними губами Поет і кладе на самий краєчок столу папірець-квитанцію.

— Єгоре, піди прийми, — кидає з другого кінця столу кругловидий чорнявий сержант і затягується цигаркою. Цигарка тріщить, дим в'ється по тугій щоці сержанта, й той примружує око.

— Ага, бачиш, що мені йде масть, що зараз виграю, — знову рикає стрижений йоржиком.

— Чорт з тобою, — гарикає сержант, підсовує до себе папірця й розписується. — Ну, ти, — вже до Поета, — спробуй покинути біля дверей, шкуру одіну на барабан. Тягни на саму гору... Знаю я вас, — і кидає на стіл з лівої руки карту. — Король хрестовий.

Поет хапає папірця й вилітає за двері. Ще не вірить у рятунок, хто зна, де беруться сили, в зловісних сутінках хліва дряпається по мерзлих тілах вище й вище, тягне за собою покійника без голови. Він заліз на саму гору, під дах, перетяг тіло на другий бік і прикидав іншими тілами. На якийсь час його полишили сили, й він лежить на мертвих, — біля самого його обличчя сіріє бірка, приторочена до ноги покійника, — уже майже мертвий сам і воскреслий випадком, дихає важко, хрипко й радісно. По тому скочується вниз, зачиняє величезні рипучі ворота-двері й біжить. І знову хтозна-де беруться сили, він біжить і біжить, ще й пританцьовує, і навіть приспівує, і вітер підхоплює той спів, і несе понад снігами, і регоче разом з ним.

Отako обдурити! Отako пощастило! То як не співати, хіба міг Поет сподіватися на таку удачу: прийди він на хвилину раніше або пізніше, й партія ще не розпочалася б або вже закінчилася, й Єгор вийшов би прийняти покійника. Поет нині витягнув щасливу карту, свій шанс на життя, це був неймовірно щасливий день, щасливішого не знав за всі останні роки, відколи став номером двісті тридцять шість тисяч сімсот сорок вісім. Він співав пісню про молодого хлопця, який поїхав за Дунай — за старий Істр — здобувати слави, а за ним плаче дівчина й промовляє, що їй не потрібно ніякої слави, а потрібен тільки він, її коханий, співав голосно та радісно, й снігова пустеля здивовано слухала той спів. Вона ніколи не чула нічого подібного. Вона не знає навіть, що то таке пташиний щебет. Вона знає, що таке вовче виття, та в останні роки почула людські стогони, зойки, плач і постріли. А тепер ось цей спів. Може, знову має тут щось перемінитися!

НЕЩАСЛИВИ ОБОЄ

Августа знову мучило безсоння. Це було неначе наслання: спати не хотілося зовсім ні вдень, ні вночі, голова була легка й не боліла, але по кількох таких днях починало колотити під серцем. Він пив настій кореня валер'яни, мазив на ніч чоло вовчою жовчю — все це приписував старий лікар

Арторій — не допомагало. Життєдайний глибокий сон покинув його давно, років тридцять тому. Але тоді й безсоння ще було молоде: він лежав і пригадував битви, які виграв, кладки над прірвами, по яких пройшов, а інші з них позривалися, коханок, котрих мав. Признатися, мав їх багато, всіляких, міг вести лічбу всеньку ніч: яку де спізнав, чим переміг — лестощами, подарунками, грізбою, де і який мав перелюб; з роками той довгий ланцюг почав розриватися, окремі кілечка випадали, забувалися, інші поржавіли, потьмяніли, стерлися і вже не приносили насолоди. Деякі кілечка прагнув викинути сам, але на досаду саме ті брязкотіли найдужче. Довгий час на шляху до влади мав справу з коханками з потреби зовсім не сердечної, допинав посад, вигідних призначень, прихильності можновладців, вивідував через жінок замисли супротивників. А один раз сам сповняв... роль коханки... Юлія Цезаря. Либонь, саме за це Юлій і поставив його на пряму стежку вгору.

Октавіан одружувався чотири рази й кожного разу за тим щось собі здобував — першого разу — гроші, другого — поєднався з Помпеем, третього — отримав звання легата, востаннє одружився на Лівії Друзиллі, яка на той час ходила в тяжі; він і дітей, онуків вів тими ж стежками: Юлію Старшу, дочку, оддав уперше за Марка Агриппу (розлучивши його з попередньою дружиною), а коли той помер, оддав удруге за Тіберія, пасинка, примусивши Тіберія розлучитись з дружиною, вагітною другою дитиною. Мав трьох онуків. Гай і Луцій померли юними, лишився Агриппа, розбещений і буйний, його не вдавалося повернути ні до якої роботи, тратив життя в розвагах, доки Октавіан не посадовив його під суворий нагляд, має дві внучки, обох видав заміж сам. Юлію — за Луцію Павла, сина цензора, тепер склад сенату цензурується так, як того хоче принцепс. Агриппіну — за сина сестри — Германіка. Всі одруження — то цеглини в підмурівок його фортеці, яка стоїть міцно й непохитно. Нехай поети оспівують кохання, нехай легковірні юнаки захоплюються Овідієм, справжню ціну кохання знає не Овідій, а він, Октавіан. А тих коханок, на ніч чи на кілька ночей, мав безліч, Лівія сама добирала йому найгарніших дівчаток. Допомогали йому в тому й вірні друзі, вони приводили до нього жінок і давали поради. Коли ж спалахував жагою до дружини якогось із знайомих або друзів, на перепоні не ставав ніхто. Просто з банкетного ложа вів красуню до сусідньої кімнати на ложе втїх і приводив назад розтріпану та розчервонілу й оповідав під дзвін келихів та веселий і удаваний сміх, яка вона була на ложі. Він любив ті банкети, гості лежали одягнені богами та

богинями, він зображав Аполлона, й, звичайно ж, Аполлон мав право вільного вибору серед богинь.

Єдиний раз нерозумний консуляр... як же його імення, от вже й забув, спробував заперечити, та вже й не звівся з банкетного ложа, йому закипіла в жилах від вина кров.

Вузькі, синюшні губи принцепса пересмикнулися по-смішкою, відкривши провалля рота зі щербатими, з'іденими хіттю зубами. Поблискували тільки різці, вони були великі й жовті.

Казкар клював гачкастим м'ясистим носом, бубонів щось зовсім нерозбірливе, товстий, головатий, коротко стрижений, він був схожий на їжака, що викачався в листі.

...Все було, й нічого не було, воно розтануло, як дим одинокого багаття в безмежній глибині ночі. По тому вів високоморальне життя, гідне наслідування іншими. Він проголосив умиротворення для всіх народів і насамперед для римського, він знав, що стара республіка — загальна справа — була для римлян формою їхнього існування, і він велів написати на Вічних Каменях: республіку зі своєї влади я передаю в руки сенату та народу, а сам залишаюся тільки її першим і найвірнішим служником, рівним серед рівних, зразковим громадянином і зразковим сім'янином. Все для республіки, все для держави, вона понад нас, вона міцна й вічна, вона возвеличена моїм генієм, моїми діяннями. Свобода, рівність усіх громадян, справедливість — ось ті камені, підмурівки, на які опирається держава Августа. «Ти будеш консулом, ти будеш проконсулом, ти будеш легатом», — вказує він перстом, але вказує не від свого імені, а від імені народу. Просто він бачить далі й зіркіше, недарма ж він перший громадянин республіки. А щоб республіка процвітала, на її сторожі мають стояти тверді закони, які встановили предки, ніщо так не лестить юрбі, як повернення предківських законів і звичаїв, зрозуміла річ, їх потрібно підправляти і вбирати в нові шати, припасувати до нової держави. Він установив закони, потрібні самим громадянам. Він відновив старі звичаї в народних зборах, у куріях, в сенаті, римляни почали одягатися на старосвітський лад, справляти свята, як їх справляли батьки. Август підтримував думку, що всі лиха постають від того, що зіпсувалися люди. Він розумів: основа держави — сім'я, й зміцнював її, увівши податки за бездітність, скоротивши терміни вдовства, нагороджуючи тих, хто має багато дітей. Він видав закон проти розпусти й нещадно карав усіх, хто переступав межу пристойності. Довідавшись, що його найулюбленіший комедійний актор Стеріон утримує стрижену під хлопчика

матрону, наказав одшмагати того різками у всіх трьох театрах — Помпея, Бальби й Марцелла. За такий самий гріх змусив померти іншого свого улюбленця, вільновідпущеника Пола; вислав у Іспанію багату патриціанку (з нею в молодості сам мав перелюб) за те, що тримала мимів, танцівників, і вони справляли в неї не тільки акторську службу, вислав навіть дочку, Юлію, і Юлію-внучку, яку вигоїдав на власних колінах. Він проливав гіркі сльози, він не міг зрозуміти, яким способом зараза розпусти вповзла у його власний дім. Слова про громадянство, людську гідність, людські чесноти лунали й лунають на Палатині з рання до вечора, виховував дочку і внучку в пошані до звичаїв батьків, вони пряли й шили, як Пенелопа, як усі інші патриціанки старих часів, і був приголомшений, що й та, й друга потай тягнулись до розкошів і врешті потонули в них. Народ волає: видовищ — він їх йому дає, народ вимагає вина без обмеження — на видачу вина накладено заборону, народ вимагає вільних шлюбів і розлучень — він заборонив і те й те. І врешті здобув у того ж народу шану. В державі достаток, в державі свобода, правосуддя, яких не знають жодна інша держава світу, він вимагає одного — служити їй, служити римському народові. Нині всі прагнуть розкішного життя, особистого щастя. А ще прагнуть якоїсь особливої свободи. Вільновідпущеник Колод, який відає сікофантами, увечері доповів Августові, що в театрі Помпея появились підкидні листи, в яких написано таке: «Тільки по смерті римляни можуть казати правду», натякаючи на деякі заповіді, в яких ті, що полишали земне життя, гудили принцепса і його порядки, й знайдено папірці з такими написами: «Не можна забороняти сенаторам думати, ми не пам'ятаємо, щоб хоч один сенатор висловив свою власну думку. Сенаторів шістьсот, а голосує за всіх один Октавіан». «Коли вибори в руках народу, тоді й влада в руках народу». Августу скорше прикро, образливо, аніж страшно. Таємна служба працює справно, невидимі очі та вуха є скрізь, ніяких змов у державі немає, ніяких політичних віянь також. Та й стоять у Римі напоготові три когорти, підпорядковані особисто принцепсу, здатні змести будь-яких бунтівників. Сікофанти доносять, що духом невдоволення нинішніми порядками повіває від портиків, де збираються поети. Щоправда, ці невдахи невдоволені завжди. Покажіть мені країну, думає Август, у якій би були вдоволені поети! Їх прикохують, їх возвеличують, нагороджують, а їм усе не так. Здавалося б, живи спокійно, тихо, вславляй життя, вславляй владу й матимеш хліб та до хліба, ще й пам'ятник тобі

поставлять. Одначе є серед віршописців такі, які живуть на сухарях, не приймають ніяких дарунків, обстоюють якусь свою, відому тільки їм свободу, своє, осібне право казати правду. А правда одна, державна, опублікована в сенатських указах, підписаних Августом і утверджених його печаткою різьби Діоскура. Діоскур був великим митцем, а творив тільки те, що потрібно. Август відає: не тільки йому дряпають вуха вірші поетів. Чимало поважних людей, людей на посадах косують у бік портиків, де юрмиться довкола тих крикунів люд. Поведи він бровую, всі крикуни опиняться в руднях.

Бубоніння затихло зовсім. Казкар спав. У кімнаті запала глибока тиша... Оддалік почулося глухе грімкотіння. Август насторожився. Він панічно боявся грози, ховався від неї в погріб, якщо ж заставала десь у дорозі, накривався великою телячою шкурою. Кажуть, худобу блискавиця не вражає. Проте одразу ж заспокоївся, — гриміла не гроза, а вози, які котилися вузькими вуличками міста. Завтра — нудини, базарний день, селяни їдуть ще з ночі, щоб зайняти кращі місця, раніше спродатися.

Август любив торгівців — великих і дрібних, тих, які мають крамниці, і тих, які продають з повішеного на шию кошика. Він любив суддів, збирачів податків, воїнів, кураторів клоак, власників термів, ремісників і не любив поетів. Хоч сам був поетом, мав себе за поета, писав віршами й прозою. Колись давно написав навіть драму, вона називалася «Аякс», актори не захотіли її грати, і їх били різками, драму він спалив, потім написав поему «Сицилія», писав вірші, епіграми, повчання нащадкам «Про своє життя», багато праці вклав у поему «Заперечення Бруту про Катона». Та поема — вінець його творчості. У ній клекоче благородне обурення, він вигострював рядки, як ножі, й спрямовував їх проти можливих новітніх Брутів і Катонів. Брута й Катона Молодшого ненавидів запекло. Катона — особливо. Ненавидів його спокій, його незворушність, упертість, непримиренність, переконаність у власній правоті. Катона й нині дехто підносить як небожителя. Катон уперто й послідовно обстоював республіку, носив по ній жалобу й називав Юлія Цезаря тираном. Августу відома мрія Цезаря: перемогти Катона й помилувати його й таким чином піднятися над зятятим республіканцем. Переміг, але помилувати не вдалося, Катон увігнав меч у власні груди. Навіть у смерті він був... ну, не великий, а якийсь... спокійний. Спочатку допоміг утекти своїм спільникам, посадовив на кораблі громадян міста, які дали йому прихисток й за віщо їх могли покарати, по тому ліг на ліжку й перед смер-

тю читав Платона. По читанні заколов себе. Пам'ять про Катона залишилась, її не стерти ніякими указами, не випалити червоним залізом, навіть не засипати золотом. Пам'ять — найтривкіше з усього, що є в людей на землі. І ось тепер затріпані поети вдаються до всіляких аналогій, натяків, знову й знову відживляють згадки про Катона. Август сподівався, що своєю поемою розвіє славу Катона. Виходить, не розвіяв. Зловорожість подвійна: супроти волі принцепса й поета Октавіана. Вони мають його поезії за ніщо. Октавіанові творіння громадяни чомусь не переписують у свої зшитки й декламатори не читають їх у театрах. Звичайно, він може наказати, щоб їх читали. Але того робити не слід, та акція матиме супротивну дію, може навіть викликати великий насміх. Ті поети обсміють його ім'я по всіх портиках, вони уміють робити це так, що всім відомо, про кого мова, але винести офіційне звинувачення не вдається. Звичайно, є всілякі поети, більшість з них славлять його ім'я, але чому не всі? Адже йдеться не просто про його особу, а про справу, яку обстоює, про державу, яка злилася з його ім'ям. Серед поетів є чимало таких, які мовби й не заперечують його діянь, але й не помічають їх. Ці — найгірші, їх потрібно боятися особливо. Крикуни на видноті, проти них можна виставити інших людей з широкими горлянками, й вони перекричать тих, зрештою, їм можна запхнути назад у горлянки облудні слова мечем. Та до них не вельми й дослухаються. Люди йдуть до тих, які виспівують про сині небеса, життя для себе, про кохання. Скільки душ звар'ював Овідій, скільки молодих людей переказилося через його вірші, покинуло службу, покинуло військо, вибринькують на кіфарах і виспівують веселі пісеньки та витанцьовують біля водограїв. А хто збиратиме податки, хто наглядатиме за підкореними народами? Отож не любов, а порядок, не метаморфози, а служба, не особисте щастя, а держава, не Овідій, а Вергілій! Багато хто й нині вважає, що Август заслав Овідія за оспівування гарних ручок та струнких ніжок, скрадливих поглядів, рожевих уст, недозволеного кохання. А того й не тямлять, що Овідій Назон являв найбільшу загрозу державі, вимивав ґрунт з-під її фундаменту, забирав у неї її найкращих мужів. Через те йому немає й не буде прощення, власне, навіть не йому, а прикладу, який він подавав. Августу відомо, що поети шепочуться по закутках, збираються просити за Овідія. Що ж, він їм покаже, на які кладки можна ступати, а на які зась.

...Поетів розбуркувала нічна сторожа, настановлена Августом пильнувати місто від пожеж. Вони заходили до вестибула непрочумані, негаразд одягнуті, припишкли. Од-

наче знали й те, що принцепс часто працює вночі, ще й підготовує чутки про власну незвичайну працюовитість, за якої йому не вистачає дня й він доточує з'ночі. В кутку тихенько перешіптувалися Макр, Понтік і Тутікан, вони прийшли до одностайної думки, що нині пріспів час попросити принцепса за Овідія.

— Я розпочну, а ви підтримаєте, — сказав Понтік, затуляючись широкою долонею від світла лампи, яку тримав у руці раб.

Макр почухав м'ясистого носа й мовив:

— Проситимемо всі, він не відмовить.

По тому заходили до зали. В ній стояло тільки одне крісло, воно було порожнє. За кріслом чипів Агріпка, начальник особистої охорони принцепса, вірний хазяїну душею і тілом, грубий, хоробрий, обмежений вояк з посіченим шрамами обличчям, широким, на все обличчя, ротом і величезною щелепою, якою, здавалося, може перемолоти сталевого меча. Під правою стіною стояло з десятків преторіанських легіонерів при зброї, в лівій стіні чорніли абсидні ніші, там мріли мармурово-білі статуї героїв. Одна ніша була порожня, героя забрали на ремонт. Поетів здивувала збройна сторожа в тронній залі. Август завше приймав поетів без охорони, здебільшого в триклінії, пригощав легким, розведеним до дещини ретійським вином, пригощав кислуватими старими анекдотами, любив прорікати істини, які вже того дня поети розносили по всіх куточках міста, заводив розмови про поезію, і з тих розмов вони мали дотямковувати, що їм оспівувати, кого возвеличувати, які нові віяння намітилися в державі, а також те, що сам цезар обізнаний на поезії, любить поезію та її творців. Цитував великих майстрів, здобувався на експромти, й хоч усі знали, що ті експромти приготовані заздалегідь, написані й вивчені напам'ять (він навіть деякі розмови з дружиною, Лівією, заготовляв наперед у письмовому вигляді), висловлювали захоплення й подив. Нині ж обстановка була зовсім інша, їх не запрошено сідати, навіть не внесено для них ослінців, на них невідпорно дивилися легіонери охорони, просто в обличчя поетам світили великі олійні лампи, а місце, де стояв тронний стілець, тонуло в померках, ще й над стільцем нависла залізна щелепа Агріпки. Поруч нього зігнувся маленький зіркоокий раб-іменовитель — підказувати прізвища поетів, на яких зверне погляд принцепс. Цей раб має феноменальну пам'ять, знає усіх сенаторів, усіх вершників і всіх чиновних людей міста.

Чекали довго. Затерпали ноги, хилилися на груди голови, вітрець страху обвівав сонні обличчя. Август увійшов з біч-

них дверей і сів на стілець. Був у претексті — тозі з пурпуровою крайкою, в білій перев'язі, на голові поблискувала діадема. Не було простоти, не було рівного серед рівних, не було колеги по стилю. Був імператор. Перший сенатор, пожиттєво трибун, верховний понтіфік, консул, цензор, батько вітчизни. Він пожував сухими синюшними губами й прорік:

— Ви звикли вилежуватись в подушках, але сьогодні я звелів розбудити вас рано, бо хочу розбудити ваші серця й ваш розум. Ви знаєте: моє терпіння безмежне, мої щедроти незмірні. Одначе будь-якому терпінню настає кінець. Я хочу вас запитати: для чого боги дали вам талант? Кому дали, а кому не дали... Річ не в тім. Для того, щоб прославити в поезії вітчизну і достойних мужів її. Вітчизна наша освячена богами, іншої, подібної їй, немає на просторах всесвіту. Велике щастя жити в ній. Тільки тут витає дух справжньої свободи, тільки тут вільно дихають груди, тільки тут всі мають рівні права й обов'язки. Наша держава краща за всі інші держави, наші громадяни найблагородніші й наймужніші в світі. Служити вітчизні — велике благо. Бути достойними її — щастя. Так от я, Октавіан Август, кажу, що ви не сповняєте волі богів, легковажите своїм покликанням. Ви зледащили вкрай, розбестилися, ходите кривими стежками й блукаєте манівцями. Що ж, ідіть. Ідіть і не вертайтеся.

Октавіан відчув, як йому потягло ногу й шпортонуло в лівий бік. Він приготувався до довгої промови, збирався закінчити її примирливо, але біль вивів його з рівноваги. Август подумав, що він такий же смертний, як і всі оці люди, здебільшого молоді, квітучі, що, можливо, й чиясь слава переважить його славу, то велика несправедливість долі, що слава всіляких писак часто переважає славу тих, хто все своє життя несхибно служив державі, утверджував її мечем і духом своїм. І, почувваючи, як гостре вістря болю впивається далі й далі між ребер, він повторив, притупивши ногою:

— Ідіть і не вертайтеся! Ви писатимете те, що іменем народу накажу я. Геть!

Якусь мить поети стояли онімілі. Потім заворушилися, один поперед одного кинулися до дверей. Пізніше за інших очутився Понтік, він все ще складав у думках позов за Овідія; він рвонувся, наче оперіщений батогом кінь, і опинився... в абсиді, з якої забрали на ремонт героя. Тицявся в ній, обкрутився кілька разів і вийшов, розставивши руки, ступаючи, неначе сліпець, який загубив патерицю. Глухо й хрипко зареготав Агрипка, двічі кашлянув Август. Більше не засміявся ніхто.

«Ми обоє нещасні, — звертаючись до далекого Овідія, раптом промовив у думці Август. — І ти, і я. Ти своєю сваволею, я — владою. Саме через те нехай лишається все, як є».

ПОХІД

Назон, уже не новий обиватель томітського краю,
Шле тобі діло отсе з гетських, чужих берегів.
Як маєш час, то прийми, Бруте, в гості мандрівця з чужини.
І заховай його десь, щоб і не побачив ніхто...
...І не годиться тобі дивуватися, коли мої вірші
Кепські, пишу-бо їх я майже як гетський поет.
...Я мав успіх, і серед некультурних
гетів почав я собі славу співця здобувать¹.

Останній рядок дописано, останній лист запечатано й вкладено в скриньку. Речі спаковано, одяг оглянуто, зброю також. Вдруге протрубив кований міддю ріг. За третім покликом Овідій вийде з хати. Він вирушає з гетами в сарматські степи. Може, там швидше збіжить час, чекати нової звістки у Томах не стало снаги, лібурн прибуде аж восени. Овідій підперізує мечем худий стан, одягає шкіряну шапку, грецький плащ-пілей, який добре захищає од дощу. На ньому полотняна сорочка й шкіряні штани, на ногах міцні чоботи з волової шкіри. Тіло і дух його втомлені, але він сподівається набратися сили в степів і сонця. Ріг трубить утретє. Гети юрмляться на майдані, але вони не поспішають у дорогу. Товпляться біля священного дерева, щось жваво обговорюють. Овідій уже знає більшість гетських звичаїв, але що гети роблять зараз, збагнути не може. І враз над майданом зринає голосний чи то поклик, чи зойк і вгору злітає гет у розірваній сорочці, він злітає дуже високо, здається, якась чарівна сила метнула під саме священне віття важке тіло, воно розпласталось в повітрі і впало на блискучі вістря списів. Над майданом знову зринає стоголосий поклик, тепер він бадьорий, радісний. Гети направили гінця до бога Самюскіса, аби гонець виповів богові всі їхні потреби та клопоти й захистив у поході; бог прийняв жертву — гонець помер одразу. Якби він конав довго, довелося б одправляти ще одного. Тепер гети стоять притихлі, мовчазні, кожен творить свою, осібну молитву. Овідій бачить, як нетерпеливиться світловолосий, довговидий юнак, у якого тільки-но засіявся вус, молитву він прочитав швидко, похалцем, а тепер зиркає туди, де стоять дівчата, либонь, серед них є та, задля якої юнак проявить у поході чудеса хоробрості й звершить подвиги, гідні її краси.

¹ Переклад І. Франка.

Він привезе їй з походу цінні дарунки — сарматські сережки, скіфське намисто або й золотий нагрудник, і тоді вона дозволить викрасти себе, й вони зіграють весілля. Юнак, його звати Орик, першим вискочив на коня, й заграв, затанцював під ним гарячий огир, і загойдався в Орика за спиною сагайдак з отруєними стрілами. Юнак — гарний, ясний чолом, чистий і наївний. Гети всі наївні, неначе діти. Вони й суворі, вони й нещадні, а водночас ширі та сердобольні. То життя зробило їх суворими, вони живуть за твердими законами продовження роду й даремно кривди не роблять нікому. Овідій впевнився в цьому, тут, у місті, в нього вже є чимало друзів і навіть... прихильників його таланту. Так, так, Овідій написав кілька гетських віршів, їх співають співці й декламують юнаки. Орик — один з них. Одначе зараз він і не дивиться на Овідія, що йому цей старий чоловік, він іде у похід здобувати славу. Зненацька Орик зустрічається з Овідієм очима й підносить над головою списа, ще й помахує ним, цей жест означає: не бійся, поете, ти зі мною, я захищу тебе. Овідій усміхається. Він і справді не вельми покладається на свій військовий хист і силу.

Її гети поважають особливо, сила — понад усе, у них багато змагань, у яких можна її проявити: борцівство, бій на палицях, піднімання колоди, ламання в руках кісток оленя або й тура. Муж слабосилий — чоловік останній, поваги він собі не здобуде. Овідій спогадує, що в Римі теж дужі люди в пошані, одначе демонстрування сили там витонченіше, римляни метають диск, штовхають камінну кулю, плавають наввипередки в басейні, поціляють дротиками в мідні кільця. Він того ніколи не вмів, не вчився й зараз трохі шкoduвав.

Їхали повз забур'янілі поля, повз порожні кошари, де зелена й буйна трава вигналася до пояса. Останній рік тут лютували бастарни, просто не стало від них життя, через те гети не сіють пшеницю, не випасають худобу, тільки дикий мак яріє на колишніх убогих полях та городах.

Цього року Істр перейшли війська Вітелія й Весталіса, вони розігнали розбійні племена й заглибилися в сарматські степи. Через те справжня небезпека томітам мовби й не загрожує, великі орди відкочували на схід, але десь там, куди спрямували своїх коней воїни Том, у лісах та болотах ховається велика бандитська ватага, яку в Томах називають Вовчою Зграєю, вже чимало літ немає спокою од воїв Зграї, коні в них прудкі, як степові олені, а самі вони хитрі, наче руді лисиці, нападають уночі, засідають по балках і грабують купецькі обози, шарпають невеликі військові когорти.

Вершники Том давно ведуть у степах розвідку й тільки нещодавно намацали розбійницьке лігво.

Зупинилися біля чорної могили, на вершині якої вкопаний велетенський залізний меч вістряв угору. Біля могили валялися голівешки, обгорілі кістки, на вершечку меча сидів старий ворон, витягував довгу шию і натужно каркав. Здавалося, він чимось удавився. Ватаг когорти Волохатий Галл запитав у ворожбита Салва, що означає це каркання, і ворожбит, маленький кривоплечий чоловічок з довгим сивим волоссям, відповів, що ворон каркає на погибель ворогам, він витягує шию так само, як повитягають шії воїни Вовчої Зграї, вилягаючи під мечами томів.

Біля могили принесли в жертву червоного бичка, й знову Салв віщував легкий похід і повну погибель ворогам, а Волохатому Галлу великий бран і славу. Ополудні переправилися через могутній повноводий Істр і рушили в безкраї степи. Невелике, близько семисот чоловік, військо було кінне, його супроводжувало десятків три возів з припасами та кілька десятків порожніх возів під здобич. Степ приголомшив Овідія. Він чимось вабив, втягував у себе й пригнічував воднораз, він навівав думки про безміжність, про вічність і воднораз нагадував людям про їхню малість і дрібність. Він ледве вступив у розповінь літа, а вже скрізь сіра барва панувала над зеленою, при самій землі буйно цвіли, звивалися, кущилися якісь квіти та трави, а колючі бур'яни вже викинули білі бубки, й шпичаки на кінцях їхніх листків були неначе сталеві голки. Типчаки й ковили текли, пінилися, наче вода, шепотіли про щось незнищенне, яке, однак, помирає, гине й відроджується, ніхто не знає, звідки воно прийшло й куди пливе, й важко досягнути себе самого в цьому безмежжі. Полини пахли вічністю й волею. Тут і там у степу височіли кургани, плескаті й гострі, на них маревами зринали вершники й тонули в травах, здавалося, їх поглинає сама земля, бо жодного не зуміли наздогнати. Здебільшого ж на тих курганах сиділи степові орли, вони важко злітали в повітря, бралися по крутій дузі вгору, недовіжливо обминаючи валку. Овідій думав про те, що вони бачать увесь степ, і позаздрив їм. А військо йшло і йшло, і потоки збурених трав текли в протилежний бік. Пролетіла зграя лебедів, згори на землю спадав тугий шурхітливий посвист крил. Змалів, відлетів невідь-куди Рим, і уявлявся Овідію чимось таким, що наснилося уві сні. Він заплющив очі й спробував побачити портик Октавії та бібліотеку при ньому, а в ній своє постійне місце, картину «Битва з амазонками» на стіні й другу, на стіні протилежній — гола Ве-

нера розчісує мокре волосся, — й гірко засміявся. Тремтів у небі жайворонок, високо-високо кружляли орли, падав у трави червоний щит сонця, залитий кров'ю всіх убієнних у степах, народжувався на опівнічній стороні ультрамаринового неба ніжний серпик місяця. А потім сонце згоріло в травах, настала ніч, і стелю небесного храму всіяли великі білі діадеми зізд. Вони були неначе живі й дивилися проникливо, печально, віщо, й білий пилок сіявся з неба, вставляв сивою памороззю трави. Сталь на серпику місяця виявилася до блиску, й він невтомно жав захмарні оболони, аж поки, втомлений, не сховався за високу могилу. Овідій дивився на зорі й думав про те, що в цих степах не можна не вірувати в зорі та місяць, вони не тільки присвічують нині сущим сарматам і скіфам уночі, як присвічували їхнім пращурам, не тільки вказують дорогу, а й вишіптують якісь таємниці, свідчать про щось нетлінне, неосягненне нашим розумом. Хропли попутані в травах коні, хававкав перепел, різко, по-пташиному перегукувались дозорці. І терпко пахнув полин, вічний сторож степу, свідок усього гіркого, що відбувалося тут і ще має відбутися. Одна діадема зірвалася з неба й шугонула в трави. Можливо, подумав Овідій, її завтра знайде Орик і подарує своїй нареченій. Одначе бідні люди своїм нареченим таких дарунків не роблять, усе їхнє багатство — світло душі й вогонь юного серця. Можливо, це найбільше багатство, і якби не воно, загинув би світ.

Загін вбуравлювався в степи, як човен у води розбурханого моря. Ще й лишав за собою спінений слід. Йшли повний тиждень — дев'ять днів, — а на десятій дозорці доповіли, що наближаються до лігва Вовчої Зграї. Спустилися в широку долину, тут росли невисокі, але густі ліси-нетрі й синіло безліч боліт, порослих ситнягом, осоками та лозами. Дозори вивідали: ворожий стан у глибині нетрища — туди веде єдина дорога, частково вона береться поміж чагарів, а частково по греблі, вкритій неглибокою водою. Волохатий Галл вирішив розпочати напад негайно, не дати ворогові отямитися. Обоз полишили на широкій галявині, а все військо вузькою колоною занурилося в нетрі. Одначе захопити ворога зненацька не вдалося. З усіх боків засвистіли стріли, корюккі важкі списи пронизували воїнів наскрізь, коні хропли, збочували з дороги, перекидали гетів у воду. В кінці греблі засіла ватага, яка прикривала втечу, — дозорці вивідали не все, була ще одна дорога, власне, стежка, вузька й звивиста, яка вела в ліси; доки долали залогу, минуло чимало часу. Волохатий Галл наказав частині воїнів зійти з коней, вони стали плече в плече, прикрилися ши-

тами й пішли вперед. Зав'язалася кривава січа, в якій по-гинуло немало гетських воїнів, але ватага прикриття була розгромлена. Військо вдерлося в селище, розташоване на великому острові серед боліт. Там ще лишилося чимало людей, зокрема жінок і дітей, а також старих, не всі вчасно оговталися, не всі могли протовпитися по вузькій дорозі. Декотрі одпливали човнами, декотрі зашпунтовувалися у рублених круглих хижках і відбивалися. В селищі стояв галас, брязкіт зброї, лунали зойки та вигуки. Не милували нікого, в бран брали тільки молодих жінок і дітей, чоловіків і всіх старих вибивали до ноги. Спалахнуло кілька хиж, кілька човнів перекинулося, у воді борсалися люди, гети цілилися з луків у мокрі розкучмані голови. То було справжнє побоїсько. Марс мав добру поживу.

Овідій у налозі участі не брав. Він залишився біля возів, які охороняло кілька десятків воїнів. Вози стояли на широкій галявині, порослій високою травою. Неподалік від Овідія, який сидів на возі, басував на коні Орик, він шаленів, він досадував, що його поставили в охорону, чомусь йому здавалося, що його залишили тут через Овідія, й він неприязно косував у його бік. Тепер йому нічим буде похвалитися в Томах і подарунка нареченій він не привезе. Напружував слух, підводився в стременах, він геть увесь був там, у вирі битви, його ліва рука нервово натягувала товсті сирицеві поводи, рвала вудилами коневі рота, той присідав на задні ноги, поривався вкусити вершника за коліно, а права рука молодого воїна то витягувала короткого важкого меча, то знову кидала його до наділоків. Суворий товстогубий вузькочолий ватаг grimнув на Орика. Мусив скоритися, спішився й пустив коня до кошари, яку творили зіставлені один до одного вози.

За кілька хвилин з кущів попереду почали вириватися втікачі, це здебільшого були старі жінки й чоловіки, одного підтяв стрілою високий гет у гостроверхій шапці, він же поцупив за волосся дівчину в розпанаханій до самого пояса сорочці, ще кілька подалися в кущі, звідки пролунали зойки. Тепер з кущів утікачі посипалися густо; просто на Овідія, накульгуючи, біг простоволосий старий з закривавленою щогою, він бачив гетів, але позаду було страшніше, він бачив у бран, а високий, довговидий, з запалими щоками гет мовчазно, діловито замахнувся довгим мечем — він виконував наказ — старих у бран не брати, й Овідій не стягнувся, як у його руці опинився меч, і він підніс його над головою втікача. Брязнула криця по криці, Овідієві затрудило в руку, вона безсило обвисла вздовж тіла, а високий

гет здивовано подивився на нього, у його очах крутнулися скажені вогники й погасли, він усміхнувся і відійшов геть. Овідій важко дихав, піт оросив йому чоло, й він витер його рукавом лівої руки. Він чимось сподобався собі, хоч ще не до кінця осягнув свій вчинок. Старий упав перед ним на коліна, й він наказав йому лізти під воза. А з кущів і далі бігли втікачі, одних гети підтинали стрілами, інших забірали в полон і заганяли до кошари. Крізь віття дерев було видно, як палає село, вітер загортав на схід густий сивий дим, високо вгорі літали голуби. А ще вище тривожно клекотіли бусли. Овідій задивився на них, та раптом його мовби щось підштовхнуло зсередини, він опустив погляд і побачив, що за кілька кроків від нього біжить голий юнак з луком у руці. Худе, гнучке юнакове тіло виблискувало, мабуть, він вибрався з води й тепер утікав до хашів, що темніли ліворуч. Овідій несамохіть ступив уперед і зустрівся поглядом з юнаком. Очі втікача палали скаженством, на губах кривавилася піна. Враз він увесь затремтів, неначе його струснула лихо-манка, й швидко підкинув на рівень грудей руки. Овідій не злякався, худоребрый юнак, майже хлопчак, видався йому не страшним. Вигнувся дугою лук, цвяхнула стріла, але її перехопила якась постать. Підскочила й впала на землю, і Овідій побачив, що на землі корчиться Орик. Став на коліна, намагався чимось допомогти хлопцеві й бачив, що вже нічого вдіяти не можна: стріла пронизала Орикові шию. В нього з рота текла кров, він хотів щось сказати, в голубих, майже дитячих очах тріпотіли білі вогники, а руки загрибали землю. Орик сконав за кілька хвилин. А Овідій так і лишився сидіти біля нього, він уже не бачив, що чинилося довкола, не знав навіть, чи втік убивця Орика, він запечалився важкою печалю, й сльози текли йому по обвітраних щоках. Орика поховав сам, насипав горбик землі, а зверху поклав три камені, які знайшов на галявині під дубом.

З бою вернулися не всі воїни, вони вели полон, але не вельми великий — чимало розбійних бастарнів втекло по другій, не поміченій дозорцями дорозі. Полонених пов'язали, поклали під дубами, а самі варили вечерю в принесених з села казанах, справляли тризну по тих, що погинули. Забили кількох полонених, принесли в жертву двох бичків, і мішали в казані кров з вином, і пили це криваве питво, й мастили ним собі чола та груди, й лили кривавицю в багаття. А потім сідали тісно до купи й співали пісні, й були ті пісні схожі на плач і виття. Там же, біля багать, і поснули. Там їх знайшла мста. Вночі невідь-звідки почала прибувати вода, й вчинилася страшенна веремія, страшенна шванка, гети схоплювалися

й борсалися в пінявій каламуті, не знаючи, куди податися, де шукати рятунку. А небо було темне, затягнене хмарами, довкола чорнів ліс, і булькотіла вода, й дико іржали коні в тісній загорожі з возів, намагаючись вирватися на волю, й моторошно, похлинаючись, кричали полонені, й тицялися в усі боки отетерілі від жаху гети, не складаючи звіту, звідки цієї сухої нічної години береться проклятуща вода. Мабуть, її напускає чаклунська сила, а як з тією силою боротися, не знали. Деякі намагалися кудись податися, заплутувалися в чагарях, тонули. Інші вилазили на вози, ще інші видряпувалися на коні, а ті басували, ворохобилися, скидали вершників з себе, зтирали їх боками, розтоптували копитами. Врешті-решт Волохатий Галл зібрав довкола себе кілька воїнів, вони стояли біля возів на узвишші й гукали, щоб усі йшли до них. Це було найвище місце, вода тут ледве сягала до пояса.

Овідій спав на возі, він прокинувся від крику, довго не міг втямити, що сталося, з воза не злізав. Потім на воза вилізло ще кілька томітів, вони були мокрі, перелякані, слали прокляття злій силі.

Так тривало до світанку, по тому вода почала спадати, й по сході сонця знесла зовсім. Картина, яку побачив Овідій, була моторошна: в кущах, на землі, валялися мертві тіла, люди або похлинулися водою, або їх позатоптували коні, які вирвалися з кошари. Під дубами чорніла довга перекручена вервечка з мертвих бранців. Було вочевидь: розбійні бастарни вночі зруйнували на річці греблю, й вода затопила долину. Волохатий Галл скликав раду, на ній порішили далі розбійників не переслідувати, бо те майже неможливо з причини великих втрат, а також утоми, пригнічення духу воїнів, вибиратися з долини нагору та йти на з'єднання з військом Весталіса.

Надсилу виривали з розгаслої землі вози, підпирали їх, допомагали коням, йшли обережно, виставивши посилені дозори, оширившись списками, кожної миті сподіваючись ворожої налоти. Але вороги теж були надломлені й розметані, на напад не важилися. Одійшовши од долини на кільканадцять миль, зупинилися, розклали з кураю та хмизу багаття, сушилися й приводили до ладу риштунок. Там же чинили суд над дозорцями, які погано провадили дозір. Суд був короткий: кілька десятків воїнів з'їхалося до купи, щось сказав Волохатий Галл, щось сказав інший ватаг, блиснув меч раз, вдруге, втретє — і все. Троє тіл упали в ковилу. По тому судили віщуна, Савла, який провістив легкий похід і багату здобич. Зв'язаного, його поклали на дно воза, зверху накидали гору хмизу, хмиз ув'язали, запрягли в воза воли й пустили в степ.

Хмиз підпалили. Воли спочатку йшли повільно, далі пришвидшили ходу, а потім побігли; за ними вставав вогняний стовп, він котився з півдня на північ, готів, швидко даленів, аж поки не перетворився на маленький червоний язичок. Над ним кучерявилась руда хмарка диму. Вогник щез, тільки рудуватий струмінець диму висів на овиді, його підхопив вітер і розвіяв по степу.

Овідій сидів на в'язці трави, яку налаштував під голову на ніч, дивився в далечінь, яка проковтнула вогняне купайло, й шепотів якісь слова, а які, не відав сам. Шепотів по-гетьськи, це була молитва, одначе якась дивовижна, щось у ній було від вітру, від полинів, від невловимості обрію, безкінечності степу, від суворості й щимкості, які вони породжували. За минулі вечір та ніч скроні його побіліли ще дужче, нахилившись над степовою криницею, ледве впізнав себе; все пережите за минулий вечір і ніч обкручувалося в голові, неначе два велетенських камені, які шкіргали один об одний, дивувався, що залишився живий, сумував за чимось втраченим у самому собі й плакав без сліз за Ориком, котрий підставив під стрілу молоде тіло й змусив його страждати далі, обмислювати власну нещасливу долю, спогадувати далеку вітчизну, вдихати терпкі запахи степу та рвати зубами недосмажене м'ясо, круто приправлене димом і цинкою цибулею. Він думав про те, що ж таке життя, людина про нього майже нічого не знає, якби знала хоч щось наперед, будувала б його інакше, проте її майбутнє оповите туманом невідомості, життя може тривати довго, закінчитися золотими статуями на мармурових підмурівниках, а може обірватися на першому кроці, й маленький горбок землі на чужому полі нагадає комусь іншому про його минушість та неминушість смерті. Може статися, і його власне життя скінчиться ось таким горбиком землі в степу або в томітському краї, і ніхто з нащадків не прочитає його імені на мрамурі або граніті. І вірші його щезнуть, як на його пам'яті щезло немало творінь інших поетів. Для чого тоді жив і творив свої пісні? Для кого творить нині? Для гетів? Тепер він не соромиться складати для них пісні й складає не з вірою в безсмертя, а щоб хоч чимось віддячити за воду й вогонь, які томіти дали йому, за незлобивість і щирість у ставленні до нього. Одначе що його чекає попереду? Хто може це сказати? Юпітер і Венера?

А може, йому скажуть скіфські боги? Він звернувся до них, проте й вони мовчали. Овідій зронив руки вповодж тіла, вони були важкі й неслухняні.

Сонце котилося до обрію. Степ вичахав, вигинався велетенською дугою, кожна бадилінка, кожна травинка ки-

нула тінь, тіні були чіткі й гострі, тягнулися на схід, а захід мінився фарбами, хмурився, табунив хмари, які насували на сонце. Воно втікало від них за край землі, а з протилежного краю зводився місяць, ще блідий і безкровний і через те мовби віщий. А може, він, подумав Овідій, і є, як те вважають гети, батьком усього живого, а матір'ю сама земля, є в цьому якась мудрість, є, вона не од тупості, а од того, що земля — породілля всього живого, і поховальниця теж, і всі інші боги без неї не могли б жити, тож вклонімося їй і принесімо їй у жертву власну гординю.

В небі клекотіли молоді орли, нестримна сила несла їх на широких крилах угору, в безмежжя неба, безмежжя світу, яке за молодості не має обмірів, не має кінця і не боїться нічого.

Поет потрапив до малої зони, коли тривога, паніка сягнули там апогею. Вісім днів партіями по вісімдесят—сто чоловік переганяли в'язнів з великої зони до малої, забирали звідти такими ж партіями, й назад в'язні не верталися. Либонь, ті, що забирали з малої зони, відставали від тих, які переганяли з великої, і в малій зоні утворилися стовпсько, тіснява, а потім страшна чутка пронизала людську товщу, неначе електричний струм. Та це не була проста чутка: вловили щось з розмов і поведінки конвоїрів, бачили у когось із них щось із речей тих, яких погнали в попередні дні, а за Німою Сопкою глухо гуділо, здригалася земля — її рвали амоналом.

У неділю надвечір ті, кого викликали за ворота малої зони з речами, відмовилися виходити, збили з ніг двох конвоїрів, сталися тіснява, крик, паніка, погасло кілька лампочок, паніка зчинилася ще більша, з вишки біля воріт пролунало кілька пострілів, в'язні навалилися на дріт, ранилися об нього, шаленіли, звідкілясь узялися дошки — розламали нари в бараках — кидали їх на дріт, застрочив кулемет, за ним другий, темна ворухка маса гойднулася в один бік, у другий, затріщало кілля дротяної огорожі, й люди кинулися з зони: через колючий дріт, через тих, що впали, живих і мертвих, — через глибокі замети.

Поет напружував усю свою увагу, всі свої сили, аби не відстати від Земляка. Цього невисокого, міцного, чорного, як жук, чоловіка прозвали Земляком, бо так він звертався до всіх: «Ей, землячок, закурити не знайдеться?». Земляк Поета заприязнив йому й сьогодні вранці сказав: «Тримайся мене». Невже він уже тоді щось знав, на щось важився? Навряд. Одначе Поет намагався не спускати його з ока.

Земляк біг рівно, великими кроками, зсутуливши плечі й нагнувши голову, він не побіг у видолинок, де росли низькорослі модрини, де, здавалося, легше було сховатися, а повернув праворуч, у чисте поле, далі — до кар'єру, де вони працювали вдень, біля кар'єру повернув круто на південь. За півгодини він спустився у долинку, де майже нічого не росло, перейшов на крок. Поет ішов по його сліду. В грудях йому палало, їх рвали вибухи кашлю, він спльовував на сніг густу слину й волік надсилу ноги. Намагався не оглядатися — якщо погоня йде по слідах, однаково не врятуватися — намагався не вслухатися в стрілянину позаду, яка на той час ледве долинала, ні про що не думав і нічого не почував. Ні страху, ні радості, тільки тривогу, яка одна ніколи не відпускає людину. Кволим струмочком пробігала думка: куди вони йдуть, адже попереду рятунку немає — без припасів, без доброї одежі, без їжи вони неодмінно загинуть. Але позаду чигала смерть нагальна, й він ішов.

Так вони брели вечір і ніч — дві хисткі постаті серед білої саванності снігів йшли, не спиняючись, хоч наледве волокли ноги.

Ніч стояла ясна, підсвічена спалахами північного сяйва, дерева й кущі кидали довгі тіні. Вже аж уранці передня постать зупинилася, й зачекала другу, й показала на глибоку улоговину, вкриту густим модриновим лісом.

— Тут перепочинемо.

Одривали цупку смолисту кору, ламали сушняк, — розкладали багаття; у Земляка були сірники. Й було в нього дві пайки хліба, він нагрів одну й розламав навпіл. І їв повільно, одкушуючи маленькі шматочки й старанно їх розжовуючи. Червоні відсвіти грали на його широких вилицях, на рівних густих бровах, на вусах, у яких поблискували крапельки води. Очі в Земляка були кольору колимської тундри — білі, холодні, з синюватими переливами. Поет не знав, для чого Земляк повів його за собою. Із співчуття, з приязні? Дурниці. Тут немає співчуття, немає приязні. Тут немає друзів. Є ненависть, але й вона здебільшого жалюгідна. Тут нікого не цікавить, що буде далі й що робиться там, де немає колючого дроту. Нехай завтра земля розлетиться на друзки, й це нікого не хвилює. А може, все-таки в цьому чоловікові щось лишилося від людини?

Либонь, все значно простіше: Земляк все-таки не хотів лишатися у білій пустелі сам.

— Куди ми йдемо? — запитав Поет.

Земляк якийсь час жував, ковтнув і кавкнув, кинувся туди-сюди важкий борлак на його горлі, махнув рукою:

— Туди. За Старий Хребет. Там працює бригада по заготовці лісу. Бригадиром — мій кореш. — Помовчав і додав: — Я йому врятував життя.

Більше він не сказав нічого. Вони просушилися й пішли далі. І йшли ще два дні. На щастя, зима тільки почалася, сніги випали неглибокі, і в Земляка були сірники. Поет не вірив, що вони знайдуть бригаду. Земляк часто виходив на сопки, розглядався, рішуче прошкував далі. Він був мовчазний, чорний, міцний, схожий на чорну брилу антрациту і водночас на великого легкого звіра, бо і йшов звіриним кроком. Жага життя в ньому панувала над думкою, а думка над рефлексіями. Власне, їх не було зовсім. Поет не знав про Земляка нічого, той нічого не розповідав про себе, тільки було видно: це такий чоловік, що не зупиниться ні перед чим. Коли вони перетнули приметену снігом дорогу, поетові сумніви поменшали. А що буде там, попереду, він не знав і не хотів про те думати. Довкола лежали сніги, зводилися чорно-сірі кам'янисті сопки, з одполірованими вітрами до блиску вершинами, в долинах, схожих на байраки, росли модринові ліси, щодалі — густіші та вищі, суспіль модринові, по берегах озерець чорніли щетиною ольшаники, іноді траплявся куш горобини з водянистими ягодами, вони їх об'їдали. Світ довкола стояв мовчазний, суворий, лячний. Уночі світив місяць, — зорі висіли, неначе великі червоні лампади, а сніги одсвічували зеленим, — сходило сонце, й зелені та сині відсвіти зникали, світ ставав білим і одноманітним. Іноді перетнуть рваний слід росомахи, заячий слід, хуркне з-під снігу куропатка — й тиша. Рипить сніг під ногами, глухо кашляє Поет.

Четвертого дня ополудні вони почали натикатися на санні сліди, по тому спустилися в широку долину і йшли по одному такому сліду ще зо дві години. Довкола стояв ліс, деякі модрини були в два людських обхвати, й молоді хвойники, чимось схожі на знайомі Поетові з дитинства сосняки. А потім щось затріщало попереду, зашуміло, гехнуло, й вони зупинилися. Земляк зійшов з дороги, підвів Поета до двох високих товстих модрин, мабуть, вельми старих — на обох повсихали верхівки.

— Стій тут і нікуди не йди. Чекай мене, — наказав.

Поет стояв, а далі присів, прихилившись спиною до стовбура. Сили тепліло на денці серця, її вистачило на думку про те, що ж буде тепер, хто і яким чином прийме їх у бригаду, хто захоче важити за них своїм життям. Мабуть, тут також є конвой, а з ним про щось домовитись неможливо. А що, — шпигонуло в мозок, — коли Земляк не вернеться? Тоді для

чого він аж сюди? Він міг утекти дорогою, просто полишити його чи й придушити. Тепла хвиля вдячності залляла серце. Що б там не було, а мало є на світі людей, які за таких обставин розділили б навіпіл хліб і надію на порятунок. Він почав дрімати й пробудився від якогось шамотіння. Воно наростало, й він здогадався, що до нього хтось наближається. Підвівся й побачив Земляка і ще якогось чоловіка, в козушку, у шапці з зав'язаними вухами та валянках. Чоловік був не схожий на конвоїра. Вони гарячково щось обговорювали, незнайомий вимахував руками. Був лобастий, гостролиций, з гострим поглядом, говорив різко, обриваючи фрази. Поет зрозумів, що це бригадир бригади на лісоповалі.

— Кажу — один. Один помер.

— Хто вас рахує, — заперечив Земляк.

— А як порахують?

— Ще ж не рахували...

— А якщо... Тоді — кришка. Мені.

— Сам же сказав, що ви тут неначе самі по собі.

— Бо куди подінешся? Підеш — загнешся.

— Переховається днів кілька, а там хтось і помре, — правив своє Земляк.

— А як не помре?

Вони розмовляли так, неначе й не було тут Поета й мовби не про нього йшлося.

— Куди ж його... — крізь зуби витиснув Земляк і спохмурнів лицем. — Візьми сокиру і вбий.

— Ти... ти... — зашвидив незнайомий. — Не можу я прийняти, не можу, розумієш, — сказав раптом плаксивим голосом, який не личив такому дебелиму чоловікові.

— Не розумію. І нікому більше зрозуміти. Нас тільки двоє.

— Вас двоє, а помер один.

Запала важка мовчанка. Верхом прошелестів вітер. З модрини зірвалася грудка снігу і впала з глухим охом додола.

— Що ж, тоді і я піду, — так само крізь зуби витиснув Земляк.

Але не йшов. Вітер набирив сили, з гілок паками опадав сніг, десь закрипіло дерево, тріснула гілка. Поет стояв, заплющивши очі. Він знав, що вирішується його доля, але не мав права на прохання, взагалі не мав права вступати до розмови. Що він скаже? Все відомо й так. У ту мить йому здалося, неначе він опускається кудись, неначе на нього навалився не знати який тягар — всі оці сніги, всі оці сопки — увесь світ, і він оглух і осліп, а очутився від того, що його хтось торсав за рукав. То був незнайомий чоловік у кожусі.

— Ходімо, — сказав він.

Поет ступив кілька кроків і зупинився, бо побачив, що Земляк стоїть під деревом.

— А він? — запитав.

— Я прийду по нього, коли споночіє.

Вони рушили вузькою довгою галявиною до густого підліска, за яким починався похмурий, темний ліс.

Я ДОБРЕ ЗІГРАВ КОМЕДІЮ ЖИТТЯ

Сорок кремезних воїнів-преторіанців, змінюючи одні одних, бігли з ношами, у яких лежав принцепс. Август помирав, знав, що помирає, проте йому здавалося, якби добувся до Сатурнового горба, до золотої римської милі, ще, може б, одужав. Але Сатурнів горб уже був недосяжний. Рідко яка людина знає, де її остання миля (либонь, то її велике щастя), йому судилося це гірке знання. Лічба його власним мильним стовпам кінчається в Ноле, в цьому маленькому містечку, де стоїть родовий батьківський маєток. Намагатися добутися до Рима — безумство, він помре в дорозі. Август помирав від кривавого поносу, не міг випити ковтка води — одразу ж її викидав, — почував, як полишають його сили, як наливається важкою, смертельною втомою тіло, як холодіє серце. Він то провалювався в глевку дрімоту, то виринав з неї й не одразу осягав, де він і що з ним. Час від часу його тіло починав струшувати холодний дріж, за його наказом на нього одягли чотири туніки, й тогу, й шерстяний нагрудник, і сорочку, обмотали ноги шерстяними обмотками, поставили в кімнаті дві переносні жаровні, але йому однак було холодно. Він лежав у тій самій кімнаті, в якій помер його батько, це його не лякало, й не лякала сама смерть, він достойно прожив життя, утвердив Римську державу, зробив щасливим римський народ, чим заслужив у нього вічну шану. Земні блага, земні насолоди давно його не тішили, власне, не тішили з тих часів, як йому стали байдужі жінки, погасла цікавість до них, бажання закохувати їх, захоплювати собою, — випив до кінця міцний трунок, далі була солодка водичка, до їжі був невибагливий завжди, нектар владолюбства спив замолоду, він давно жив не для себе, намагався не попсувати того, що зробив у розквіті сил. Знав, що не геній, можливо, навіть посередність, але зробив більше, ніж генії; він не заздрив славі Юлія Цезаря й навіть славі Александра Македонського, він довів світові, чого може досягнути мудра розважливість, яка, либонь, дорівнює геніальності. І тепер помирав на вершині слави. Звичайно, він знає: в країні

є незадоволені, є крикуни, але в своєму загалі римський народ вдячний йому: сорок років миру і спокійного життя, сорок років ситості, розвою ремесел і мистецтв — такого не бачив світ. Якщо ти чесний, слухняний, виконуєш веління старших, сумлінно справляєш службу — можеш досягти багато. Либонь, комусь і не пощастить — але те вже залежить від примх долі, а не від принцепса. Отож був переконаний, що римляни широко шкодуватимуть за ним, оплакуватимуть його, згадуватимуть довго.

В ту мить у кволій свідомості зринуло: чи довго? А якщо... А якщо прийде інший правитель, який затьмарить своїми діяннями його славу?!

З холоду Августа кинуло в жар. Липкий піт виступив на чолі, губи стали солоними.

У нових діяннях, у новому щасті римські громадяни забудуть його. Щасливі люди взагалі не пам'ятають минулого. Вони живуть сьогоднішнім днем, живуть насолодами. Хіба мало в Римі мужів, які можуть повести римських громадян до нових обр'їв, до нових вершин?! Або просто продовжать те, що розпочав він, долучать його діяння до своїх. Сенат може призначити новим принцепсом Германіка, полководця легіонів, розташованих у Галлії. До ката обдарований чоловік, сміливий, настирний... Завоює нові землі, засипле римлян золотом. Або Друза. Цей не такий талановитий, зате помірковано-мудрий і також зажив слави полководця. Наступником принципату народ може оголосити й Агриппу, внука. Агриппа скомпрометував себе всілякими бешкетами, пиятикою, не випадково сидить під вартою, одначе Август знає: у глибині душі він добрий і щирий, ця ширість може взяти гору; ставши на самостійну дорогу, Агриппа може перемінитися, та й бешкетував він не стільки з власної зіпсованості, скільки повстав проти крутійств і засилля мачухи Лівії, яка скрізь і всюди пхає наперед власного сина, Августового пасинка Тіберія. Тіберій — о, то справжня потвора, кровожерний звір під личиною зайця, якби привелося правити йому, він би ту личину скинув одразу. Тіберій має садистські нахили, він розпутний у душі, жорстокий до жаху, лихий і недобрий. Одначе вдає з себе скромного та доброго. Август давно розгадав пасинка, розколупав його до смердючого яду в дуплі душі; він, котрий сам пройшов поміж вістря списів, колючок, отруйних жал, жахався прихованої зіпсованості Тіберія. Відсутність будь-яких обмежень кинула б його в такі крайнощі, яких ще не знав світ.

І кине! Й тоді зариває увесь народ, заволає: де ти, Августе, де ти, мудрий із мудрих, добрий із добрих, як гарно

було жити за твого правління. Й римляни розкажуть своїм дітям про великого принцепса, а ті — своїм, і всі згадуватимуть золотий вік Августа, так у Греції й до сьогодні згадують золотий вік Перікла.

Власне, ці думки навідали Октавіана не вперше. Тестамент, у якому заповів принципат Тіберієві, лежить у весталки в храмі Юпітера. Але він ще може змінити його. Скасувати ось зараз.

Думки втомили Августа. Він приплющив повіки й побачив, як горда весталка у білому вбранні виходить перед сенатом і відчиняє футляр з тестаментом. Сенат завмер, сенатори зачали подих... Ха-ха-ха, вже мертвий, він кине їх у такий жах, що вони довго не зможуть отямитися. Вони знають гаразд, хто такий Тіберій.

У кімнаті, де лежав Август, панували смерк, побожна тиша, там уже почувалося маєво крил смерті. А в дворі бурхали пристрасті, зринали й згоряли надії, йшли сила на силу, воля на волю, зло, як і завше, потинало добро. Воно вічне, а добро минуше, зло озброєне, а добро беззбройне й беззахисне. В місцевому храмі ще ворожили на нутрощах забитих тварин гаруспики, бурмотіли щось нерозбірливе, подавали надії, посеред двору кривоногий авгур сипав просо курям, пророкував довгі роки принцепсу (не називав імені), міряв наперстком ліки старий лікар Арторій, клопоталися слуги, але всі знали, що життя Августа добігає краю і що зараз має вирішитися доля Риму, а з ним і їхня. Один Агрипка, смугований у кільканадцяти сіцах воїн, не приховував сліз, казав уголос, що улюблений принцепс помирає. В усі боки мчали вісники, до Ноли з'їжджалися значні люди Риму. Приїхали обидва консули, два Сексти — Помпей і Апулей, приїхали найближчі друзі — Вініцій і Сілій-старший, відпущеники Поліб та Гіларіон, яким принцепс довіряв безмежно, приїхали інші високі урядовці — їх не пустили, й вони зупинилися на проїжджких дворах. А гінці від'їжджали й від'їжджали, все це були преторіанці з охорони принцепса, Лівія замінювала їх іншими людьми. Вона поряdkувала всюди, віддавала накази рішуче, твердо. Міцна, тілиста, хижа, з'являлася то тут, то там, розраховувала несхибно і точно. До Тіберія, який кілька днів тому виїхав на службу до війська, послала гінця з наказом вернутися, по тому замкнулася в кутовій кімнаті з військовим трибуном і про щось довго з ним шепотілася.

Август тим часом знову розплющив очі. Довго упізнавав кімнату, впізнав, усміхнувся. Подумав, що велінням долі він помирає в батьківській оселі. Тут він ріс, тут спізнав перших прикростей і радощів. Батьковій родині довго не велося в цьо-

му домі, уночі в підвалі дзвеніли кайдани і лунав якийсь голос. Батько вже збирався продати дім, та тоді однієї ночі одважився й спустився в підземелля. Він побачив привид — довговолосу, розкучману істоту в білій одежі, привид поманив його за собою, і батько пішов. У саду біля куща тамариску привид раптом по-вовчому завив і щез. Батько нарвав трави й кинув її на те місце, де стояв привид, а вранці почали копати там землю й знайшли людські кістки. Їх освятили й поховали з почестями, з того часу голос і дзвін кайданів пропали. Так розповідав батько, він вельми похвалявся своєю сміливістю та кмітливістю. Октавіан у ту байку не вірив, однак ніколи не казав того батькові. Август усміхнувся знову, до нього наблизився Сілій-старший і запитав, чи принцепс не хоче зробити якогось розпорядження. Скажімо, віддати веління на помилування всіх поскрибованих, кажуть, це дуже допомагає в такому становищі. Світло-голубі очі Августа стемніли. Якби він віддав таке веління, це означало б, що він чинив неправильно й перед смертю хоче виправити помилку. Якби він помилував Овідія, він би визнав, що ніяких доблестей і благочестя в його урядуванні не було, не було республіки, а була замаскована монархія, тиранія, а він усе життя кривив душею, обманював народ. Ні, його розум не потьмарився, й зараз такого веління він не віддасть; Август похитав головою на заперечення. Він попросив, щоб йому дали в руки дзеркало й наказав причесати його. Сили полишали Августа, він почував це й думав про те, що кожне його слово нині має вагу незвичайну. Завтра ці слова повторюватиме увесь Рим. Він усміхнувся й мовив:

— Чи добре я зіграв комедію життя?

Зайшла до кімнати Лівія, насторожено оглянула присутніх, боялася, чи не сказав Август чогось такого, що може зашкодити їй з сином. Намагалася дивитися співчутливо, любляче. Август уловив той погляд.

— Лівіє, пам'ятай, як добре ми жили разом. Живи й прощай.

Лівія помітила, як потьмянів погляд Октавіана, й наказала усім вийти з кімнати.

На якийсь час вона перебрала на себе всю повноту влади у велетенській Римській державі.

Август уже давно лежав мертвий, а йому носили їжу, мастила, ліки, Лівія забирала все це з рук служників і заносила до кімнати, сказавши, що так велить принцепс, що він нікого, крім неї, не хоче бачити. Август лежав мертвий, а до місця заслання Агриппи скрадався посланець Лівії, військовий трибун, щоб задушити законного спадкоємця прин-

ципату. Задушити, а не вбити, рана на тілі — то певний доказ, він його задушив у важкій боротьбі, Агриппа теж був дужий і розгадав замір чорного посланця.

Тіберій вернувся до Риму єдиним спадкоємцем. Власне, спадкоємства не мало бути, адже скрізь — на в'їзних воротах до міста, на монетах, на портиках написано «Res publica», але в тому й полягав принципат Августа, що під миртовим вінком лежав гострий меч, а слова батьківської поради означали несхитне рішення. Йому, тільки йому підкорялася преторіанська гвардія, вишколене привілейоване військо, він призначав усіх високих урядовців і складав списки сенаторів. Він диктував свою волю, а вони лише підносили руки на схвалення його велінь, робили це безвідмовно, запобігливо, здавалося, не вони підносять руки, а їх зводить якась невидима сила, хтось натягує чарівний мотузочок, схожий на ті, за посмиком яких вимахують руками дерев'яні мавпочки на базарах.

...Преторіанська гвардія склала присягу на вірність Тіберію, високі урядовці засвідчили свою вірність, понтіфіки нарекли його своїм верховим, а в сенаті ще довго не вгасала луна гарячих промов перших мужів міста й держави. Кожен, хто виходив на трибунне підвищення, прорікав: наша держава велика й могутня, багато в ній славних мужів — і називали Германіка, Друза, Британіка, Агриппу (хоч знали, що він уже мертвий) й інших — багато є достойних, таких, які могли б завдати на свої плечі тягар державної влади, але найдостойніший серед них ти, Тіберію. Тіберій мружив великі круглі очі, нахилив голову, й тоді його довге волосся відстовбурчувалося крилом, грав пальцями лівиці — був лівшею. Його вродливе, в прищах обличчя залишалося незворушним, а в душі вигравали кіфари, флейти, гобої, цимбали, сурмили роги, били тамбурина, тріскотіли кастаньети, одначе вся та музика не заважала йому закарбовувати в пам'яті імена інших достойних. Адже їм потрібно познімати голови з плечей насамперед. Мед словослів'я обтікав його душу й не затримувався в ній, всі думки були спрямовані на одне — запам'ятати достойних. А флейти й тамбурина грали самі по собі, ох, як довго вони мовчали, як довго він був змушений вдавати скромність, шанобливість, добрість, синівську вірність. Саме так, синівську вірність. Мати вважає, що тепер правитиме вона, а він танцюватиме під її дуду, але вона прикро помиляється.

Лівія справді помилилася, з наказу Тіберія вона помре страшною насильницькою смертю, спочатку на неї впаде важка покрівля балдахіна на кораблі, далі вона тонути

в воді й виборсається, а вже по тому їй відітнуть голову. Тіберієве серце не здригнеться, адже це буде одна з тисяч і тисяч голів, які покотяться до підніжжя його трону. Й тоді нажахані римляни зведуть угору руки й усі разом заволають: де ти, Августе, де ти, святий і добрий чоловіче, нащо покинув нас і переселився до богів?

Те буде потім. А зараз Тіберій приймає поздоровлення від senatorів та інших достойних мужів міста. До нього наближається Сілій-старший і радить йому цієї урочистої хвилини помилувати поскрибованих, такий вчинок достойно увінчає сходження принцепса на вершину влади й залишиться у пам'яті народу. Тіберій нахилиє голову, грає пальцями лівої руки:

— Кожен заслужив те, що заслужив. Август карав не своїх власних ворогів, а ворогів держави.

СТАЛИ СКРОНІ МОЇ ЛЕБЕДИНИМ ПЕРАМ ПОДІБНІ

Вогонь горів ледачо, але Стратіс мовби й не помічав того.

Він обважнів, спохмурнів — доля його не милувала, за два останні роки хвороба забрала дружину й дочку, а син погинув у битві з язигами. Лишився з меншою дочкою, вже не жартував, як бувало колись, не зачіпав одвідувачів, не підморгував Овідію, а коли й підсідав до нього, то мовчав, зітхав і дивився в землю. Справи його також ішли кепсько — страви готував погано, подавав кисле вино, гнівався з-за кожної дрібниці, тоді хапав палаючу головешку й погрожував вгородити її в обличчя того, хто вивів його з рівноваги.

Врешті в'язовий корч розгорівся, засалапав довгими язиками, в харчівні стало видніше, по ній пішло тепло. Людей було небагато, їли й пили мовчки. Червоні відблиски грали на суворих лицах, на розвішаній по стінах іржавій зброї. Заскрипіли важкі чорні двері, до хижи впхнулася згорблена, обкидана снігом постать. Прибулець несміливо потупав ногами, скинув шапку, вибив її об коліна. Це був Ворон, колись славетний гетський співець. Тепер він доконечно був схожий на старого облізлого ворона: дзьобастий ніс, розтулений рот, з якого вилітала пара, пасма брудного волосся, опущені, неначе поламани крила, руки. Його єдине око сльозилося, дивилося запобігливо, він сів у куточку біля дверей, не сподіваючись на поживу, а тільки щоб погрітися. У нього пропав голос, з горла виривалося щось схоже на каркання, ніхто не кликав його на учти, на урочистості, звідусіль його проганяли, аби не псував своїм виглядом свята та не каркав

на біду. Стратіс зиркнув у його бік раз, вдруге, був вовкодухий, давно шукав, на кому б зігнати злість, і ось нарешті приплився цей смердючий Ворон... Овідій відгадав намір господаря:

— Стратісе, — мовив суворо, — подай Ворону вина та гороху. А якщо є м'яке м'ясо, то й м'яса.

Стратіс пробурмотів щось під носа, одначе почовгав за загорожу: Овідій — його давній клієнт, до того ж нині він у пошані в гетів. Заслужив ту шану й повагу добротою, щедрістю — гети вміють цінувати хороше в людині. Вони й зараз, хоч і похмукували носами, буцімто кепкували над чужинцем, який отако розтринькує гроші, були вдоволені. Вони пам'ятали, як насміхався над чужинцем Ворон, і було б справедливо, якби зараз римлянин погордував старим невдахою, одначе чужинець став над тим, він простий, благородний і чулий. Давно вже вони не потішаються над вигнанцем, тепер він жаданий гість на всіх святах, гети з гордістю показують усім приїжджим дім поета, вірші якого читають у всіх театрах Риму і якого... боїться сам цезар. Цезар далеко, навіть намісника вони бачать раз на кілька років, а славетний римський співець сидить з ними за одним столом і розмовляє по-гетськи як з рівними.

Вони навіть притихли, коли він задумався, й намагалися не дзвеніти ножами, не розбивали мечами важкі оленячі кістки.

А Овідій дивився на Ворона й думав про те, що й сам він такий же старий, немічний та сивий, і прекрасна метафора тріпотіла на кінчику його мислі:

Стали скроні мої лебединим перам подібні.

Він рідко коли згадував Рим, по роках слізних молінь зринула злість, і він почав писати злу, ядучу поему — «Прокляття Риму», але й на неї не стало сили, запал пропав, він все дужче й дужче занурювався в самого себе, неначе спускався по сходинках у темний фортечний колодязь, чекаючи, що ось-ось зблисне в пітьмі чарівне життєдайне джерело. Він уже не сподівався на вороття й від життя не чекав нічого, знав, що й пожаліти його нікому, старість сама по собі втрачає право на жалість, одначе чомусь здригався від думки, що тіло його покладуть у оцю крижану землю. Він знав, що помре взимку. Ця зима, либонь, стане для нього останньою. Це була люта, сувора зима, суворіша за всі попередні. Боги, боги, ви живете в теплих краях і не знаєте, як тут холодно. Замерзло море біля берегів, дві галери вкипили в нього, їх видно з фортечного валу, вони пливуть

і пливають і лишаються на місці, він бачив на власні очі вмерзлу в кригу рибу й бачив, як жива риба ліниво пропливає під кригою, а ще бачив, як по широкому могутньому Істру мчали запряжені парокінь сани і як посувалася довга волова валка. Вчора двоє гетів несли амфору з вином і впустили її, амфора розбилася на друзки, а вино стояло стійма, криваво-кармінне, блискуче, коли б про таке розповісти в Римі, його б назвали найбільшим брехуном світу. Діти з'їжджають з фортечного валу у зліплених з коров'ячих кізків, облитих водою тазиках, а також катаються на дерев'яних санчатах.

Зайшов до хижі гет, борода та вуса в нього білі, й на них поблискували крижані бурульки, зараз вони почнуть відтавати, з них закапає вода, він обриває їх пальцями й кидає собі під ноги. Холод дошкуляє Овідію найдужче, йому коле в правому боці, мерзнуть ноги і весь час хилить у сон. Одного разу він не повернеться з того сну. Це буде незабаром. Він чуває це й не проганяє тієї думки. Ще як розпочалася зима, ходив до моря, їздив з гетами на Істр, а тепер ні йому, ні іншим не вільно вийти за ворота, місто перебуває у постійній облозі, й дозорці на стінах не стуляють очей ні на мить. Із степів підкотилися сармати, бесси та язиги перейняли дороги на Істрі, воїни Вовчої Зграї, зміцнілої і знахабнілої, літають попід самими стінами, погрожують увірватися в Томи й спалити їх. Воїнів у Томах мало, військо Весталіса відійшло на південь, на зимові квартири, й кому болять закинуті на край землі маленькі, заметені снігами Томи! Вони — лише стратегічний пункт, крайня фортеця, якщо її спалять, весною прийде військо й збудує нову. І посадять нових поселенців... І зашлють іншого поета. Поети існують для того, щоб їх засилати.

Опираючись на ліщинову палицю, Овідій вийшов з харчівні. Вітер жбурнув йому в обличчя зменю снігу, рвонув за полу кожуха, й поет притис її лівою рукою. Йому було кепсько. Так кепсько, аж подумав, що не дійде додому. Домівка видалася йому в цю мить майже божим куточком. Там тепло, там Флора зігріє води й відпарить йому руки та ноги, а потім укутає овечим ліжником, присяде біля нього й пеститиме його волосся. Флора — його єдина втіха. Вона піднялася, вилюдніла, вже дівочка, вже незабаром на неї почнуть поглядати хлопці, у неї кругле личко, ледь кирпатий носик, довкола якого розсипано трошки муратиння, біляве волосся і надзвичайно ніжна усмішка. Вона спритна, як кізка, й дивовижно працьовита, бігає до крамниці, пурхає по хаті, прибирає, готує їжу. Старий служник майже

осліп, і в нього всохла ліва рука, отож Флора доглядає і його. Вечорами вони сидять біля вогнища втрюх, старий дрімає, Овідій навчає Флору латинської мови або читає щось з латинських авторів. Флора сяє очима, горнеться до нього ластівкою, не знає, чим догодити. І тане, тане серце старого поета, тане, неначе грудка снігу, внесена до хати, а потім ще й закипає сльозами. Чи думав він, що сарматська бранка замінить йому рідних дітей і внуків! Безмежно щедре людське серце, безмежні в ньому вдячність і любов, недарма він оспівував її, нехай не таку, іншу, одначе любов, тільки вона тримає людину на світі і веде в затуманену, засніжену невідомість по дорогах життя.

А поки що він не міг віднайти дороги. Віхола крутила, гула, замела всі сліди, й він тицявся від одного зрубу до іншого й ледве переставляв ноги. В серці пекло вогнем, під лопаткою кололо тонке вістря, його кинуло в піт, який збігав по чолу й одразу замерзав. Уже хотів постукати в першіліпші двері, та враз побачив дерев'яного чоловічка з одним оком посеред лоба — то ідол на воротах його сусіда. А ось і двері його власного будиночка. Він зупинився, перевів подих. Спробував дотягнутися рукою до залізного кільця, але не зміг, підвів палицю й постукав. Довго не було чути ніякого відгуку, він постукав ще раз, двері розчинилися, і в клубках білої пари поет побачив Флору. Вона справді була схожа на молоду богиню весни — гарна, юна, усміхнена, розквітла од радості, що поет повернувся. Це було останнє, що він побачив у світі. В наступну мить світ похитнувся й полетів кудись у вічну сиву паморозь, а він — до теплих сонячних берегів, — падаючи, ще почув розпачливий дівочий скрик, той скрик увійшов у його тіло й залишився в ньому навіки.

За столом сиділи троє. Члени виїзної трійки. Один читав газету, другий позіхав і дивився у вікно, з Поетом розмовляв лише третій. Він сидів посередині й гортав у папці якісь папери. Був у сірому светрі, сивій шапці, на плечі накинута білий кошушок. Гачкастий ніс, холодні, водянисті очі, у яких Поетів погляд тонув, неначе в товстезній кризі. Поет знав, навіщо його приведено сюди: другий місяць тривають у таборі суди, пересуджують усіх, вдвоє, а то й більше подовжують строк. Але яку вину можуть завдати йому? Працював сумлінно, режиму не порушував...

Гачконосий якусь мить сидить непорушно, мовби роздумує над чимось, далі розкриває папку й дістає з неї купку товстих, сірих, блокнотного розміру, папірців. Поет неса-

мохить втягує голову в плечі, одначе одразу ж і випростовується. Слизька грудка, яка проковзнула від грудей до живота, розсипалася тисячею колючих крижинок. Папірці його. Він ховав їх в щілині за щитовою дошкою барака біля свого ліжка. На папір розжився, коли розвантажували в господарчому бараці ящики з милом. Чотири довгі вузькі стрічки він заховав під кухвайкою і потім порізав на квадратики зробленим з обруча, відточеним на камені ножиком.

Олівця виміняв на баєву онучу. А томик Овідія в оригіналі взяв у бібліотеці. Диво, звідки він там узявся? Щоправда, там було чимало й інших книжок, які невідь-яким чином лягли на модринові полиці табірної бібліотеки. «Всесвітня історія» О. Іегера, комедії Арістофана, «Нова Елоїза» Руссо і деякі інші. Одначе політичним начальником культурно-виховної частини давав тільки замацані томики Енгельса, праці Сталіна, отож Овідія Поет просто поцупив і заховав під бушлат. Він не міг перебороти спокуси... Адже саме з такого томика перекладав там, на волі. Дивувався сам, що піддався тій оманливій дивовижній хвилі. Вона почала накочуватися на нього з минулої весни. За весь час Поет не написав жодного вірша, йому не кортіло їх писати. Та й як би він їх писав? Про що мав писати й куди б їх подів? Він ледве пам'ятав, хто він і що робив колись. Він когось любив у житті, мав якісь святині? Про те не думав. Всі святині померли, а цінності втратили ціну. Звідки тоді взялось оце бажання перекладати Овідієві вірші? Щоправда, він на той час був трохи оклигав — випало йому цілий місяць прибирати в бараці конвою, а там був недоїдений по тарілках суп і шкуринки хліба, а траплялося, навіть цукор. Зненацька вловив себе на тому, що вже віршує. Все розпочалося з дивовижного рядка: «Стали скроні мої лебединим перам подібні». Перед самим арештом він перекладав Овідієві «Скорбні елегії». «Метаморфози» переклав ще раніше. Сумні, гекзаметрові рядки спливали, неначе притоплені човни. Він топив їх, а вони спливали знову. Яка таємнича сила одживляла їх у пам'яті і випихала нагору? Того Поет не знав. Але якогось дня йому захотілося їх відновити на папері. Пересвідчитися, що він ще не збожеволів, здатен мислити й навіть віршувати. Таким чином хотів упевнитися, що здатен жити. І тут — оцей томик... Неначе наслання.

Отже, вони знайшли переклади з Овідія? Яка тут провина? Навпаки, ці жовто-сірі папірці повинні засвідчити, що Поет живе повнокровним життям, не несе в душі оскарги і не має ні до кого претензій.

Одначе гачконосий думав не так. (А може, він не думав нічого, готовий, оддрукований на машинці присуд лежав у ящику стола.) Він поклав перед собою папірці й прорік:

— Ви будете відпиратися, що ці папірці не ваші?

— Не відпиратимуся, — мовив Поет. — Вони мої.

— Тоді все ясно. Ваша провина страшна, їй немає виправдання.

— Яка провина? Я нічого не розумію, — сказав Поет.

— Погляньте. Він нічого не розуміє, — обурився гачконосий і взяв до рук кілька папірців. — А що це? Що це таке, запитую? — І він почав читати:

Пісні прилітають у світ, з душі із ясної пролившись,
Я ж запечалений лихом раптовим навіки.
Пісні спокій потрібен, спокій потрібен поету,
Я ж біля моря від бурі тяжкої страждаю.
Пісня і страх — несумісні. Я ж повсякденно
Ніж почуваю сталевий на горлі своєму.

...Вчувши крила тріпотіння, голуб конає зі страху,
Також боїться вівця відійти від вівчарні далеко,
Бо вже від вовка якогось шкуру свою рятувала.

...Все переносу терпляче. Ні море холодне,
Ні подорож довга мене не зламали.
Бореться дух, і тіло черпає в нім силу,
Злигодні всі стійко долаю я тут.

Поет на мить відлітає думкою від прочитаних рядків. Перекладаючи Овідія, він часто розмірковував над тією епохою, вловлював у ній щось суттєве, стале, а ось свого власного часу так і не збагнув. Не збагнув він, не збагнули інші. Час обдурив їх чи вони обдурилися в часі. Не проміряні сталістю часу, який звершує коло за колом. Коло за колом... Все так? Тільки більші ті кола чи менші? Те коло було Овідієве, а це — його? Чи це одне й те ж коло... Хтозна. Але міра, мабуть, одна.

Майже всяке пізнання приходить пізно.

— Це у кого на горлі ніж? З ким бореться дух?

— У Овідія, — тихо мовив Поет.

— Ти нам мізки тирсою не забивай, — не повертаючи голови, сказав той, що дивився у вікно. — «Подорож довга. Море холодне».

— Це він про Понт Евксінський... Про Чорне море. Зареготали всі троє.

— Чорне море холодне? Оце так, — давився сміхом гачконосий. — Що ж, почитаю далі:

Все відняли вони в мене, що можна відняти.
Тільки талант мій зі мною і втішений ним я.
Тут навіть Цезар не здатен нічого зробити,
Можна забрати життя.
Слава ж моя не помре і залишиться в світі.
...Не для похвал я пишу в ночі безсонні та довгі,
Дух укріпляю трудом. І тоді забуваю страждання,
В слово тривогу і муку хочу свою перелити.
Що ж ще робити в цій дикій пустелі?

Гачконосий читав не все підряд, а тільки місця, відкреслені червоним олівцем.

— Пряма контрреволюція, — вимахнув він папірцями.

— Це — Овідій, — тихо, але уперто повторив Поет. — Він жив у Римі і був засланий Августом. Для нього Чорне море — холодне, а край причорноморський на той час справді був диким.

— Не знаю, хто це такий, — нарешті одірвав од газети очі третій, вилицюватий, вирлоокний, в окулярах у товстій оправі. — Але це злісний наклеп на владу, пряма крамола. За таке потрібно судити, й судити суворо.

— Тут наклеп не тільки на владу, а також... Послухайте ще:

Як подивлюсь навкруги — чи ще знайдеться в світі
Гибельне місце таке. І безралісне теж.
А на людей подивлюсь: як назвати людьми їх?
Злобні до одного всі. Звірствують гірше вовків.
І не бояться закону. Закон проковтнуло насильство,
І правосуддя покірно ляга під нагострений ніж.

Гачконосий зяпав ротом. Йому перехопило подих. А коли трохи віддихався, проскрипів іржаво й зловісно:

— Та за таке... Вишка без будь-яких розмов.

— А ми ще панькаємося з ним.

Всі троє були розлючені, як вовки. І очі в них блищали по-вовчи. А Поет не знати чому раптом подумав, що всі троє, мабуть, колись були гарненькими дітьми. Їх чукикали на руках мами і замилувано та захоплено показували їхні янгольські личка своїм знайомим. Яка гримаса життя!

Поет захищався дедалі млявіше:

— Такими напочатку уявлялися Овідію гети. Потім він здружився з ними...

— Хто це такий, розгніваний Цезар? Кого ти маєш на увазі? — вкрадливим рухом поправив окуляри вилицюватий.

— Я не маю нікого... Це — Овідій. Він говорить про імператора Августа, який вислав його...

— Так, значить, — вислав імператор!

В цю мить Поетові спало на думку, що Овідій за десять років заслання так і не зрозумів, що заслав його не Август, не Цезар, а все те, що породило цезаря. Це була химерна думка, але він не міг затриматися на ній.

— Імператор Август, — сказав.

— Не знаю, хто більший контрик, Овідій чи ти... — поклав на папірці важкий кулак гачконосий. — А що підпадаєте під найвищу мірку — це так. Одначе враховуючи... Ага, — заглянув до іншого папірця... — Рішенням виїзної трійки... Враховуючи твою бездоганну попередню поведінку, сумлінну працю у вибої, суд вважає за можливе обмежитися десятьма роками позбавлення волі в місцях суворої ізоляції. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

— Можеш розділити строк на двох з цим... своїм Овідієм.

— Так у нього в самого десять, — це вже в спину біля самих дверей.

...Кайло знову випорскує з рук. Поет нагинається, напружується, щоб не впасти, бо тоді — кінець. Надсилу випростується, клюкає гостряком тверду землю; його похитує. Світ гойдається, пливе, неначе в тумані. З кожною хвилиною туман густішає, десь у його глибині пливуть чайки, кигичуть, але йому байдуже. Йому байдуже все. Пам'ять замерзла, її притрусило снігами, в ній уже не прокльовуються з-під землі гострі стрілки півників, не цвітуть яблуні, не пахне жасмин, не співає іволга, не наливається червоним соком калина. Там біло, холодно, безнадійно. В ньому самому давно вимерзло все: почуття, помисли, мрії. Прожите не тривожило, не хвилювало. Напочатку хвилювало. Рвала серце несправедливість. Сподівався, що відкриється помилка. Пізніше зрозумів, що помилки немає. Це неминуча закономірність. Тільки він пізно її збагнув. А інші не збагнули й сьогодні. Здебільшого це були люди, віддані летючому дневі, вони йшли попереду інших й кликали їх за собою. Куди — гаразд не знали самі, але знали — треба кликати. Тих, хто не хоче йти, вести примусом. Для їхньої ж користі й для їхнього ж щастя.

Він був відданий поезії. Іноді думав, що в ній самій схована якась трагічна таємниця, — либонь, найчастіше вона є тією безоднею, в якій зникають живі поети. Так він думав напочатку. Тепер не думає. Чубатого поета давно немає. В його думках — вічна мерзлота. Є в'язень номер двісті тридцять шість тисяч сімсот сорок вісім. Він нічим не відрізняється від інших в'язнів, інших номерів. Хіба що оцим знанням, яке вже нікому не передасть і яке саме в ньому як грудка льоду.

Начальник конвою кидає косяка, обводять налитим свинцем поглядом партію. Йому давно осточортіла ця земля, ця служба, але що робити, коли стільки розвелось крамольного люду? Через них гибіє тут. Серце закипає злістю. На всіх оцих доходяг, надто на отого, який ось-ось упаде, а вже всі гринджоли одправлені, інші доходяги не дотягнуть цього до зони. Він підходить до Поета й витискує крізь зуби:

— Марш у зону!

Поет не відчуває радості, не відчуває вдячності до начальника конвою. Глуха байдужість заволоділа ним, всі фарби світу пригасли — лишилася біла, одна — навіть найближчі реальні радощі: теплий барак, казанок баланди теж не хвилюють. Він надсилу переставляє ноги, затинається, похитується, надсилу вибирається з кар'єру. Далі йти легше, він уже не піднімає ноги, а ковзає по дорозі, часом йому здається, що він пливе. Пливе широкою річкою, де з правого боку високі кручі, а з лівого зелені луки, де миють у воді довге віття верби, де чайки кигичуть і стрілами пролітають над головою.

Останні сили полишають Поета. Врешті — ворота зони. Рублена будка вартового, з будки в'ється димок, у шибці вікна — кругла, як діжа, пика.

— Стрілець, відчини. — Поет не впізнає власного голосу.

Пика не ворухиться, очі проковзають по зігнутій, укляклій постаті й знову втуплюються кудись у засніжений простір.

— Стрілець, відчини!..

Й ще раз, востаннє, вже ледве чутно:

— Відчини, стрілець!

Врешті стрілець ворухиться. Дістає з кишені пачку махорки, складену в квадратики газету, відриває один квадратик, сипле махорку, довго слинить крайок квадратика, скручує цигарку. Патичком відсовує кружок на гарячій буржуйці, підпалює патичок (а той довго не загоряється), прикурює цигарку, розцмакує її, засовує кружок. Неквапливо одягає кожуха, застібає (ще раз перебирає пальцями застібки), закидає за плече гвинтівку, виходить надвір. У нього вигляд, ніби йому одвіку призначено вартувати людей, ніби й народився з гвинтівкою. Очима, які давно відвикли помічати чужу біду, дивиться на небо — чи стало на погоду, — на далеку чорну сопку. Зненацька з його рота виривається щось схоже на гарчання, очі викруглюються, нижня щелепа одвисає. На сопці стоїть дивовижний велет. Його руки оголені, з плечей звисає довга біла хламида, чоло у велета

високе, а над чолом — вінок з зеленого листя. Стрілець трусить головою, блимає очима. Й полегшено зітхає. Ні-який то не велет, а величезна хмара, яка набрала обрисів людини. Вона вже одірвалася од сопки й пливе над обрієм далі. Стрілець переводить погляд на ворота. Там уже нікого немає, на землі лежить щось темно-сіре, невиразне, схоже на обгорілий корчик.

— От сволота, — з досадою спльовує під ноги стрілець. — Не міг дочекатися. Тепер тягни його за барак.

Він штовхає ногою ще не задубіле тіло, й з чола в'язня обсипається біла паморозь, схожа на терновий, перетлілий на морозі вінець.

ЗМІСТ

СМЕРТЬ СОКРАТА. <i>Повість</i>	3
СУД НАД СЕНЕКОЮ. <i>Повість</i>	26
ЖОВТИЙ ЦВІТ КУЛЬБАБИ. <i>Повість</i>	69
СЕЛЕНА. <i>Оповідання</i>	182
ЛІТНІЙ ПТАХ НА ЗИМОВОМУ БЕРЕЗІ. <i>Повість</i>	235

Літературно-художнє видання

МУШКЕТИК
Юрій Михайлович
СМЕРТЬ СОКРАТА

Повісті, оповідання

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Г. С. Таран*

Підписано до друку 08.09.08. Формат 84 × 108 ¹/₃₂.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 16,8. Умов. фарбовідб. 17,22. Облік.-вид. арк. 20,64.
Тираж 10000 прим. Замовлення № 236-08.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Мушкетик Ю. М.
М 93 Смерть Сократа: Повісті, оповідання / Худож.-оформлювач Б. П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2008. — 318 с. — (Укр. літ.).

ISBN 978-966-03-4577-5.

Історія давньогрецького філософа і мислителя Сократа добре всім відома: він вибрав смерть від отрути, але не відмовився від своїх поглядів. У своїй повісті «Смерть Сократа» Юрій Мушкетик показує на цьому прикладі, що питання вибору істини, безкомпромісність, є актуальними і в наш час. Його Сократ викликає величезну повагу передусім твердістю свого духу, адже він розуміє, що головне для людини — жити за законами своєї совісті.

До книжки увійшли також повісті «Суд над Сенскою», «Жовтий цвіт кульбаби», «Селена» та «Літній птах на зимовому березі».

ББК 84(4 УКР)6

Юрій Мушкетик

Історія давньогрецького філософа і мислителя Сократа добре всім відома: він вибрав смерть від отрути, але не відмовився від своїх поглядів. У своїй повісті «Смерть Сократа» Юрій Мушкетик показує на цьому прикладі, що питання вибору істини, безкомпромісність є актуальними і в наш час. Його Сократ викликає величезну повагу передусім твердістю свого духу, адже він розуміє, що головне для людини — жити за законами своєї совісті.

До книжки увійшли також повісті «Суд над Сенекою», «Жовтий цвіт кульбаби», «Селена» та «Літній птах на зимовому березі».

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

ISBN 978-966-03-4577-5

9 789660 345775